ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 66

2015

1–2

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro. **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.**, Piaţa Presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro **DEREX COM S.R.L.**, E-mail: derex_com@yahoo.com

Redactori: Adrian Mircea DOBRE
Redactor limba engleză: Virginia PETRICĂ
Tehnoredactor: Luiza STAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, precum şi orice corespondenţă referitoare la ele, se vor trimite pe adresa redactorului-şef: oanadamian63@gmail.com sau pe adresa Redacţiei: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, România; tel./fax: 4021-212 88 62; e-mail: iab.redactie@gmail.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 66 – 2015 **1–2**

SUMAR

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 1–180

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 66 – 2015 **1–2**

SOMMAIRE

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 1–180

CONCERNING THE BURIALS FROM THE EARLY IRON AGE SETTLEMENT BUCU – *POCHINĂ*, IALOMIȚA COUNTY

SORIN-CRISTIAN AILINCĂI*, MIHAI CONSTANTINESCU**, ELENA RENȚA***

Abstract: Archaeological investigations at the site from Bucu – *Pochină* carried out between 1989 and 2010 have highlighted the existence of an Early Iron Age settlement that can be ascribed to the Babadag culture (end of 9th c. – beginning of 8th c. BC). A series of four habitation structures containing the bones of five individuals were found there. In this article we have endeavoured to explore these situations as indepth as possible, presenting the archaeological materials and documentation and completing the anthropological analysis of three of the individuals buried in this site.

The study of the Bucu burials adds to the data known so far about the dead deposed in settlements in the Early Iron Age in the northern Balkans, especially in the Lower Danube region. The finds in this site consolidate the idea that these practices existed all over the area ascribed to the Babadag culture, as well as the diversity of archaeological contexts, considering the various types of set-up, number and state of representation of the dead, deposition practices and association with certain objects (pottery vessels and fragments, animal bones, construction remains).

Keywords: Early Iron Age, Babadag culture, burials in settlements, Lower Danube, blunt force trauma.

INTRODUCTION

Most of the Early Iron Age at the Lower Danube became known especially due to researches at Babadag settlement[1]. Since the end of the ‘80s, the interest of specialists in this period has been rising significantly, and new archaeological

* “Gavrilă Simion” Eco-Museum Research Institute, no. 32 Progresului Street, 820009, Tulcea, Romania; e-mail: sailincai@gmail.com. Research financed through project “MINERVA – Cooperation for elite career in doctoral and postdoctoral research”, contract code: POSDRU/159/1.5/S/137832, project co-financed from the European Social Fund through the Sectoral Operational Programme Human Resources Development 2007–2013.

** “Francisc I. Rainer” Institute of Anthropology, no. 8 Eroii Sanitari Avenue, district 5, PO Box 35, 050474, Bucharest, Romania; e-mail: mihaic2005@yahoo.com.

*** Ialomița County Museum, no. 30 Matei Basarab Avenue, Slobozia, Romania.

[1] Morintz 1964; Morintz 1986; Morintz 1987; Morintz, Jugănaru 1995; Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995.

excavations started in sites like Niculițel[2], Satu Nou[3], Bucu[4], Garvăn[5], Siliştea[6], Enisala[7], Revărsarea[8], Ţibrinu[9], Telița[10], Jijila[11], etc. These new investigations brought substantial contributions to our knowledge of the communities that lived in the Lower Danube region in the early 1st millennium BC[12].

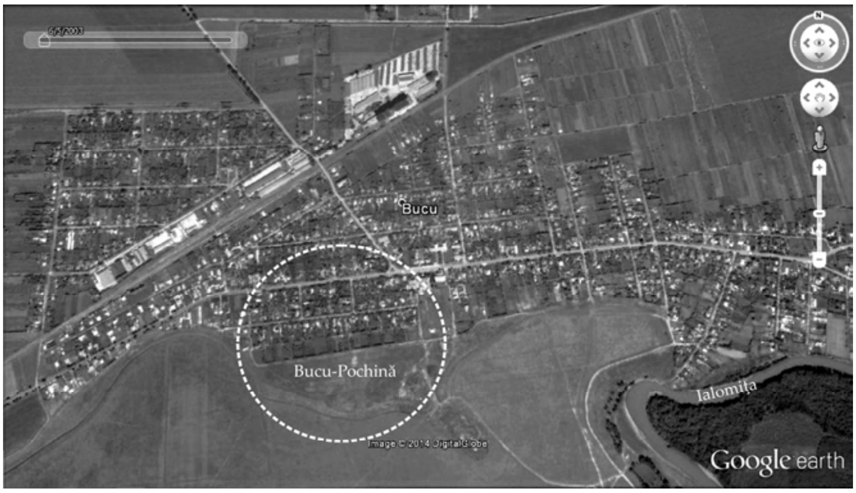

Fig. 1. Bucu – *Pochină* site, Ialomița County.

One of the most interesting aspects of the period concerns the funerary practices. In overall, the Early Iron Age in the Carpathian-Danubian region exhibited a categorical shift in funerary practices, as the number of burials radically dropped compared to the previous period[13]. The necropolises identified so far in the above-mentioned areal are scarce, contain a limited number of individuals and exhibit rather various rites and rituals[14]. The overall image of the attitude towards the dead was

[2] Topoleanu, Jugănaru 1995.
[3] Irimia, Conovici 1993.
[4] Rența 2008.
[5] Jugănaru 1997.
[6] Harțuche, Anastasiu 1992; Sîrbu, Pandrea 1994.
[7] Lăzurcă, Mănucu-Adameşteanu 1984; Ailincăi, Constantinescu 2008; Ailincăi *et alii* 2011; Ailincăi, Mihail, Constantinescu 2013.
[8] Simion 2003; Ailincăi 2013a.
[9] Ailincăi, Dobrinescu 2006.
[10] Baumann 1995; Ailincăi 2010a.
[11] Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.
[12] Ailincăi 2013a; Ailincăi 2013b.
[13] Vulpe 2008, p. 269 et seq.
[14] See, for instance, the necropolises or isolated burials from: Bobda, Ticvanul Mare, Caransebeş – Balta Sărată, Moldova Nouă – *Cariera de banatite*, Hinova (Gumă 1993, p. 168 et seq.), Balta Verde, Bistreț, Damian, Salcia, Sărata, Vârtop (Berciu 1939; Berciu, Comşa 1956; Chicideanu 1986; Chicideanu 1999–2001; Hänsel 1976), Zimnicea (Alexandrescu 1977), Sboryanovo (Stoyanov 1997), Meri (Moscalu

partially completed after the research and publication of new finds that point to the existence of practices of deposition, exposure and manipulation of human bodies in settlements, most often using deallocated habitat structures (pits or dwellings). Such situations are encountered all over the Lower and Middle Danube region, in different cultural areas, but concentrate mostly in the settlements ascribed to the Babadag culture[15].

In fact, in most EIA settlements at the Lower Danube where extended investigations were carried out, such set-ups containing human bones were found. This is also the case of the site at Bucu – *Pochină*, Ialomița County. The site was identified over an approx. 8 hectares area in the S-SW of Ialomița River (Fig. 1). Begun in 1989, the archaeological investigations coordinated by E. Rența, continued until 2010, bringing to light settlements from various historical ages[16]. Amongst them, the EIA settlement, ascribed to the Babadag culture, stands out through its numerous surface dwellings, huts and pits of various uses, some of them containing human bones[17] (Fig. 2).

COMPLEXES WITH HUMAN BONES. CATALOGUE OF THE FINDS

From Bucu – *Pochină* site we have information on four archaeological complexes containing human bones, three of them already mentioned in the specialised literature[18]:

1. During the 1989 campaign, in S I, located east of the investigated area, a pit (Pit 1) was identified; for its complete excavation, area C-A was drawn. In the filling, a human skull was found (*individual 1*)[19]. The pit contained a few atypical EIA pottery fragments.

2. Pit 1, S XVIII/2005 was excavated up to the depth of 2.30 m. Its upper part was oval-shaped, of 1.60 m maximum diameter, and its lower part was circular, 3.80 m in diameter. The complex was partially affected by the setup of a hut dated to 4th–3rd c. BC, as well as by another pit dug in its western side during the Getae period.

1976, p. 77–86; Moscalu 1977–1979, p. 163–169), Cucorăni, Trifești, Vaslui – *Curtea Domnească*, Cotu Morii – *Toloaca*, Iași – *Crucea lui Ferenț*, Volovăț, Braniște (László 1994; László 2003), Prăjeni (Ursulescu, Șandurschi 2004, p. 45–56), Foltești (László 1986; László 2006), Hansca (Levițki 1994), Alcedar, Climăuții de Jos, Poiana, Mateuți, Mihuleni, Saharna – *Dealul Mănăstirii*, Saharna – *Gura Hulboca*, Saharna – *Țiglău*, Țarevka (Kašuba 2000; Niculiță, Nicic 2014), etc.

[15] Ailincăi 2008a. This observation may be due to the current state of research. It is possible that the future archaeological excavations bring forth new data about this phenomenon.

[16] Păunescu, Rența 1993, p. 193–197; Păunescu, Rența 1994, p. 9; Păunescu, Rența 1996, p. 16; Păunescu, Rența 1998, p. 10; Păunescu, Rența 1999, p. 18; Păunescu, Rența 2000, p. 21; Rența 2002, p. 70–71; Rența 2003, p. 63–64; Rența 2004, p. 62; Rența, Coman 2005, p. 83–84; Rența, Coman 2006, p. 98–100; Rența, Munteanu 2007, p. 85–87; Rența, Munteanu, Coman 2008, p. 57–58.

[17] The EIA finds from Bucu are described in detail in Rența 2008.

[18] Rența 2008, p. 75 et seq.

[19] The skull was handed in for analysis, shortly after it was found, to Mrs. Laurenția Georgescu (who worked at "F.I. Rainer" Institute of Anthropology and at the National History Museum of Romania, Bucharest), but it was lost before the anthropological analysis could be performed.

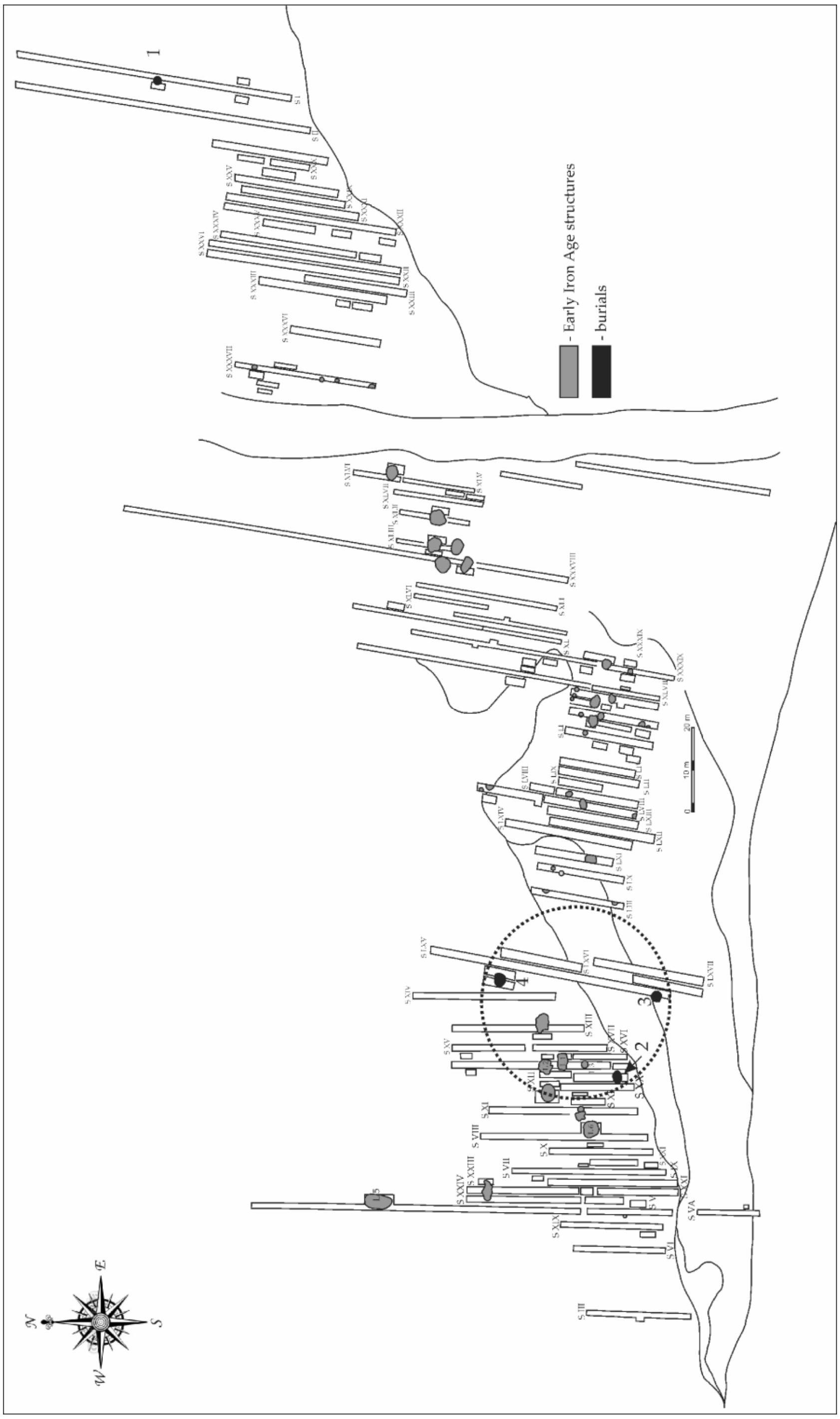

Fig. 2. Layout of archaeological investigations at the site from Bucu – *Pochină*, Ialomița County (after Rența 2008).

At 1.75–2.00 m depth, in the pit's filling, in the central area, over a surface of approx. 1m in diameter, a hard earth layer of greyish black colour was dug out. Underneath it laid a female skeleton (*individual 2*), aged 33–46, in a flexed position on the left side, aligned NNE-SSW. The skull, arms, part of the ribs, and one tibia had been preserved in anatomical position (Fig. 3). The rest of the bones, and several pottery fragments from a single kitchenware item (Fig. 4/1) were recovered from the above-mentioned Getae pit[20].

A small vessel was found near the individual's left arm (Fig. 4/15). In addition to these objects, the pit also contained animal bones, lumps of adobe and numerous EIA pottery fragments (Fig. 4).

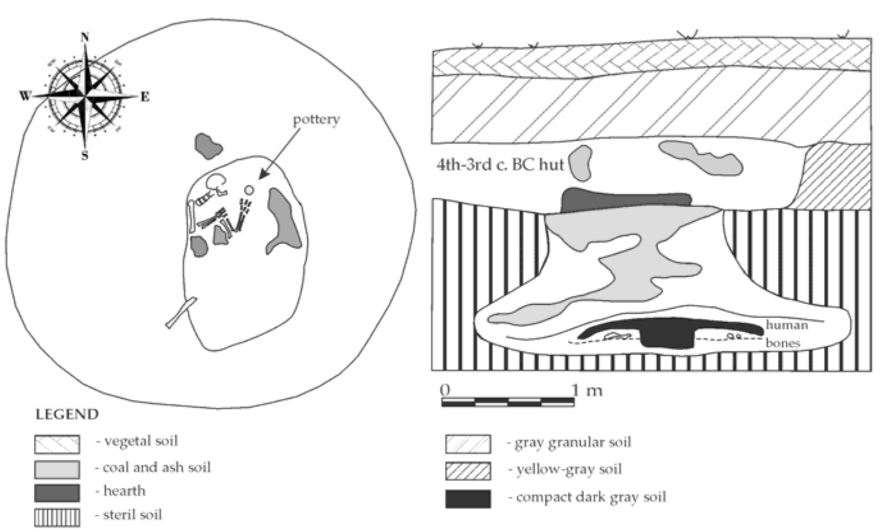

Fig. 3. Layout and profile of pit 1, S XVIII (after Rența 2008).

3. Pit 1, S LXV/2006 was discovered near the margin of the current terrace, it was 1.35 m deep, with oval-shaped opening (1.45 × 1.65 m) and base (2.40 × 2.60 m). The upper part of the complex was covered with grayish-yellowish dust, up to 0.25 m thick, which probably appeared after construction of a kiln in Late Iron Age. Under this level, the earth that filled the pit was loose and contained ash, coal, adobe, fragments of hearth and animal bones, as well as several EIA pottery fragments from which a coarse paste kitchenware item was recovered and restored (Fig. 5/8). Close to the bottom of the pit, under a packed earth lens (approx. 10 cm thick), a human skeleton (*individual 3*) was found in anatomical position, deposited flexed, on its left side, head to SE[21].

[20] Rența 2008, p. 75–76.

[21] Rența 2008, p. 76, Fig. 7/1, 24/1, 99/1. The human bones from this complex were handed over to colleague C. Muja for study, but could not be retrieved afterwards for analysis.

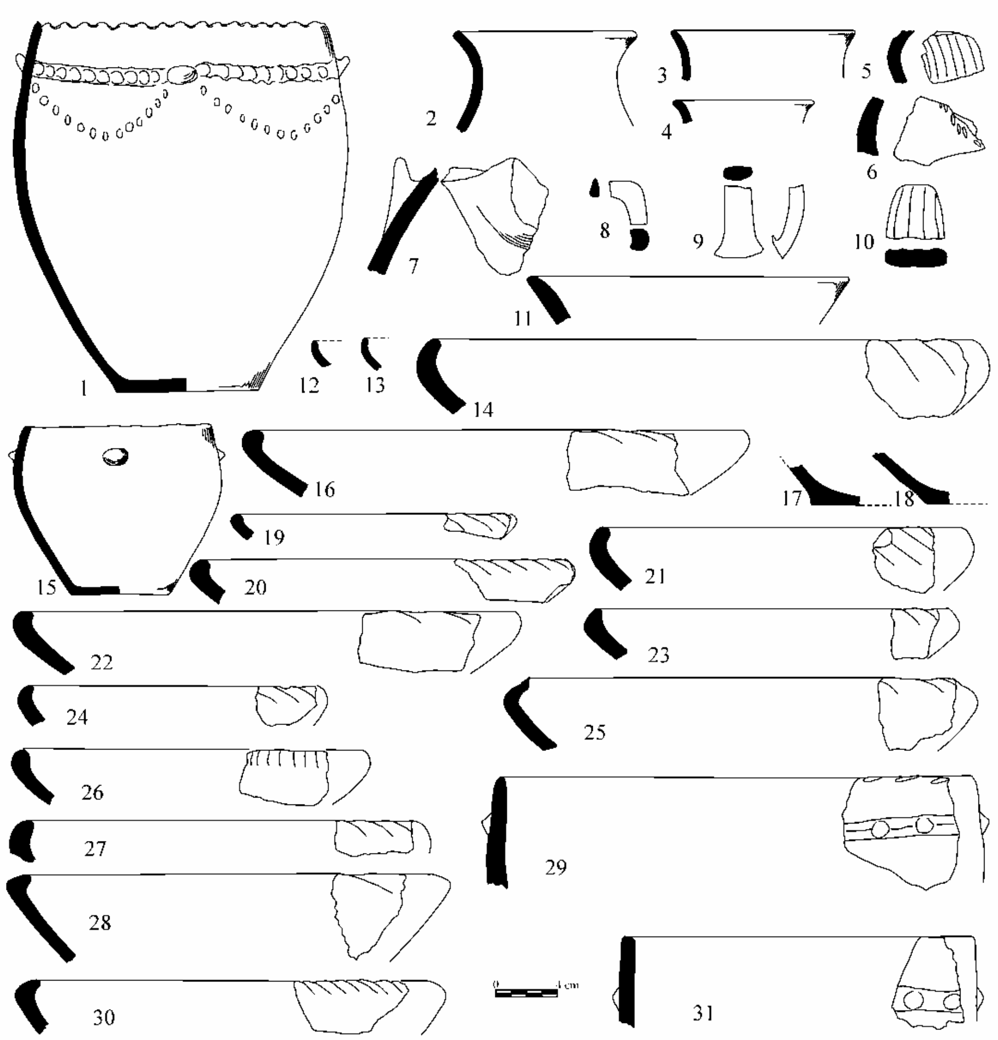

Fig. 4. Pottery found in pit 1, S XVIII.

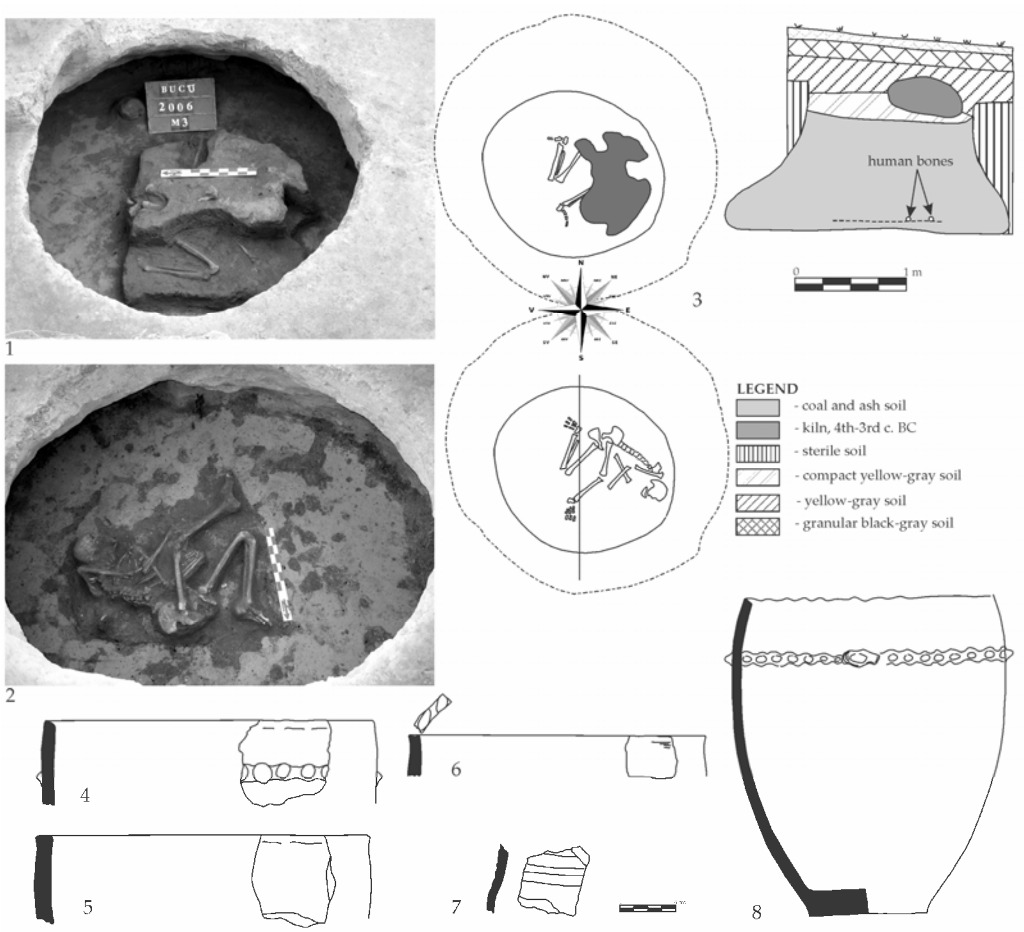

Fig. 5. Pit 1, S LXV / 2006.

4. Hut 12, S LXV was investigated in 2006–2007. It was approx. circular in shape (3.30 × 3.10 m) and was dug up to 0.40 m deep. Two human skeletons were found (numbered M4 and M5, respectively, by the authors of the research) here. The first individual (*individual 4*, female, aged 39.4 to 45) was deposited in supine position, aligned NE-SW, hands close to the body and the lower right limb strongly flexed from the knee. The second individual (*individual 5*, male, aged 33 to 46) was deposited on the left side, aligned SE-NW, leg bones slightly bent from the knee, left arm flexed from the elbow and hand bones at head level, while the right arm was at some distance from the body[22] (Fig. 6).

[22] Rența 2008, p. 76–77, Fig. 22/3; 26/1.

Fig. 6. Bucu – *Pochină*, hut no. 12.

ANALYSIS OF THE FINDS

Place of deposition

In the layout of the archaeological research at Bucu (Fig. 2) we can see various areas of concentrated habitat structures (pits and dwellings) from the Early Iron Age. In relation to them, three of the burials (cat. no. 2–4) are situated in the western sector of the investigated area, with several hut-like dwellings, while the pit with the human skull (cat. no. 1) is somewhat isolated from the EIA traces of inhabitation, to the northeast. Like in other settlements, we noticed a special area intended for the deposition of the human bodies[23].

[23] Ailincăi 2008a.

Out of the four recorded situations, the human bodies or parts thereof (the skull) were deposited in relatively large pits in three of the cases, and in a hut, in another case. The pits (at least the two graphically documented pits, Fig. 3; 5/3) were dug so that the diameter of the lower part was larger than the upper part. This is a specific characteristic of the structures set up for storage of food supplies[24]. It's interesting that the archaeological material found in the filling of these pits is rather diverse: pottery sherds (Fig. 3; 4/4–8), stones, adobe, animal bones (Table 1), etc., mostly fragmented. Such cases are frequent at the Lower Danube, in settlements such as Babadag, Enisala, Niculițel, Suceveni or Satu Nou[25].

Deposition of human bodies in dwelling-like structures[26] is scarcer. Such situations, however, have been encountered at the Lower Danube in sites such as Niculițel – *Cornet*[27], Jurilovca–*Orgame*[28] or Enisala – *Palanca*[29], considered places intended for deposition/decomposition of the bodies – houses of the dead[30].

Complete and partial bodies

The various state of representation of the bodies has repeatedly drawn our attention to such finds: complete skeletons in anatomical position, parts of bodies, or fragmented bones. At the settlement from Bucu, most of the skeletons of the five individuals are almost complete, preserving their anatomical position, except for the remains of *individual 2*, disturbed post deposition, and the skull deposited in pit 1, SI (cat. no. 1). The anatomic position of these individuals indicates possible primary deposition in these complexes or at least within a shorter period of time than necessary for joints to decay. The absence of some of the bones or the abnormal position of some of them could be the result of the body disposal, soil pressure, subsequent deliberate or unintentional interventions, of the moves occurred during decomposition or of the natural decay of some of the smaller bones, etc.[31]

Regarding the deposition of skulls, we take note that such cases have multiplied. To this effect, we need to mention the four skulls without mandibles deposited in the filling of a pit dug outside the fortification from Babadag[32], or at

[24] See for example Frere-Sautot 2006.

[25] See Ailincăi 2008a.

[26] Numerous lumps of adobe with twigs and reed impressions (remains of the overstructure – walls, roof) were found in these set-ups, bringing an argument in favour of considering them dwelling-like structures.

[27] Topoleanu, Jugănaru 1995; Ailincăi 2008b.

[28] Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006.

[29] Ailincăi, Constantinescu forthcoming.

[30] Ailincăi 2013b, p. 235 et seq.

[31] Duday 1995, p. 36 et seq.

[32] Jugănaru, Ailincăi 2003; Ailincăi *et alii* 2006.

the base of the *vallum* at Jijila settlement, where we found a skull and a femur[33]. Depositions of skulls have also been identified on some of the platforms/floors at Garvăn – *Mlăjitul Florilor*[34] and Satu Nou – *Valea lui Voicu*[35], to which we can add the find of a skull with mandible in a pit at Niculițel – *Cornet*[36] and of some whole or fragmentary mandibles in pits at Babadag, Garvăn – *Mlăjitul Florilor*[37] and Revărsarea – *Dealul Tichileşti*[38]. We believe that the deposition only of parts of a body is deliberate, and the rest of the body parts received different treatment (incineration, inhumation in other places, preservation in dwellings or simply abandonment). We can also explain in this way the finds of isolated bones, especially skulls and limbs. Unarticulated bones depositions are certainly the result of secondary actions applied *peri*- or *postmortem* on the bodies, representing complicated multi-stage treatment measures.

Data on the number of individuals

In a recent analysis of the finds, we noticed that the number of individuals deposited in a complex varies from case to case[39]. We found the most spectacular situation at Jurilovca–*Orgame*, where we identified the bones of no less than 15 individuals[40]. From the analyzed materials[41], in three of the complexes at Bucu one individual was deposited in each, and two individuals were deposited only in hut 12 (cat. no. 4).

Placed or thrown?

Unlike other situations documented so far, most of the human osteological remains found in the EIA settlement from Bucu were on the bottom or very close to the bottom of the set-ups, except for the skull in pit 1/S I (cat. no. 1), which was in the filling. This suggests certain concern for preparing a special place for the deposition of the bodies, or the change in use of some of the structures put up for habitat or storage.

In the overall finds from Bucu, complexes numbered 2 and 3 in the catalogue hold a special place. In these two cases, the dead were deposited in

---

[33] Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008.
[34] Jugănaru 1997; Jugănaru 2005; Ailincăi 2008a.
[35] Irimia, Conovici 1993; Irimia 2003.
[36] Ailincăi 2008b.
[37] Ailincăi 2008a.
[38] Ailincăi 2010a; Ailincăi 2013a.
[39] Ailincăi 2008a.
[40] Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006.
[41] We need to point out that the fauna found at the site from Bucu was not analysed, therefore it is possible it contains human bones, too.

anatomical position, probably on the bottom of the pits, in the central area. The flexed position of the bodies (both on the left), the whole vessels (Fig. 4/1, 15; 5/80) and the layers of packed earth noticed above the skeletons point out to the existence of special practices that accompanied these depositions. Proofs of such rituals are also documented in other cases in Babadag culture areal. In this respect we can mention the collective burial from Suceveni – *Stoborăni*, where the author of the investigation indicated that the bodies were found in a layer of ash mixed with adobe, along with a bovid skull[42]. Another suggestive case in this regard is the collective burial from Jurilovca–*Orgame*, where an ash layer was above the bodies, containing fragments from approx. 80 vessels, animal bones, a human humerus and a coxal bone. A similar situation was indicated in pits 41, 43, 44 and 46 from Satu Nou – *Valea lui Voicu*[43], as well as Niculițel – *Cornet*[44] or Babadag[45].

Unlike these two cases, the position in which *individuals 4* and *5* were found on the floor of hut 12 (cat. no. 4) does not denote special attention given to the placement of the dead. In fact, in these dwellings that we consider special set-up places for the deposition of the bodies[46], the position, alignment and state of representation of the individuals is diverse, as also visible in the finds from Niculițel – *Cornet*[47] and Jurilovca–*Orgame*[48]. The skull from pit 1/S I found in the filling is also a special case, as it seems it was “thrown in”.

Regarding the alignment of the dead, though we cannot consider it a standard, not long ago we noticed that NNW-SSE, NW-SE and E-W depositions are the exclusive characteristic of the skeletons in supine position, and NNE-SSW, SSW-NNE and SW-NE alignments exclusively apply to the bodies deposited in a flexed position. However, we underline that the most frequent alignment for both body positions is N-NE[49].

ANTHROPOLOGICAL DATA

State of conservation and representation

Unfortunately, due to events independent of our will, we could only analyze the osteological remains of *individuals 2, 4* and *5*[50]. Their skeletons are very well

---

42 Dragomir 1996; Ailincăi, Constantinescu, Adamescu 2014.
43 Irimia, Conovici 1993, p. 53, 89, 91, 94.
44 Topoleanu, Jugănaru 1995, p. 204–205; Ailincăi 2008b.
45 Jugănaru 2005, p. 33.
46 Ailincăi 2008a; Ailincăi 2013b.
47 Ailincăi 2008b.
48 Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003; Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006.
49 Ailincăi 2013a. Our analysis included the finds from Bucu.
50 To this effect, see notes 19 and 21.

preserved[51]. The state of representation[52] of the bones is optimal, given that only small bones are missing (in general, small bones from the rib cage, bones of the hands and feet). It's very likely that these missing bones are due to incomplete gathering of the bones from the site and not to intended selection of the deposited bones.

For *individual 2* (cat. no. 2), all broken and missing bones are recent. So is the case of *individual 4*, whose most fractures are recent (occurring during the onsite investigation and/or storage). Only parts of the crania, ribs, proximal and distal thirds of the femur, tibia and fibula diaphyses are fragmented due to pressure of the soil. Most of the fragmentations of *individual 5* are also of recent occurrence; only parts of the frontal bone (affected by violent trauma, see below "Signs of violent death"), some ribs, ilia and the distal third of the left tibia diaphysis are fragmented due to soil pressure.

Part of the missing bones in the skeleton of *individual 5* seems to be the result of a special funerary treatment. As shown in the photo taken on the site, the bones of the right arm are not in connection with the rest of the body. They were found at approx. 0.50–1m distance from their anatomical position. The humerus, forearm bones and the hand bones are, however, articulated (Fig. 6). The right arm was probably separated perimortem from the body and deposited near it, which would explain the absence of right clavicle and scapula. This treatment can also explain the missing distal thirds of the right ulna and radius. The absence of right hand metacarpals seems to be related to the gathering of the bones from the site, while the proximal and medial phalanges are only partially preserved.

Table 1

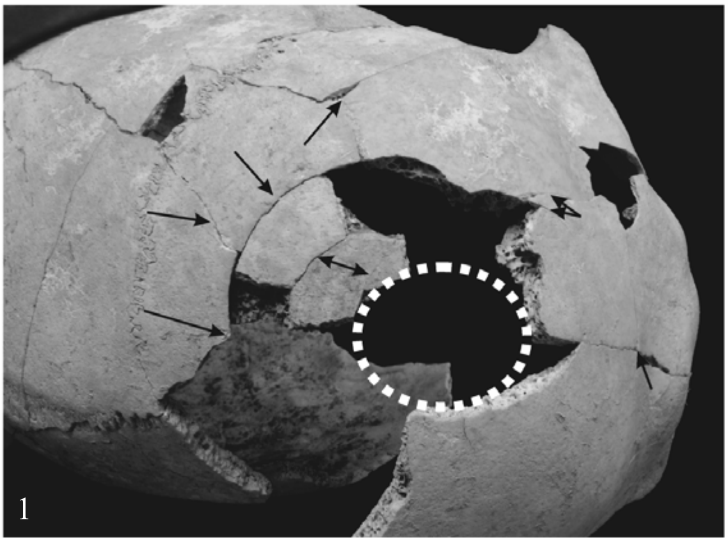
Bucu. Sex, age, stature and inventory (stature estimated after Bach 1965)

Bucu	Sex	Age	Stature (cm)	Other materials
Ind. 2	F	33–46	-	3 animal bone fragments; 3 snail shells; adobe fragments.
Ind. 4	F	39.4–45	-	6 animal bone fragments.
Ind. 5	M	33–46	160.36±4.8	One pig ankle bone showing signs of usage (polished) on the sides; one pottery fragment; adobe fragments.

The bones show few taphonomic changes[53]. Especially small parts of the surface of the long bones exfoliated due to prolonged exposure to the sun during the excavation.

[51] Connell, Rauxloh 2003, p. 2; Connell 2008, p. 9.
[52] Steckel *et alii* 2006, p. 19.
[53] Stodder 2008, p. 71–114.

All analyzed skeletons belong to adult individuals aged 33 to 46[54], two females and one male[55] (Table 1). One of the female skeletons, *individual 4*, also shows pronounced signs of parturition[56].

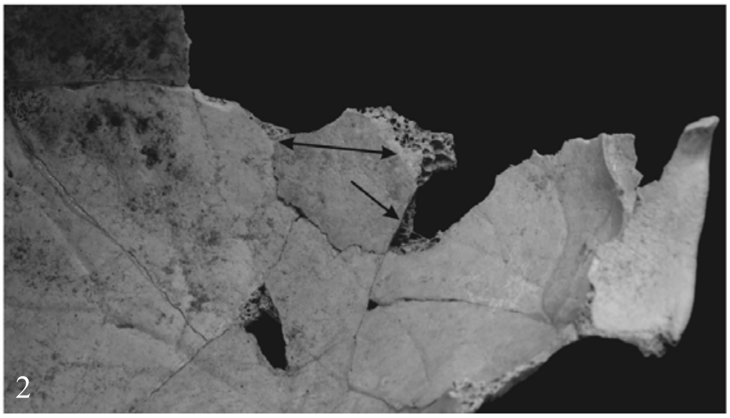

Fig. 7. 1. View from the upper norm of the skull of *individual 5* (the dots circle the presumed area of the blow; the black arrows indicate the radiating fractures resulted from the blow); 2. Endocranial view of the skull of *individual 5* (black arrows indicated the area exfoliated from the bone, as a result of the impact).

[54] Estimated based on cranial synostosis (White, Black, Folkens 2012, p. 391–393, fig. 18), evolution of the sternal rib ends (Loth, İşcan 1989, p. 106–118), evolution of pubic symphysis (White, Black, Folkens 2012, p. 394–397, fig. 18/12) and evolution of auricular surface (White, Black, Folkens 2012, p. 400–404, fig. 19/9).

[55] Estimated based on cranial (Buikstra, Uberlaker 1994, p. 19–21) and postcranial (Steckel *et alii* 2006, p. 19–24) traits.

[56] Estimated according to Steckel *et alii* 2006, p. 25, fig. 23.

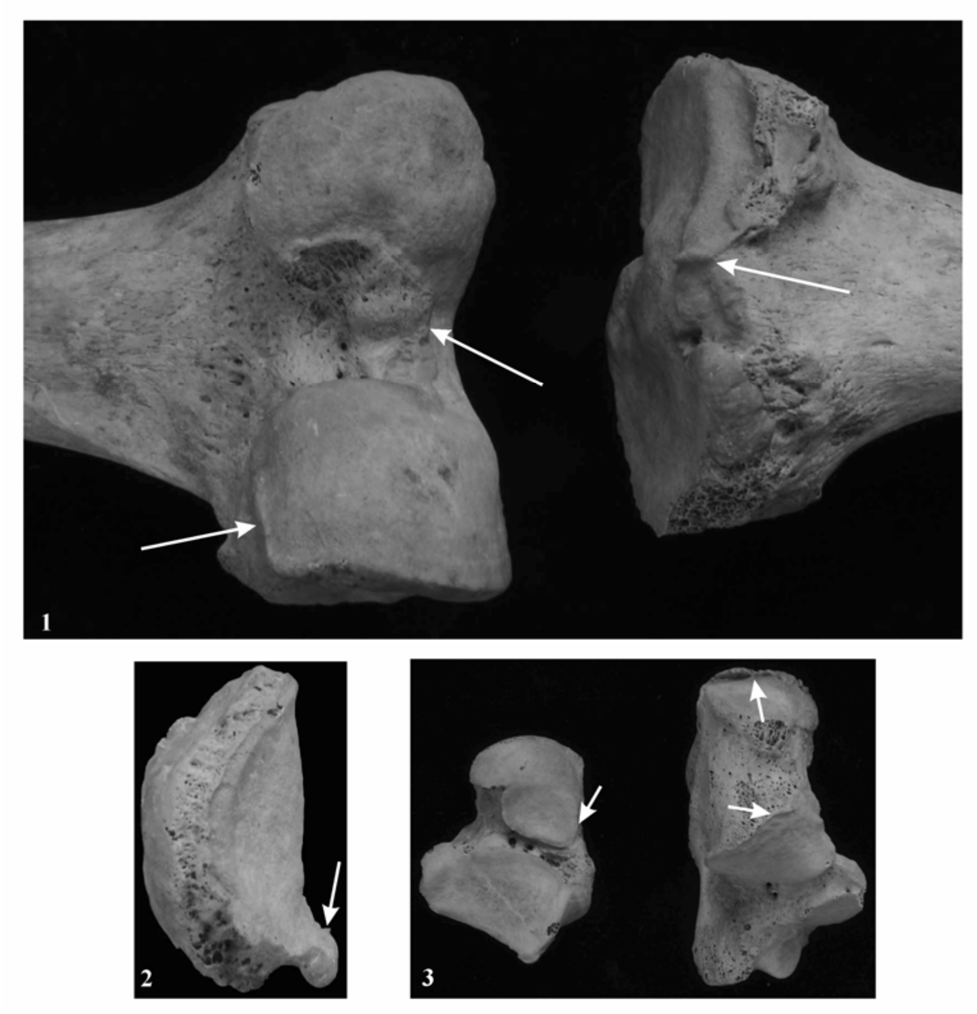

Fig. 8. 1. Posterior view of the right knee joint; 2. Medial view of the right patella; 3. Right talus and calcaneus of *individual 5* (the white arrows point to the development of marginal osteophytes on the epiphyses and of the enthesophytes on Achilles' tendon).

Pathology

The sample exhibits high incidence of caries (22.22%), *antemortem* tooth loss (48.78%) and dental abscesses (4.88%)[57]. *Individuals 4* and *5* show pronounced alveolar resorption, and *individual 5* also has pronounced dental calculus.

[57] Steckel *et alii* 2006, p. 15–16, fig. 10.

Table 2

Bucu. Distribution of dental cavities and abscesses
(score: 1 – occlusal cavities; 2 – interproximal cavities; 5 – dental abscesses)

Individual no.	Left								Right							
Mandible	M_3	M_2	M_1	PM_2	PM_1	C	I_2	I_1	I_1	I_2	C	PM_1	PM_2	M_1	M_2	M_3
Ind. 2		1	2	5									5	1		
Maxilla	M^3	M^2	M^1	PM^2	PM^1	C	I^2	I^1	I^1	I^2	C	PM^1	PM^2	M^1	M^2	M^3
Ind. 2			2	2	2									2		
Ind. 4															2	
Ind. 5	2	2														

Table 3

Bucu. Additional articular facets of the tibia (1 – medial articular facet; 2 – lateral articular facet) and talus (3 – medial articular facet; 4 – lateral articular facet; 5 – anterior extension of the medial articular surface; 6 – medial extension of the trochlear surface). Score: 0 – not observed; 1 – absence of trait; 2 – presence of trait

Localization	**1**		**2**		**3**		**4**		**5**		**6**	
Part	**right**	**left**	**Right**	**left**	**right**	**left**	**right**	**left**	**right**	**left**	**right**	**left**
M 2	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
M 4	0	0	0	0	1	1	2	2	2	2	2	2
M 5	2	2	2	2	1	1	2	2	2	2	1	1

All the identified cavities are bilateral, on molars and premolars of both the maxilla and mandible, and the abscesses are bilateral, on mandibular premolars of *individual 2*.

The cavities are occlusal and interproximal[58]. The occlusal cavities are only on the mandible (Table 2). Traces of enamel hypoplasia[59] are present on the mandibular canines of *individual 5* and on all maxillary canines and incisors of *individual 2*.

The skeleton of *individual 5* shows healed bilateral signs of *cribra orbitalia* and *cribra cranii*[60]. All joints show slight signs of osteoarthrosis[61], more pronounced on the lumbar vertebrae, distal femoral epiphysis of individual 4 and on the knee joints and leg bones of *individual 5*. None of the identified bones shows signs of osteoperiostitis[62].

All skeletons show additional articular facets on the distal tibial epiphysis and on the talus, mainly due to the individual's repeated crouching during his lifetime[63]. These seem to be more pronounced in the male individual (5) and less pronounced in the older, female individual (4) (Table 3).

[58] Brothwell 1981, p. 155, fig. 6/12, 14.
[59] Steckel *et alii* 2006, p. 15–16, fig. 10.
[60] Steckel *et alii* 2006, p. 12–14, fig. 8–9.
[61] Steckel *et alii* 2006, p. 31–33, fig. 27–29.
[62] Steckel *et alii* 2006, p. 30–31, fig. 26.
[63] Barnett 1954; Boulle 2001.

Signs of violent death

The anterior part of the frontal bone of *individual 5*, approximately between the coronal suture and the left frontal eminence, shows signs of an unhealed perimortem injury. This seems to be the result of a blow with a blunt object that caused radiating fractures on the frontal and parietal bones (Fig. 7/1). Since the affected area is missing parts due to ancient and recent occurrences, we cannot estimate what type of object was used to administer the blow. The skull is also strongly deformed due to soil pressure, making it impossible to restore it back to its initial condition. The injury is confirmed by the endocranial exfoliated fragments (Fig. 7/2), indicating that it occurred inwardly and was definitely deadly due to the force and damage it caused.

Radiating fractures appear on the posterior part of the occipital bone, too, but many fragments from this part are missing and it's difficult to estimate whether a second blow was administered.

Due to the manner of deposition, its right arm detached perimortem from the body and placed at a distance from its anatomical position (Fig. 6), we can assume the existence of another trauma that led to its separation (the clavicle and scapula were not deposited in the burial).

Considering the skeleton's good state of representation, the absence from ancient times of a segment of the distal third of the left tibial diaphysis could also be linked to a violent episode, though there are no visible traces of how this fragmentation occurred.

Signs of *perimortem* violence were also recorded for several skeletons deposited in Babadag culture settlements. From the eponymous settlement, signs of violence were found on skulls 1 and 3 of pit 3, S VI/2004, from adult females[64]. At Jurilovca–*Orgame*, skeletons no. 5 (adolescent female), no. 6 (adult male), and 9 (adolescent, indeterminable sex) also showed signs of violent death[65].

Similar cases were also encountered at Niculițel – *Cornet*, in pit 1, S V/2000, skeleton 1 (female, 14–15 years of age) and skeleton 4, S K II/2000 (indeterminable sex, adolescent-adult)[66]. The recent finds from the settlement at Enisala – *Palanca*, partially published[67], are interesting for the high incidence of perimortem sharp force injuries, mainly to adult males. With almost no exception, these blows are fatal. The injured men also showed numerous signs of healed injuries (fractures of the cranial and nasal bones, ribs and long bones), as well as signs of infections on the lower limbs bones.

[64] Ailincăi 2010b, p. 91, no. 1.10.
[65] Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003, p. 308–309.
[66] Constantinescu, Mirițoiu 2008, p. 69–72, fig. 1.a–b, 2.a, 4.c–e.
[67] Ailincăi, Constantinescu 2008; Ailincăi, Mihail, Constantinescu 2013, p. 394.

FINAL CONSIDERATIONS

The burials inside settlements are, without a doubt, a special funerary phenomenon, documented worldwide in different periods and contexts. From the archaeological standpoint, these burials are skeletons or parts of human skeletons, articulated or not, deposited in deallocated habitat structures (pits, dwellings, etc.). One of the major problems of funerary archaeology is the understanding of the space and place of the burial. It's difficult to presume that the choice of funerary space was random, even if the rules by which communities established the area intended for burials are still little known[68]. From this point of view, burials in settlements have been often regarded as deviation from standard and considered "macabre" finds, "atypical" and "irregular" burials related to "the social demotion of the dead"[69]. Despite extraordinary diversity and variety, this conduct is, undoubtedly, a treatment of the human body after death.

Since this practice is many times documented at the same time with the existence of actual cemeteries, the hypotheses regarding the status of the individuals deposited in settlements are very diverse. The human bones found in domestic context have most of the times been considered results of human sacrifices or burials of persons with special status – slaves, prisoners of war, heretics, pariah, convicts, etc.[70] On the other hand, we ought to take into consideration the ethnographic and archaeological documented fact that human society made up numerous complex rituals of burial, some of them involving a series of manipulations and treatments of the body from the time of death until final deposition.

***

Not long ago, we drew attention on the existence of a complex attitude of Babadag populations towards the dead, based on specific practices of deposition, decomposition and manipulation of the dead in settlements. The finds recorded so far highlight only certain sequences of these complicated practices. In this regard, an anthropological approach of the burials from Bucu may complete the unknown data about the dead deposited in EIA settlements in the northern Balkans and, especially, in the Lower Danube region[71]. The finds from this site reinforce the idea that such practices existed over the entire areal ascribed to the Babadag culture, as well as the diversity of these cases by type of set-ups, number and state of representation of the dead, deposition method and association with certain objects (ceramic vessels).

---

[68] Motzoi-Chicideanu 2000, p. 109.

[69] See the two recently published papers Baray, Boulestin 2010; Müller-Scheeßel 2013 – that illustrates very clearly this phenomenon in Europe.

[70] See Boulestin 2010, p. 13 et seq.

[71] Sîrbu 1994; Sîrbu 1997; Irimia 2003; Ailincăi 2008a.

Anthropological analyses, especially in the last decade, of individuals buried in EIA settlements at the Lower Danube have added new and important information regarding age, sex, stature, pathology, signs of violent death, perimortem interventions on the bones, etc. Though, in overall, no selection criteria (sex, age, social status, death is special circumstances) of the dead could be noticed[72], the three analyzed subjects in this study strengthen the already existing opinion of the predominance of adult individuals in such burials[73].

Another important element is that, at this site, too, we have documented signs of violent death. *Individual 5* seems to have received *peri*- and *postmortem* treatment different from the other two individuals. At first glance, this treatment seems related to the sex of the individual, accentuated by the violent death; this skeleton is missing most osteological fragments from ancient times and is the only one with partially articulated bones (right arm bones).

Signs of activity (osteoarthritis and squatting facets on the tibia and talus) during his lifetime are more intense than in the case of female individuals. It exhibits more pronounced signs of osteoarthritis of the lower limbs (Fig. 8/1–3), which can be linked to more intensive use of these limbs compared to the other two individuals. In the case of the other individuals, except for the signs of hypoplasia, the pathological transformations we identified seem to be mainly age-related, more pronounced at *individual 4*, who most probably was the eldest, showing multiple signs of parturition. Thus, it's possible that the male individual had carried out more intense activities during his lifetime compared to the female individuals. It remains to be seen whether these observations are related with how the individual was killed and deposited *postmortem*.

Table 4

Cranial measurements
(Measurements after Buikstra, Ubelaker 1994, p. 74–84)

Individual no.	**Ind. 2**	**Ind. 4**	**Ind. 5**	**Individual no.**	**Ind. 2**	**Ind. 4**	**Ind. 5**
Sex	♀	♀	♂	**Sex**	♀	♀	♂
7 (ekm-ekm)	-	-	59	**28** (go-go)	-	-	89
20 (b-l)	-	99	124	**29** (kdl-kdl)	-	-	107
21 (l-o)	95.79	97.46	90	**30** right	31.98	-	26.5
24 right	26.28	23.61	21.36	**30** left	31.25	27.31	29
24 left	-	23.74	25.33	**31** right	-	-	39
25 (id-gn)	36.29	-	22.5	**31** left	-	44.13	-
26 right	-	-	23.5	**32**	-	48	48
26 left	-	-	23	**33**	-	72	72.5
27 right	-	14.37	9	**34**	-	138	123
27 left	-	10.92	9				

[72] Ailincăi 2008a; Ailincăi 2013a.
[73] Ailincăi 2008a.

Table 5

Postcranial measurements of the female skeletons
(Measurements after Buikstra, Ubelaker 1994, p. 74–84)

	Ind. 2/ 4	**Ind. 2/ 4**		**Ind. 2/ 4**	**Ind. 2/ 4**		**Ind. 2/ 4**	**Ind. 2/ 4**
	right	**Left**		**right**	**left**		**Right**	**left**
Clavicle			**Ulna**			**Tibia**		
35	124.5/-	132/-	**48**	229.5/247	229/-	**69**	297/-	-/-
36	10.67/-	8.69/11.13	**49**	11.08/12	11.99/12.65	**70**	66/-	-/-
37	8.72/-	9.86/8.15	**50**	13.19/14.12	14.03/13.36	**71**	46/-	-/-
Humerus			**51**	200/-	201/-			
40	-/-	272.5/-	**52**	29/30	29.5/31	**72**	28.89/28.06	28.13/27.83
41	56/54	54/-	**Sacrum**			**73**	19.11/19.19	19.53/19.78
42	-/-	37.65/-	**55**	55.96/-		**74**	77/73	77/75
43	18.98/18.76	17.97/20.2	**Femur**			**Fibula**		
44	15.33/13.64	13.92/13.14	**64**	21.15/19.4	21.40/19.68	**76**	-/12.59	-/13.13
Radius			**65**	30.17/28.57	31.66/29.84	**Calcaneus**		
45	207/223	205.5/-	**66**	22.78/22.38	22.96/22.5	**77**	70/-	71/73
46	9.44/9.56	9.28/9.39	**67**	25.34/25.66	27.18/25.24	**78**	40/-	39/35
47	14.84/13.78	13.57/13.63	**68**	75/74	77/74			

Table 6

Postcranial measurements of the male skeletons
(Measurements after Buikstra, Ubelaker 1994, p. 74–84)

Measurements	**Ind. 5**	**Ind. 5**	**Measurements**	**Ind. 5**	**Ind. 5**	**Measurements**	**Ind. 5**	**Ind. 5**
	right	**left**		**right**	**left**		**right**	**left**
Clavicle			**49**	12.75	11.96	**66**	24.08	24.65
35	-	126	**50**	14.13	14.75	**67**	26.31	24.19
36	-	10.53	**51**	-	222.5	**68**	78	76
37	-	8.05	**52**	33	31.5	**Tibia**		
Humerus			**Sacrum**			**69**	350	345
40	303.5	303.5	**55**	42.48		**70**	-	-
41	54.5	54	**Os coxae**			**71**	47.5	-
42	39.64	38.19	**56**	205.5		**72**	31.58	32.52
43	19.75	19.03	**57**	149	148	**73**	20.78	19.47
44	14.64	13.8	**Femur**			**74**	81.5	83
Radius			**60**	402	401.5	**Fibula**		
45	-	229.5	**61**	400.5	401	**75**	330.5	-
46	11.45	12	**62**	70.5	69.5	**76**	15.37	16.36
47	13.11	12.66	**63**	39.65	38.78	**Calcaneus**		
Ulna			**64**	20.61	20.65	**77**	70	-
48	-	250	**65**	29.17	28.64			

The incidence of violent injuries varies from one site to another, but they exist in all the sites where anthropological analyses were made. Female and male individuals are affected, most of them adults or adolescents. It’s interesting that the majority of the signs of violence affects especially the cranial bones, are lethal and seem to be caused by blunt or sharp objects.

DESPRE ÎNMORMÂNTĂRILE DIN AŞEZAREA APARȚINÂND PERIOADEI TIMPURII A EPOCII FIERULUI DE LA BUCU – *POCHINĂ*, JUD. IALOMIȚA

REZUMAT

Rezumat: Cercetările arheologice întreprinse în situl de la Bucu – *Pochină*, în perioada 1989–2010 au evidențiat existența unei locuiri din perioada timpurie a epocii fierului, care poate fi atribuită culturii Babadag (sf. sec. XI – prima parte a sec. VIII a.Chr.). În această aşezare au fost descoperite patru structuri de habitat care conțineau osemintele a cinci indivizi. În prezentul articol am încercat o analiză cât mai completă a acestor situații, prin prezentarea materialelor şi a documentației arheologice, ca şi prin analiza antropologică a trei dintre indivizii înmormântați în acest sit.

Studiul înmormântărilor de la Bucu completează datele cunoscute până în prezent despre defuncții depuşi în aşezările de la începutul epocii fierului din spațiul nord-balcanic şi în special din zona Dunării de Jos. Descoperirile din acest sit întăresc ideea existenței acestor practici pe tot arealul atribuit culturii Babadag, dar şi varietatea contextelor arheologice în care apar, atât din punctul de vedere al tipurilor de amenjări, numărului şi stării de reprezentare a defuncților, modului de depunere, cât şi al asocierii cu anumite obiecte (vase şi fragmente ceramice, oase de animale, resturi de construcții).

Cuvinte-cheie: perioada timpurie a epocii fierului, cultura Babadag, înmormântări în aşezări, Dunărea de Jos, violență.

BIBLIOGRAPHY

Ailincăi 2008a — Ailincăi, S.C., *The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area*, in Sîrbu, V., Vaida, L.D. (eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th Intrenational Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, May 9th–11th, 2008*, Cluj–Napoca, p. 9–33.

Ailincăi 2008b — Ailincăi, S.C., *The Dead Among the Living in the Babadag Settlement from Niculițel – Cornet (Tulcea county, Romania)*, in Sîrbu, V., Ştefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Brăila – Braşov, p. 11–30.

Ailincăi 2010a — Ailincăi, S.C., *Noi considerații referitoare la cercetările arheologice efectuate în aşezarea culturii Babadag de la Revărsarea – Dealul Tichileşti, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 8, p. 37–78.

Ailincăi 2010b — Ailincăi, S.C., *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, Ph D thesis, Jassy.

Ailincăi 2013a — Ailincăi, S.C., *Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările arheologice de la Revărsarea, Isaccea, jud. Tulcea*, Brăila.

Ailincăi 2013b — Ailincăi, S.C., *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, SCIVA 64, 3–4, p. 223–292.

Ailincăi, Constantinescu 2008 — Ailincăi, S.C., Constantinescu, M., *O groapă cu oseminte umane descoperită în aşezarea culturii Babadag de la*

Enisala – Palanca, in Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, p. 121–131.

Ailincăi, Constantinescu forthcoming — Ailincăi, S.C., Constantinescu, M., *Living with the dead. Burials in Early Iron Age settlement at Enisala – Palanca, Tulcea county (South-Eastern Romania)*, Sprawozdania Archeologiczne 67 (forthcoming).

Ailincăi, Dobrinescu 2006 — Ailincăi, S.C., Dobrinescu, C., *Aşezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Țibrinu „La lac" (com. Mircea Vodă, jud. Constanța)*, Istros 13, p. 135–157.

Ailincăi, Constantinescu, Adamescu 2014 — Ailincăi, S., Constantinescu, M., Adamescu, A. 2014, *Observații privind înmormântările hallstattiene timpurii din aşezarea de la Suceveni – Stoborăni, jud. Galați*, Peuce S.N. 12, p. 269–288.

Ailincăi, Mihail, Constantinescu 2013 — Ailincăi S.C., Mihail F., Constantinescu M., *Aşezarea din prima epocă a fierului de la Enisala – Palanca. Cercetările arheologice din 2010*, in Ailincăi, S.C., Țârlea, A., Micu, C. (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor de la Babadag (1962–2012). Actele conferinței Lower Danube Prehistory. 50 Years of Excavations at Babadag, Tulcea, September 20th–22th*, Brăila, p. 387–460.

Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2003 — Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A., *O groapă cu oseminte umane atribuită culturii Babadag descoperită în nivelul precolonial de la Orgame (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, ArhMold 26, p. 307–324.

Ailincăi, Mirițoiu, Soficaru 2006 — Ailincăi, S., Mirițoiu, N., Soficaru, A., *A pit with human remains attributed to the Babadag culture discovered in pre-colonial level at Orgame*, in Mănucu-Adameşteanu, M. (ed.), *A la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International. 40 ans de recherche archéologiques à Orgamé/Argamum*, Bucureşti, p. 81–107.

Ailincăi *et alii* 2006 — Ailincăi, S.C., Jugănaru, G., Țârlea, A., Vernescu, M., *Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement*, Peuce S.N. 3–4, p. 77–108.

Ailincăi *et alii* 2011 — Ailincăi S.C., Jugănaru, G., Țârlea, A., Mihail, F., Vernescu, M., Ailincăi, A., *Noi date referitoare la aşezarea culturii Babadag de la Enisala – Palanca, com. Sarichioi, jud. Tulcea. Cercetările arheologice din perioada 2003–2006*, RA S.N. 7, 1–2, p. 157–199.

Alexandrescu 1978 — Alexandrescu, A.D., *Sepultures du Premier Âge du Fer a Zimnicea (dép. de Teleorman)*, Dacia N.S. 22, p. 115–124.

Bach 1965 — Bach H., *Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette*, AnthAnz 20, p. 12–21.

Baray, Boulestin 2010 — Baray, L., Boulestin, B. (eds.), *Morts anormaux et sépultures bizarres. Les dépôts humains en fosses circulaires ou en silos du Néolithique à l`âge du Fer,* Dijon.

Barnett 1954 — Barnett, C.H., *Squatting facets on the European talus*, J.Anat 88, p. 509–513.

Baumann 1995 — Baumann, V.H., *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoaşterea habitatului natural (sec. I–IV p. Chr.),* Tulcea.

Berciu 1939 — Berciu, D., *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova.

Berciu, Comşa 1956 — Berciu, D., Comşa, E. 1956, *Săpăturile de la Balta Verde şi Gogoşu (1949 şi 1950)*, MCA 2, p. 251–490.

Boulestin 2010 — Boulestin, B., *Problématique des dépôts humains dans les structures d`habitat désaffectées: introduction à la table ronde*, in Baray, L., Boulestin, B. (eds.), *Morts anormaux et sépultures bizarres. Les dépôts humains en fosses circulaires ou en silos du Néolithique à l`âge du Fer,* Dijon, p. 13–28.

Boulle 2001 — Boulle, E.-L., *Evolution of Two Human Skeletal Markers of the Squatting Position: A Diachronic Study from Antiquity to the Modern Age*, AJPh. Anthropol 115, p. 50–56.

Brothwell 1981 — Brothwell, D.R., *Digging up bones. The excavation, treatment and study of human skeletal remains*, Oxford University Press, third edition, Oxford.

Buikstra, Ubelaker 1994 — Buikstra, J.E., Ubelaker, D.H., *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series 44, Fayetteville.

Chicideanu 1986 — Chicideanu, I., *Die Frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwestrumänien*, Dacia N.S. 30, 1–2, p. 7–47.

Connell 2008 — Connell, B., *Preservation and archaeological data*, in Powers, N. (ed.), *Human osteology method statement*, Museum of London, Published online March, p. 9–10.

Connell, Rauxloh 2003 — Connell B., Rauxloh P., *A rapid method for recording human skeletal data*, http://www.museumoflondon.org.uk/NR/rdonlyres/61CC101E-B351-451B-857B-7A4479E78CC7/0/RapidMethodRecordingManual.pdf

Constantinescu, Mirițoiu 2008 — Constantinescu, M., Mirițoiu, N., *Anthropological analysis of the human osteological remains from Niculițel – Cornet site*, in Sîrbu, V., Ştefănescu, R. (eds.), *Funerary Practices in Central and Easthern Europe (10th c. BC – 3th c. AD)*, Brăila – Braşov, p. 69–83.

Dragomir 1996 — Dragomir, I.T., *Mormântul colectiv hallstattian de la Suceveni, județul Galați*, Danubius 16, p. 365–372.

Duday 1995 — Duday, H., *Anthropologie « de terrain » Archéologie de la mort*, in *La mort. Passé, Present, Conditionnel. Actes du Colloque de la Roche-sur–Yon*, Groupe vendéen d'Étude préhistorique, La Roche-sur-Yon, p. 33–58.

Frere-Sautot 2006 — Frere-Sautot, M-Ch. (coord.), *Des trous... Structures en creux pre-et protohistoriques. Actes du Colloque de Dijon et Baume-les-Messieurs, 24–26 Mars 2006*, Editions Monique Mergoil Montagnac.

Gumă 1993 — Gumă, M., *Civilizația primei epoci a fierului în S-E României,* B.Thr. 4, București.

Hänsel 1976 — Hänsel, B., *Beiträge zur regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, vol. 1, 2, Bonn.

Harțuche, Anastasiu 1992 — Harțuche, N., Anastasiu, O., *Considerații asupra cercetărilor din așezarea Babadag de la Siliștea–Nazâru, județul Brăila*, Istros 6, p. 17–24, 343–361.

Irimia 2003 — Irimia, M., *Den Grabritus und die Grabrituale der Babadag–Kultur–Gemeinschaften betreffend*, Thracia 15, p. 251–268.

Irimia, Conovici 1993 — Irimia, M., Conovici, N., *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța*, Pontica 26, p. 51–114.

Jugănaru 1997 — Jugănaru, G., *Manifestări ale Primei Epoci a Fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn–Mlăjitul Florilor jud. Tulcea)*, in Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, p. 99–102.

Jugănaru 2005 — Jugănaru, G., *Cultura Babadag*, I, Constanța.

Jugănaru, Ailincăi 2003 — Jugănaru, G., Ailincăi, S., *Noi date referitoare la fortificația așezării hallstattiene de la Babadag (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 1, p. 51–62.

László 1986 — László, A., *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattian cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, MemAntiq 12–14, p. 65–91.

László 1994 — László, A., *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, B.Thr. 6, București.

László 2003 — László, A., *Bestattungssitten am Ende der Bronzezeit und am Anfang der Eizenzeit im Nord-Östlichen Karpatengebeit. Traditionen, Innovationen, Interferenzen*, in Vasić, R. (ed.), *Sahranjivanje u bronzano dvozdeno doba*, Čačak, p. 171–189.

László 2006 — László, A., *Sur les coutumes funéraires des populations du Bas–Danube au début de l'Âge du Fer*, in Lungu, V., Simion, G., Topoleanu, F. (eds.), *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer). Actes du IVe Colloque International d Archéologie Funéraire*, Tulcea, p. 105–116.

Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1984 — Lăzurcă, E., Mănucu-Adameșteanu, Gh., *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea,* MCA (a XIV-a Sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980), București, p. 146–156.

Levițki 1994 — Levițki, O., *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați,* București.

Loth, İşcan 1989 — Loth, S.R., İşcan, M.Y., *Morphological assessment of age in the adult: the thoracic region*, in İşcan, M.Y. (ed.), *Age Markers in the Human Skeleton*, Springfield, p. 105–135.

Kašuba 2000	Kašuba, M.T., *Rannee Železo v lesostepi meždu Dnestrm i Siretom (Kultura Cozia – Saharna)*, Stratum 3, p. 241–488.
Morintz 1964	Morintz, S., *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia N.S. 8, p. 101–118.
Morintz 1986	Morintz, S., *Săpăturile de la Babadag, 1973–1974, 1977–1981*, MCA (a XVI-a Sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982), Bucureşti, p. 58–64.
Morintz 1987	Morintz, S., *Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, TD 8, 1–2, p. 39–71.
Morintz, Jugănaru 1995	Morintz, S., Jugănaru, G., *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în Sectorul V al aşezării hallstattiene de la Babadag (1991–1992)*, Peuce 11, p. 177–202.
Morintz, Jugănaru, Munteanu 1995	Morintz, S., Jugănaru, G., Munteanu, M., *Aşezarea din prima epocă a fierului de la Babadag*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă 1, Bucureşti, p. 222–235.
Moscalu 1976	Moscalu, E., *Die Frühhallstattzeitliche Gräber von Meri*, TD 1, p. 77–86.
Moscalu 1977–1979	Moscalu, E., *Mormintele tumulare hallstattiene timpurii de la Meri (com. Vedea, jud. Teleorman)*, MemAntiq 9–11, p. 163–169.
Motzoi-Chicideanu 1999–2001	Motzoi-Chicideanu, I., *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der kleinen Walachei*, Dacia N.S. 43–45, p. 197–229.
Motzoi-Chicideanu 2000	Motzoi-Chicideanu, I., *Mormânt*, in Preda, C. (coord.), *Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, M–Q, Bucureşti, p. 108–131.
Müller-Scheeßel 2013	Müller-Scheeßel, N. (Hrsg.), *'Irreguläre' Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...?, Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. M. vom 3. bis 5. Februar 2012*, Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
Niculiță, Nicic 2014	Niculiță, I., Nicic, A., *Aşezarea şi necropola din prima epocă a fierului de la Saharna – Țiglău*, Biblioteca Tyragetia 25, Chişinău.
Păunescu, Rența 1993	Păunescu, A., Rența, E., *Contribution à la connaissance des habitats de la culture Coslogeni dans la Vallée de la Ialomița*, CCDJ 10, p. 193–197.
Păunescu, Rența 1994	Păunescu, A., Rența, E., *Bucu – Pochină, jud,* Ialomița, CCA, campania 1993, Satu Mare, p. 9.
Păunescu, Rența 1996	Păunescu, A., Rența, E. *Bucu – Pochină, jud,* Ialomița, CCA, campania 1995, Brăila, p. 16.
Păunescu, Rența 1998	Păunescu, A., Rența, E., *Bucu – Pochină, jud,* Ialomița, CCA, campania 1997, Călăraşi, p. 10.
Păunescu, Rența 1999	Păunescu, A., Rența, E., *Bucu – Pochină, jud,* Ialomița, CCA, campania 1998, Vaslui, p. 18.
Păunescu, Rența 2000	Păunescu, A., Rența, E., *Bucu – Pochină, jud,* Ialomița, CCA, campania 1999, Deva, p. 21.
Rența 2002	Rența, E., *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița*, CCA, campania 2001, Buziaş, p. 70–71.

Rența 2003 — Rența, E., *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița, Punct: Pochină*, CCA, campania 2002, Covasna, p. 63–64.

Rența 2004 — Rența, E., *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița, Punct: Pochină*, CCA, campania 2003, Cluj–Napoca, p. 62.

Rența 2008 — Rența, E., *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgoviște.

Rența, Coman 2005 — Rența, E., Coman, R. *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița, Punct: Pochină*, CCA, campania 2004, Mangalia, p. 83–84.

Rența, Coman 2006 — Rența, E., Coman, R., *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița, Punct: Pochină*, CCA, campania 2005, Constanța, p. 98–100.

Rența, Munteanu 2007 — Rența, E., Munteanu, S., *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița, Punct: Pochină*, CCA, campania 2006, Tulcea, p. 85–87.

Rența, Munteanu, Coman 2008 — Rența, E., Munteanu, S., Coman, R., *Bucu, com. Bucu, jud. Ialomița, Punct: Pochină*, CCA, campania 2007, Iași, p. 57–58.

Simion 2003 — Simion, G., *Situl hallstattian de la Revărsarea–Tichileşti*, in *Culturi Antice în zona Gurilor Dunării. Preistorie şi Protoistorie*, vol. 1, Tulcea, p. 99–114.

Sîrbu 1994 — Sîrbu, V., *Sacrificii umane şi practici funerare insolite în arealul tracic, în Hallstatt şi La Tène*, Istros 7, p. 83–122.

Sîrbu 1997 — Sîrbu, V., *Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'areal thrace du Hallstatt et La Tene,* in Simion, G. (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les Régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Septembre 1993*, Tulcea, p. 193–221.

Sîrbu, Ailincăi, Simion 2008 — Sîrbu, V., Ailincăi, S.C., Simion, G., *Jijila–Cetățuie o aşezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.

Sîrbu, Pandrea 1994 — Sîrbu, V., Pandrea, S., *Cercetările arheologice de la Siliştea, Jud. Brăila*, Istros 7, p. 27–62.

Steckel *et alii* 2006 — Steckel, R.H., Larsen, C.S., Sciulli, P.W., Walker, P.L., *The Global History of Health Project data collection codebook*. Unpublished manuscript. Available at: http://global.sbs.ohio-state.edu/new_docs/Codebook-01-24-11-em.pdf

Stodder 2008 — Stodder, A.L., *Taphonomy and the nature of archaeological assemblages*, in Katzenberg, M.A., Saunders, S.R. (eds.), *Biological anthropology of the human skeleton*, second edition, Hoboken, New Jersey, p. 71–114.

Stoyanov 1997 — Stoyanov, T., *Early Iron Age Necropolis. Sboryanovo,* I, Sofia.

Topoleanu, Jugănaru 1995 — Topoleanu, F., Jugănaru, G., *Aşezarea de tip Babadag de la Niculițel „Cornet" (jud. Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988,* Peuce 11, p. 203–229.

Ursulescu, Şandurschi 2004 — Ursulescu, N., Şandurschi, P., *Une tombe à inhumation trouvée à Prăjeni (dép. de Botoşani,*

Roumanie) et le début de la période hallstttienne dans la région des Carpates Septentrionaux, PZ 79, 1, p. 45–56.

Vulpe 2008 — Vulpe, A., *Zu den Grabsitten der Älteren Hallstattzeit in Rumänien*, in Verse, F., Knoche, B., Graefe, J., Hohlbein, M., Schierhold, K., Sieman, C., Uckelmann, M., Woltermann, G. (eds.), *Durch die Zeiten ... Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag*, Rahden, p. 269–273.

White, Black, Folkens 2012 — White, T.D., Black, M.T., Folkens, P.A., *Human osteology. Third edition*, San Diego.

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1. Situl de la Bucu – *Pochină*, jud. Ialomița.

Fig. 2. Planul cercetărilor arheologice din situl de la Bucu – *Pochină*, jud. Ialomița (după Rența 2008).

Fig. 3. Planul și profilul gropii 1, S XVIII (după Rența 2008).

Fig. 4. Ceramică descoperită în gr. 1, S XVIII.

Fig. 5. Groapa 1, S LXV/2006.

Fig. 6. Bucu – *Pochină*, bordeiul nr. 12.

Fig. 7. 1. Vedere din norma superioară a craniului *individului* 5 (punctat este reprezentată zona unde presupunem că a venit lovitura; săgețile negre indică fracturile radiante, rezultat al loviturii primite); 2. vedere endocraniană a craniului *individului* 5 (săgețile negre indică zona exfoliată din os, ca urmare a loviturii).

Fig. 8. 1. Vedere dinspre posterior a articulației piciorului drept; 2. vedere dinspre medial a rotulei drepte; 3. talusul și calcaneul drept al *individului 5* (săgețile albe indică dezvoltarea osteofitelor marginale pe epifize și a enthesofitelor pe articulația tendonului lui Ahile).

Tabel 1. Bucu. Sexe, vârste, staturi și inventare.

Tabel 2. Bucu. Distribuția cariilor și abceselor dentare (scor 1 – carii oclusale; 2 – carii interproximale; 3 – abcese dentare).

Tabel 3. Bucu. Fațete articulare suplimentare la tibie (1– fațetă articulară medială; 2 – fațetă articulară laterală) și talus (3 – fațetă articulară medială; 4 – fațetă articulară laterală; 5 – prelungire anterioară a suprafeței articulare mediale; 6 – extensie medială a suprafeței trochleare). Scoruri 0 – lipsa observației; 1– lipsa trăsăturii; 2 – prezența trăsăturii.

Tabel 4. Măsurători schelet cranian.

Tabel 5. Măsurători schelet post-cranian al scheletelor de sex feminin.

THE GRECO-ROMAN ANTIQUITY AT THE LOWER DNIESTER AND IN THE NEIGHBORING TERRITORIES: HISTORY AND HISTORICAL RESEARCH

ION ȚURCANU*

Abstract: This article briefly examines the consequences of the Greek colonization of the Black Sea, and those of the extension of the Roman domination in this area. Concrete examples in this regard are the ancient cities on the Lower Dniester, Tyras and Nikonion, as well as the island of Leuke, currently known as the Snake Island. At the same time we will refer to the rural settlements of the *chora* of these cities, and from the space between the lower courses of the Dniester and Danube. This study attempts to present a very brief assessment of the extended research results, from various scientific backgrounds, of these places and territories.

Keywords: Greek colony, Greeks, Romans, Thracians, Geto-Dacians, Scythians, Sarmatians, Bastarnae, Goths, cultural syncretism, Tyras, Nikonion, Leuke /Snake Island.

Although there has been relatively much writing regarding the Greco-Roman antiquity on the Lower Dniester area (Fig. 1/1) and in the immediate vicinity of this territory, however in Romania and in the West this topic is little known. The explanation lies in the fact that the research of these regions was conducted almost exclusively by Russian and Ukrainian historians, because throughout the last almost two centuries, this territory was a part of Russia and, respectively, of Ukraine. For understandable reasons, Romanian archaeologists and ancient history specialists could not perform direct research here, except for the brief period between the world wars, when Paul Nicorescu and Grigore Avakian worked for a while at Akkerman (Fig. 1/2), on the spot of the ancient Tyras[1], and have produced a series of investigations of real scientific value. For reasons that are not quite clear, the specialists of the former Moldavian Soviet Socialist Republic, with the exceptions of a few cases of mainly numismatic research, have not shown an interest in classical antiquity of southern Bessarabia. Neither the Western specialists have ever shown much preoccupation in this regard. Based on this situation, we felt it would be appropriate to begin with of a short synthetic study of

* Historian, Moldova State University, Chişinău; e-mail: ion.al.turcanu@gmail.com.

[1] Avakian 1924; Avakian 1927; Avakian 1931; Nicorescu 1924; Nicorescu 1933.

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 31–67

the ancient Greco-Roman Dniester liman area, of the southern part of Bessarabia and Transnistria, without forgetting the ancient Leuke, the nowadays Snake Island in front of the Chilia branch of the Danube.

This research does not claim to be absolutely unique, rather it is just a cumulative and synthesis study, which does not mean an easy task at all, since it does not aim to simply describe the concerned places and events, but wishes to present such a history of these phenomena that could primarily be traced through the evolution of its research.

In the classical antiquity the history of the settlements at the Lower Dniester and in the neighboring territories begins with the Greek colonization of the Black Sea coast. In the case of Tyras, the prevailing opinion is that it was founded in the 6th century B.C. by a group of colonists from Miletus – a city located on the western coast of Asia Minor[2]. With regard to the settlement of Nikonion, the most convincing seems to be the opinion that it was founded in the second half of the 6th century B.C.[3] by colonists coming from another Greek settlement on the western shores of the Black Sea, that namely Histria.

THE GREEK CITY OF TYRAS

The description of the political, economic, social and cultural life of this Greek colony must be preceded by the analysis of ancient texts related to it, as well as by describing the history of research done on this city. Some of the ancient authors that wrote about this city are Herodotus (5th century B.C.), an unknown author called Pseudo-Skylax by the specialists (2nd century BC), Skymnos of Chios (2nd century BC), Demetrios of Callatis (3rd century BC) and Flavius Arrianus (2nd century), but most of the attention is paid to the works of Strabo and Ptolemy. Some short mentions, which are often indirect, have been reported in the writings of Greek authors such as Artemidorus, Ephorus, Diodorus of Sicily, [Pseudo]Apollodorus, Pausanias and those of the Latin authors like Alexander Polyhistor, Pliny the Elder, Pomponius Mela, Valerius Flaccus, Ovid, Polybius, Ammianus Marcellinus and others. The same conclusion regarding the close connection between the river Tyras and the Greek city of the same name is being suggested by all these authors mentioned above. Therefore the location of the city was suggested to be on the lower course of the river, namely on the right bank of the present day estuary. At the same time, these ancient texts suggest a certain relation between the names of Tyras and Ophiussa[4], whether they were two different settlements, as mentioned by Ptolemy, or one and the same, as it would appear from the works of Pseudo-Skylax and Strabo.

[2] Zlatkovskaja 1959, p. 63; Furmanskaja 1963, p. 40–41; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 41; Klejman 1996, p. 283–286. See also a new study: Avram 2012, p. 200 sqq; Ţurcanu 2014, p. 21, 88.

[3] Sekerskaja N. 1989, p. 3–5, 13, 43; Okhotnikov 1990, p. 59.

[4] Agbunov 1985, p. 87–88.

The research on Tyras (Fig. 1/2–3) was conducted during four successive stages: 1) the Tsarist period (first half of the 19th century – beginning of the 20th century), during which dozens investigations with real scientific values were carried out, such as those conducted by F.K. Brown, N.N. Murzakevitch, V.N. Iurghevitch, P.V. Bekker, and especially the research carried out on the archaeological site of the old city by E.R. Stern during 1900–1903 and later in 1912; 2) the interwar period is defined by the valuable results of archaeological excavations at Akkerman (Belgorod-Dnestrovskij), led by P. Nicorescu and Gr. Avakian; 3) the postwar period, especially late 50s – late 80s of last century, when the research on Tyras accumulated a rich material: monographs, articles, studies, documents, numismatic and epigraphic material. Particularly valuable have proven to be the studies by O.P. Karyshkovskij, I.B. Klejman, A.I. Furmanskaja, T.L. Samojlova, N.A. Son, K.D. Kryzhitskiy, and A.N. Zograf, but the present-day knowledge regarding the history of the city owes a lot also to the research undertaken in the various spheres of the ancient city life: research conducted by specialists like V.A. Anohin, L.D. Dmitrov, V.A. Shahnazarov, A.S. Kotsievskij, S.A. Bulatovitch, A.V. Gudkov, N.M. Sekerskaja, S.B. Okhotnikov, D.B. Shelov, S.A. Semyonov-Zuser, I.D. Golovko, E.M. Shtaerman, Iu.G. Vinogradov; 4) The early 90s of last century to the present: a period characterized by the resumption of excavations at Cetatea Albă, and the participation in the research on Tyras history of specialists from outside Ukraine and Russia – first of all, from Moldova and Romania.

The political history of Tyras during the Greek period is known only by very fragmentary data. The main political and military events in the northwestern area of the Black Sea that are usually invoked in studies concerning Tyras, are the campaign against Scythians in 510/509 B.C. undertaken by the Persian King Darius I, the expedition of 331 B.C. conducted by the Governor of Macedonia, Zopyrion, against the Getae and Scythians, the rule of Mithridates VI Eupator over the city during the first half of the 1st century B.C., and Burebista's attack against Olbia around the middle of the 1st century B.C.[5] There is also an assumption that in the year 439/437 B.C. the city was visited by Pericles, the Athenian leader, who obliged Tyras to pay the phoros to the treasury of the *Delian League*[6]. Of course there is still much more data being invoked, i.e. the city relations with the Scythian king Skyles (during the middle of the 5th century B.C.), those with the Celtic tribes of Galateans (the middle of the 3rd century B.C.), a possible involvement in the clashes between the Macedonian king Lisymachos and the cities on the west coast of the Black Sea (during the end of the 4th – beginning of the 3rd centuries B.C.), or in those between Callatis and Byzantium (approximately 260 B.C.), but this data

[5] Šelov 1962, p. 100; Pippidi, Berciu 1965, p. 260–270; Pippidi 1967, p. 154; Iliescu 1971, p. 57–72; Petre 1971, p. 101; Hammond 1972, p. 194; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 44; McGing 1986, p. 50; Vinogradov 1989, p. 265;

[6] Karyškovskij, Klejman 1985, p. 45; Okhotnikov 1990, p. 70. See also Pippidi, Berciu 1965, p. 181–182.

are not reliable. Since the middle of the 1st century B.C., the city enters under the Roman sphere of influence.

Due to the archaeological excavations conducted at Akkerman over a long period of time by several groups of specialists, a large number of documents of the most varied character have been accumulated, presenting a comprehensive and nuanced picture about the ancient city. Thus the character of the public and private buildings was highlighted: fortifications[7], roads, drains, houses; many materials were gathered (ceramics, tools and production facilities such as furnaces to reduce iron ore, works of art, especially terracotta statuettes, etc.). Many artifacts, including remains of dwellings, were discovered in the rural area of the city (*chora*)[8]. Several houses, especially inside the city, are described in detail[9].

The archaeological materials (Fig. 2/1–6) constitute a very instructive testimony regarding the economy of Tyras during that period. The main sphere of production was the agriculture, with its two branches: cultivation of land, and animal husbandry. Several sorts of crops like millet, barley and wheat were raised[10]. The land was plowed with a wooden plow that had iron blade, and the grains were harvested with an iron sickle. There have been found apple seeds, grape seeds and seeds from different types of berries. Due to the good preservation of the animal osteological material we have a pretty good data regarding the animal husbandry. The paleozoological researches based on data from several settlements in the vicinity of the city have established that of all the livestock cattle formed between 27.8 to 40% of the total, sheep from 26.6 to 30.9%, horses from 6.7 to 13, 4% and pigs from 12.4 to 13.3%[11]. Regarding crafts, the main occupation was the pottery, which is characterized by a rich and varied production, made on the wheel, or by hand. Pottery consisted of vessels for all kinds of destinations, but also lamps, tiles, portable fireplaces, sewer pipes, etc.[12] An unquestionable testimony of practicing metallurgy is represented by the furnaces used for ore reduction, but also especially by metals items: bronze and iron nails, pieces of copper wire, sickles, knives, fishing hooks, harness parts, certain articles of lead, etc.[13] The building remains from the ancient Akkerman show that stonework was one of the major crafts of the people of this settlement. The fact that the Greek city of Tyras has developed a dynamic economy and had also the status of an independent state is convincingly demonstrated by the existence of the city's own mints. Since the first

[7] See a relatively new study about such sort of buildings: Klejman 2001, p. 53–66.

[8] Okhotnikov 1990, p. 10–15; Okhotnikov 2001, p. 91–105; Okhotnikov 2005, p. 86; Okhotnikov 2008, p. 122–125.

[9] Furmanskaja 1963, p. 41; Kryžitskij, Klejman 1979, p. 22 sqq.; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 31, 46–55; Samojlova 1988, p. 10–21.

[10] Okhotnikov 1990, p. 47–48; Samojlova 2008, p. 197–200.

[11] Okhotnikov 1990, p. 48–49; Okhotnikov 2001, p. 102–103; Sekerskaja 2005, p. 172.

[12] Nicorescu 1933, p. 573–574; Samojlova 1978, p. 254–266; Furmanskaja 1979, p. 11–12; Kryžitskij, Klejman 1979, p. 33, 46–47.

[13] Nicorescu 1933, p. 595; Samojlova 1988, p. 44.

half of the 4th century B.C., when Tyras struck the first coin issues, namely silver drachmae featuring the image of the goddess Demeter (according to V.A. Anohin)[14] and until Mithridates' era, the mint city functioned almost without interruption. There have been minted different coins, first pieces of silver, rarely of gold such as Lysimachos' type of staters, then, and more often, coins with reduced nominal value made of copper and bronze. Occasionally there have been stamped foreign currencies with local countermarks[15]. Money is a proof of the existing permanent and intense commercial relations. The evolved state of the Tyritan trade is attested by further evidences. First of all, in the city itself, as well as in its vicinity, a large amount of imported ceramics was found, mainly amphorae, that used to contain wines and oils from various cities of the Greek world – Athens, Thasos, Sinope, Heraclea Pontica, Rhodes, Kos, Samos, Thracian Chersonese, Knidos, Chios, Paros, Bospor, Clazomenae, Mende, Histria, etc.[16] Apart from ceramics, Tyras was also importing many other goods made of marble, jewelry, art, furniture, canvases, various clothing articles, etc. The city of Tyras was, in turn, an active exporter of grain, cattle, furs, and woods. Coins from various Greek cities were found in Tyras, especially from cities on the Black Sea coast; Tyritan coins were discovered in some of these settlements as well.

The social structure of the city of Tyras has been studied based on two categories of evidence: the houses with their equipment, and the epigraphic material. Both sources show mainly the existence of two social groups that differed greatly between them in terms of the wealth they possessed, which gave them different status in the society. It was found that there were Tyritans of greatwealth (such is the case of Nylos at the end of the 2nd century or early during the 1st century B.C.), who were asked by the governing bodies of the city to help the extremely poor segment of the population in difficult situations. On the other hand there was a category of population called mixhellenes (*μιξέλληνες*), probably a mixture of Scythians and Greeks, considered a lower social class[17]. The phenomenon of slavery, in the classical sense of the term, seems to have been unknown in Tyras, but there is no doubt that, like in the Pontic city of Olbia, and as well as in other cities, there was a special category of household slaves. So it was a patriarchal slavery. A more precisely and, for some time already, better known fact is that the role of slaves in the Northern Pontic Greek cities was determined not by their place in the economy, but by the fact that they were an important article of export for the slave market of the Aegean world[18]. Those who held this status were designed by the terms of *οἰκετεία* and *οἰκέτης*[19]. So far we have no data that would support

[14] Anohin 1989, p. 87–89.
[15] Zograf 1951, p. 111–114; Zograf 1957, p. 19–23; Anohin 1989, p. 87–89.
[16] Samojlova 1981, p. 52.
[17] IOSPE, I², 32B, p. 5–21.
[18] See a new confirmation in Avram 2007, p. 239–247.
[19] Marčenko 1985, p. 132, 136.

the existence of a genuine slave market in the Greek cities of the Black Sea, but the export of slaves on the specialized markets of the Greek world, such as that of Chios, cannot be ruled out. In addition to the free population, in Tyras there were many foreigners who were designated by the term of xenos (*ξένος*). Here, just like in Histria and, perhaps, to a lesser extent in Olbia, most of the non-Greek population was made up of the Getae, but gradually other tribes came to settle in, among whom the Scythians, the Sarmatians, the Galatae (Celts) and Bastarnae were predominating during the last centuries B.C.[20] This can be supposed, if not certainly demonstrated, on the basis of material remains such as the percentage of Getae, Scythian and Greek ceramics, and undoubtedly demonstrated by using such ancient texts as those of Chrysostomos and those of Ovid.

In terms of the political system and governance, Tyras was a classic type of *polis,* i.e. there were higher state institutions like the popular assembly (*ἐκκλησία*), the supreme council (*βουλή*), followed in hierarchical order by the colleges of Archons (those of the seven, or those of the nine) the colleges of the strateges, agoranomoi, astinomoi, etc.[21]. But the always troubled environment in which this city had to exist meant that the political stability was almost always poor. As a result, democracy took a sinuous course and several times had to retreat under the most different reasons: internal fighting, barbarian pressures, natural disasters, famine, occupations and protectorates of other states, etc. Therefore it seems that democracy had fewer chances of establishing a lasting rule in comparison to the authoritarian forms of government, but which always worked under the guise of democracy, as it happened during the time of Nylos. Exceptions to this rule have been periods when the city it has been under the protectorate of the Scythians, as it was during the rule of the Scythian king Skyluros (2nd century B.C.), or under the hegemony of Mithridates, in the first half of the 1st century B.C.; under these rules the city was administered directly by governors.

The cultural life of the Greek city of Tyras, even if there was no way it could be as rich, as varied, refined and effervescent as the one in the cities of Greece itself, it was however, at least a pale copy of the well-known Greek life. Unfortunately, because of the lack of sources of information at our disposal, we cannot know well enough even this copy. However we can form at least a rough idea of what was the culture and spirituality of this city before it was annexed to the Roman Empire. We know for example that the Tyritans were using a calendar consisting of 12 months, each month having 29 or 30 days, and that the year had 354 days; this calendar was exported to these areas of the Lower Dniester by the colonists from Miletus[22]. We have also testimonies regarding the spread of literacy. In some neighboring cities, for example in Olbia and Tomis, remains belonging to gymnasiums were found and some inscriptions found here contain words that

[20] Samojlova 1985, p. 51–59; Samojlova 2000b, p. 82; Samojlova 2000a, p. 87–107.
[21] Karyškovskij, Klejman 1985, p. 60–61.
[22] Latyshev 1909, p. 25–40.

represented the teachers: παιδευτής, παιδοτρίβης, διδάσκαλος[23]. These realities were probably characteristic also for Tyras. We do not know the name of the cultural personalities who lived in Tyras, but it's a known fact that in some neighboring cities, such as Callatis, well-known scientists were activating, which is suggesting that scholars represented a common phenomenon for the Greek cities of the Black Sea. Moreover, the Borysthenite discourse of Chrysostomos leaves no doubt in this regard[24]. From the same text, but also from other sources, we learn about Greek's great interest for literature, especially for Homer.

There are some data concerning de artistic preocupations of the tyritan population of this period. We can get some ideas about painting, examining the pottery figures of red and black, however the painted vessels were often brought there from other Greek cities. Regarding the architecture, unfortunately, we have no more information than the remains of the constructions that we have mentioned above. We do not have a lot of data regarding the works of sculpture, made in marble or limestone, yet some remains were discovered during archaeological excavations. We're talking about fragments of monuments, executed in marble, white marble mostly, rarely having various color shades, all dating from the Hellenistic period. A representative sample of this art, discovered in Tyras, is constituted of a series of fragments of marble handicrafts art: funerary relief, columns, pedestal, cornice, draped statue, statuette foot, etc. A testimony of the monumentality of the Tyritan sculpture is a large block of marble, which was part of the pedestal of an equestrian statue, and regarding the way the marble statues were being executed one can judge by the small statue of a bull. A far more complex picture is provided by the terracotta, or the small clay sculptures[25]. Among them stand the statues of women draped in the usual Greek clothing representing the head of the woman or, more rarely, a man. The most numerous are the statues of deities, like those of Demeter, Kybele, Dionysos, Aphrodite and Eros. The statues of the deities, along with coins and several inscriptions, provide some information about the religion of the Greek population of Tyras. In addition to those mentioned above, other deities worshipped in Tyras were Apollon, Kora-Persephone, Athena, Zeus, Hecate, the god of the river Tyras, Tyche, Hygiea (Fig. 2/6) and Asklepios. In the Hellenistic period some oriental cults appeared, such as those of deities Osiris, Serapis and Isis. Finally, religious practices related to heroes, or demigods like Achilles and Heracles are also to be found in Tyras. The research of the recent decades seems to demonstrate the early penetration of Thracian cults, such as the Thracian-Phrygian god Sabazios, the Thracian Horseman, or the Orphic-Dionysian cult[26]. This synthesis of elements of Greek and

[23] *Istori*a 2010, p. 611–612.

[24] Dion Chrysostomos, *Orationes*, XXXVI, 9–10, 24–26.

[25] Klejman 1970, p. 25–27; Klejman 1980, p. 97–101; Klejman 1982, p. 132–135; Alekseev, Loboda 2008.

[26] Alexandrescu-Vianu 1980, p. 261–265; Bondarenko 2005; Bondarenko 2007, p. 14–15, 20–21; Kuzina 2008, p. 178–182.

barbarian culture, characteristic, furthermore, for all the Pontic cities, was also signaled by some recent epigraphic researches[27].

THE CITY OF TYRAS DURING THE ROMAN PERIOD

The rising of the Roman rule over the northern and north-western coast of the Black Sea occurred gradually and over more than a century. The start of the process is marked by the Mithridatic Wars of the 1st century B.C., while its end is somewhere at the middle of the 1st century A.D. Although discussions in relation to the time Tyras became part of the Roman Empire continue, yet it seems that there are no serious arguments against the opinion that this should have happened at the same time with the adoption of the Julian calendar, i.e. at 57 A.D.[28], when the city of Tyras, together with Olbia, are included in the composition of the Roman province of Moesia. The surest proof of the Roman rule in Tyras is the presence of a Roman garrison, called vexilation, in the city. There is no doubt that the garrison was there is at the moment the city was incorporated in the Moesia province, but there is no actual data to confirm this. Only a later document, an inscription dating from 116–117 A.D., discovered by P. Nicorescu (Fig. 1/1), clearly shows that at that time the city was hosting a military unit led by a centurion, Marcus Ennius Illadianus. It is possible that the clear statement of this presence is being linked to Trajan's victory in the Dacian Wars. This victory, which resulted in the foundation of the province of Dacia, increased the influence of Rome north of the Danube and of the Black Sea. The Tyritan garrison was not a numerous military unit, but depending on the period it had troops of several legions: the 1st Italica, the 5th Macedonica (Fig. 2/3), the 11th Claudia, the 1st Minerva and the 13th Gemina[29]. Temporarily, there have also been stationed some cohorts here, as well as vessels belonging to the *Flavia Moesica* military fleet. The vexillation's role was not restricted only to ensure order in the city: it was also the expression of Rome authority in the area, so it had a much higher power than a simple and small military unit.

The political history of Tyras after the Dacian wars is as fragmented as during the period of its autonomy. It is characterized by three prominent elements: the relations of the city with the Empire, and in particular the direct control exerted by the imperial government, mainly through the garrison stationed there, some of the city's contacts and collaborations with other Greek cities, especially with those in Pontus area, but also with some more distant, such as Athens and Miletus, and finally the city's relations with the barbarians in the context of their violent

[27] Cojocaru 2004, p. 421.

[28] Latyshev 1909, p. 37–40; Nicorescu 1937, p. 221; Vulpe, Barnea 1968, p. 58; Karyškovskij 1971, p. 152–154; Pârvan 1982, p. 103.

[29] Nicorescu 1937, p. 110–120; Nicorescu 1944, p. 501–510; Vulpe, Barnea 1968, p. 126; Aricescu 1977, p. 33.

confrontations with the Empire. The somewhat best known of the three phenomena is the last one. The first barbarian attack that Empire had to endure in the area of the vicinity of the northwestern coast of the Black Sea was that of the Carpi. This confrontation took place in 214 A.D. and, judging by some inscriptions, one of the fiercest battles occurred very close to Tyras[30]. The military operations against the Carpi have been conducted by the emperor Caracalla himself, whose head-quarters, throughout the confrontation, were in Moesia Inferior. The authenticity on this event was questioned by some historians[31], but most of the studies provide unambiguous evidence that it was a real historical event[32]. Towards the middle and in the second half of the 3rd century A.D. a great challenge for the Empire, but also for the safety of the city of Tyras, was posed by the Gothic invasions directed towards the Balkans and the Aegean Sea[33]. The Goths, sometimes having as allies the Carpi, the Sarmatians, or the Bastarnae, have caused great disruption and devastation in the northeastern part of the Empire. The belief that in 238, i.e. at the beginning of the military campaign of the Goths, Tyras has been destroyed, can be encountered in historiography[34]. But this opinion is being disproved by two well-known facts: in 248 the Roman garrison was still in the city, and in 253 the building, in which the garrison was to be stationed at the time was built. However, the fact that Tyras suffered greatly from these invasions cannot be questioned. It seems that the city has undergone the greatest damage to the final stage of the Gothic invasion by 269–270 A.D. Major confrontations of the many barbarian hordes of Goths, accompanied by the same allies, and that affected much of the Lower Dniester settlements, also occurred during the 4th century A.D. At that time the territory between the rivers Dniester, Prut and Danube was ruled entirely by the Goths of Athanaric. In 376, the Huns crossed the Dniester River and therefore the territory mentioned above was ruled by the Huns since that date. It seems that the city of Tyras has not disappeared, but gradually barbarized having the status of administrative center, first of the Goths, and after that of the Huns[35].

Just like in the case of the Greek period, the material culture of the Roman Tyras is much better known than its political history. It is known even better than that of the autonomous period, as a result of the fact that the archaeological layers corresponding to Roman period at Akkerman have been investigated much better than those of the Greek period. The construction debris found at the central site

[30] Dobruski 1900, p. 124–125; Domaszewski 1902, p. 507, note 8; Karyškovskij 1980, p. 75–77, 82 (notes 32–36); Ivantchik, Son 2002, p. 10.

[31] Tudor 1960, p. 350-356; Vulpe, Barnea 1968, p. 202.

[32] Dobruski 1900, p. 124–125; Domaszewski 1902, p. 507; Gerov 1971, p. 431–438; Doruțiu-Boilă 1973, p. 435–441. Karyškovskij 1980, p. 76–88.

[33] Remennikov 1954, p. 28 sqq; Doruțiu-Boilă 1964, p. 247–259; Vulpe, Barnea 1968, p. 257; Vulpe 1969, p. 157–171; Poenaru-Bordea 1971, p. 91–113.

[34] Zograf 1941, p. 144; Zograf 1957, p. 17–18, 43; Karyškovskij 1988, p. 127–128.

[35] Kravčenko, Korpusova 1975, p. 20–42; Pavlenko, Son 1991, p. 6–16; Son 1993, p. 57–58; Samojlova 2004, p. 205–219.

dates almost entirely from the time of Roman rule over the Black Sea. Among other things, it has been investigated in detail the living space of the city, which provided very useful information regarding the people, their occupations and culture and, indirectly, references to the social structure of the community. It was noted, for instance, that the two houses that were investigated had two rooms, one for rest, and the other one for various activities of the household. Each of the two objectives is presented as a large-scale and complex housing and household construction (500 m², and 7–8 rooms), containing a varied inventory for various destinations, starting from simple kitchenware and simple ornaments (to which should be added the diverse clothing and furniture) to metallurgical furnaces[36]. There is no doubt that the house belonged to rich families. Under Roman rule, Tyras, just like all other Pontic cities expanded outside the fortifications, and in these new spaces the homes the poor or low income people were located, as well as various places with economic purposes: workshops, warehouses, markets for the sale of goods, jetties, etc. The *chora* of the city expanded and developed a lot, as it is demonstrated by some inscriptions, like the decree of the year 181 in honor of Cocceius found at Korotnoe, and the rescript given by Septimius Severus in 202 to C. Ovinius Tertullus, discovered near Ciobruciu village, and the archaeological materials found in some rural settlements on both sides of the Dniester estuary.

Obviously the economic life of the Roman Tyras is much better known. As in the previous stage, the main industry was the agricultural production. The main crops were cereals, but if during the autonomous period the wheat was not the object of the agricultural preoccupations (an observation resulting from the archaeological research of the territories), on the contrary, during the Roman period we find out that the absolutely dominant cereal was the wheat, sometimes up to 90% of total production of cereal[37]. Meanwhile, in response to market demands, that have changed during the imperial period, the interest for growing grapes has increased. For the reasons mentioned when referring to the autonomous period, we know more facts and have much more reliable data on raising animals. Researches conducted in 1977 and 1981–1984 in the settlements dating since the 1st to the 4th centuries A.D. like Mologa II, Ripa, Cholmskoe I, Nagornoe I and II and Bužorka, situated between the lower course of the Dniester and the Danube, close to the sea, have resulted in the discovery of approximately 1,600 animal bone fragments[38]. With few exceptions, these are bones of domestic animals, cattle, sheep and goats predominating, while the bones of horses and pigs represente a lesser proportion of the total[39]. Other important occupations were the beekeeping and especially fishing, while hunting was practiced very little[40].

[36] Dmitrov 1949, p. 39–52; Dmitrov 1952, p. 59–64; Furmanskaja 1979, p. 5–6; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 101–102.

[37] Furmanskaja 1963, p. 49; Kruglikova 1975, p. 185; Furmanskaja 1979, p. 136.

[38] Sekerskaja 1987, p. 150–151.

[39] Žuravliov 1986, p. 639–640.

[40] Furmanskaja 1964, p. 56–63.

The crafts have also known a greater development during that period of time. By the first centuries of the new era the metallurgy has developed significantly, proof being the discovery of furnaces of iron ore and a variety of objects made out of metal: knives, nails, pins, bracelets, buckles, iron locks, brass keys, arrow and spear heads, and some jewelry – rings, beads, pendants, brooches, etc.[41] The main branch of the craft practiced in Tyras remained pottery. In some of the houses mentioned above pottery kilns were found[42]. The ceramic production of the Roman Tyras can be grouped, generally speaking, in three categories of products: the architectural ceramic (bricks, tiles, gutters, pipes, etc.), pottery (along with several other types of items, such as lamps, cult vessels, weights for looms and fishing nets), and terracotta's. The main category of products is represented by pottery. This is divided into two types: a) pitchers, bowls, cups and flasks of red clay and b) bowls, plates and cups with red varnish[43]. According to some researches, in Tyras a certain type of amphorae with local specific elements was being produced[44], but this still remains just a supposition. There also has been some talking regarding a certain specialization of the Tyritan artisans required for the production of some specific types of dishes sold on the large market of the Empire, such as the recipients of the *mortaria* category[45]. Other crafts that were quite common in this period were the stonecutting, masonry, plastering, carpentry, as well as weaving, bone processing, etc.

The Tyritan currency of this period, together with Roman coins, with or without countermarks, and coins of other ancient cities, found here, represent a particularly relevant indicator of the economic situation of the city, especially in relation to the level and nature of its business bonds. It is true that, just like during the Greek period, these data reflect mostly foreign trade, and very little or almost at all the trade within the city. Although the local mint worked with some interruptions during the imperial era and, in any case, less continuously than in the autonomous period, yet the city has known a circulation of a greater money supply consisting of coins minted locally or brought here from other minting centers of the Empire. Since its last mints during the autonomous period, dating since the times of Mithridates, the city of Tyras didn't have its own coin for roughly a century. As demonstrated by some researches that have conducted lately (G.I. Makandarov, V.P. Alekseev, P.G. Loboda), the city resumed minting its own currency in during the middle of the 1st century A.D., maybe in 46 or 47, making obsolete the older theory, after which the minting process was resumed in Tyras during the time of Vespasian or Domitian. Since then and until the first half of the 3rd century A.D.

[41] Dmitrov 1955, p. 116–117; Fomin 1974, p. 26–27; Ostroverhov 1978, p. 26–36; Ostroverhov 1981, p. 108–109.

[42] Dmitrov 1949, p. 46–47; Dmitrov 1955, p. 112–113; Furmanskaja, Maksimov 1955, p. 64–65.

[43] Nicorescu 1933, p. 590–594; Furmanskaja 1963, p. 50; Maliukevič 1987, p. 140; Son 1993, p. 72.

[44] Furmanskaja 1957, p. 89–91.

[45] Son 1993, p. 74–75.

the city of Tyras had its own mint, but the process of minting was irregular, with some interruptions, and a production that has greatly varied during different rules. The minting process in Tyras was active enough during Emperor Hadrian (117–138), Antoninus Pius (138–161), Marcus Aurelius (161–180) and Commodus (177–192). However, the highest levels were achieved during the reign of Septimius Severus (193–211), when there were issued five series of coins. Afterwards the issues gradually decrease until they disappear for a short period of time, followed by their resumption during the reign of Alexander Severus (222–235). Since that time, Tyras has never had its own currency again. In the periods when the Tyritan mint was not working, the city was using coins issued by other cities of the Empire[46]. Local countermarks were often used on these coins, but some of the money was also circulating without any local countermarks, especially during the last centuries of Roman domination. Thus, the monetary circulation in Tyras cannot be reduced only to the minting process in the city itself, but should rather be seen as a more complex manifestation, which has three distinct elements: the minting of its own coins, applying local countermarks to the Roman currency, and the usage of coins minted in different Roman cities. In total, in the city Tyras and in its *chora* between 400 and 450 coins were found, but throughout the southern Bessarabia this number is several times higher. The numismatic material from the Roman period, discovered in Bessarabia, has its origins in different minting centers of the empire, like that of Rome, Constantinople, Sirmium, Siscia, Aquileia in Antiochia, Trier, Heraclea, Thessaloniki, Kyzikos, Olbia, Histria, Tomis, Pantikapaion, Lugdunum, Deultum, Londinium, Tarraco, Alexandria and Arelate, basically from every corner of the state: from the British Isles in the northwest, to Egypt and Antiochia in south-east, and from Tarraco in the West, up to Pantikapaion in the northeast[47].

The monetary activity of Tyras, together with the Roman coins, scattered throughout the city, and in the neighboring territories, are testimonies of intense trade relations. As a result of the fact that the city was included in Empire that had great land and sea communications network, the trade routes of Tyras became much more developed and displayed a greater ramification than during the Greek period. The well-known Dura-Europos itinerary shows that Tyras was one of the main points of the sea route, which began in Thrace, ran through northwest and north of the Black Sea and was reaching Meotida[48]. Several major land roads passed through the city, which gives it a double status, on the one hand, Tyras was the point of departure and destination for the trading goods, and on the other, it was

[46] Zograf 1957, p. 32–36, 124; Anohin 1989, p. 97–98; Alekseev, Loboda 2008, p. 148; Alekseev, Loboda 2010, p. 136–137; Alekseev 2012, p. 113–117.

[47] Nudel'man, Rikman, 1956; Bondari 1982, p. 133–135; Nudel'man 1982, p. 127; Rozumenko 1982, p. 135–138; Nudel'man 1985, p. 27; Stolearik 1987, p. 67–70; Ciobanu 1997, p. 245; Popa, Ciobanu 2003, p. 52, 54; Myzghin 2012, p. 21–22, 25, 27.

[48] Cumont 1925, p. 1–15; Cumont 1926, p. 323–337; Rebuffat 1986, p. 86; Arnaud 1989, p. 373–389.

a transit point. Sometimes the Roman emperors, as Antoninus Pius did in 201, were granting the city certain customs privileges. Just like in the Greek period, the main item of export was the ceramics – first of all, and especially the amphorae brought here separately, or containing certain products, especially wine and oil. The amphorae and other types of pottery were imported mostly from Pontus, and Asia Minor, and among the most important cities importing this product are to be noted Chersonesos, Pergamum, Knydos, and Samos. Tiles, spindle whorls, lamps, bottle, figured vases, tiles, etc. were brought to Tyras from different regions of the Empire, especially from the Pontic cities. Among the ruins of Tyras were found many ornaments of foreign origins, for example amulets, and scarabs from Palestine, Syria, and Egypt, which were often made of glass. The numismatic material is a relevant testimony with respect to the Tyritan commerce. Thus, coins coming from Tyras were found in Nikonion, Chersonesos, Olbia, in the Leuke, and Tendra islands, in Tomis, and Nikopolis, but also in more distant cities like Miletus, and Alexandria. During the Roman era, the city of Tyras expands its contacts with the barbaric world. These contacts were facilitated by the Dniester River, so that goods coming from Nikonion could reach San or Visla on the upper course of the Bug River, but there was also a lot of trade going on land, since some Greek goods were found in different parts of the region between Prut and Dniester. In any case, it is beyond any doubt that now, even more than during the autonomous period, Tyras was a center of the Greco-Roman-Barbarian trade, where just like all other cities situated on the northern shores of the Black Sea – Olbia, Phanagoria, Pantikapaion, Chersones, Tanais, etc. – as Strabo indicates (VII, 4, 5; XI, 2, 3), there was high concentration of goods, and traders, both locals or arriving from other cities of the Empire, as well as those of the indigenous origins[49].

Although we lack sufficient information regarding the social physiognomy of Tyras, we can still form at least an approximate idea about certain categories of the population, especially about the rich and privileged groups. Quite explicit in this regard are some inscriptions, such as that of Marcus Aurelius Artemon in honor of Emperor Alexander Severus (Fig. 2/5), which shows all too clearly that in Tyras, just like in all Pontic cities, there was a privileged class that did not only concentrate wealth in its hands, but also power. This class was constituted of the provincial aristocracy, who probably belonged to the decurional order, the third upper social class in the Empire, after senators, and knights (*equites*). Also, the discovery of large houses with an area of 400–500 square meters is another proof of the existence of a rich population within the city. The same conclusion is being suggested by the discovery of some houses, and cemeteries in the city *chora*, where a certain concentration of wealth, and the presence of a relatively large number of precious objects, and jewelry has been noted. According to some incomplete data,

[49] Kropotkin 1970, p. 16, 82, nr. 672; Samojlova 1978, p. 255–261, fig. 1–2; Klejman, Son 1983, p. 49, fig. 2–6, 7–8; Brašinskij 1984, p. 182; Son 1993, p. 74–76; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 108, fig. 35.

the wealth, and social stratification of the Roman Tyras is emphasized by the fact that almost 80 percent of city residents had no civil rights. In addition, it was found that about 50% of pottery dating from this period and found in the city was hand made, so it obviously belonged to the poorer segments of the population. Comparing these two indexes, we can deduce that the poor population of Tyras, the so-called *humiliores* or *dediticii* (the subjects), comprised at least the average of these two indicators, i.e. around 65% of all city residents[50].

Some observations regarding the ethnic composition of the population in this period can also be made. The first thing to be noticed when examining the available data from that period, especially the prosopograhical material, is the heterogeneous ethnic composition of the population of Tyras, which included Greeks, Romans, Getae, Iranians (Scythians), etc. Just like a grecization of the names of Tyritan residents occurred during the Greek period, the latinisation of those names can be noted during the Roman era. This phenomenon, in addition to the fact that it's complicating the ethnic map of the city, it shows just how big was the influence of the Latin language, and Roman culture in the Pontic cities during the first centuries of the new era. But it is well-known that during the first centuries A.D. the northwestern Pontic cities were still heavily barbarized, probably due to the barbaric penetration in the area, referring in particularly to the Getae, and Scythians, but also the Sarmatians, and other ethnicities, as we learn from Ovid's testimony on Tomis (*Tr*., V, 2, 68; 7, 52–56), and from what Chrysostomos (*Or*., XXXVI) has to say about the population of Olbia. As it has been suggested in some investigations, the proof of the massive penetration of Tyras by the Getae is the absolute predominance during that time of the Getae pottery that was discovered here, which is all too natural, since the city was located in a Getic environment[51].

Political regime of during the imperial period was essentially different from that of the autonomous period. At first glance, nothing has changed since the city was being run by the same institutions of the Greek democracy: ἑκκλησία, βουλη, the college of the archons, and other characteristic institutions of a Greek polis. Just like in the ancient times, the public servants in office had Greek titles (*ἀρχοντες, νομοθέται, αἰσυμνήται,* etc)[52]. The political reality, however, was different. These democratic organs were placed under the control of the Roman civil, and military administration. Key state decisions that were binding also for Tyras, were the decrees of the Roman Emperor, decrees, and decisions of the Senate, as well as the provisions of the governor of Moesia (since 46 A.D.), and

[50] CIL, III, 14437, 14447; Kravčenko, Korpusova 1975, p. 20 sqq.; Suceveanu, Barnea 1991, p. 100–110.

[51] Vulpe 1957, p. 307, fig. 328; Furmanskaja 1963, p. 50; Pippidi 1967, p. 165–177; Gudkova 1979, p. 103; Symanovič 1981, p. 48–50; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 113; Samojlova 1988, p. 101–103.

[52] Nicorescu 1933, p. 566, 568; Karyškovskij 1959, p. 121, fig. 13; Furmanskaja 1963, p. 46–47; Karyškovskij 1979, p. 79–82; Karyškovskij 1980, p. 151; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 114; Suceveanu, Barnea 1991, p. 54–55.

then those of the Moesia Inferior (since 86 A.D.). The influence of the vexillations was very high, since it was the unit who had the real power in the city. The direct dependence on Rome grew with time, a fact proven by the spreading of the Roman emperor's cult in Tyras. In addition, the traditional institutions of power were greatly limited by the increasing number of Roman citizens, usually rich people who enjoyed great authority in the city. The seizure of power by the local aristocracy, which had the support of the civil and military administration, makes the old democratic legislation to be gradually forgotten, and eligible positions were occupied arbitrarily, and for long periods of time by the same people. Thus, losing its freedom, and independence, Tyras ceased to be polis[53].

The spiritual life of the city, and its surroundings continued in the same manner as it existed before the incorporation in the Empire. Due to some inscriptions, as the Chersonesos decree in honor of the Tyritan Diophantos, we can conclude that the Pontic cities had an intense cultural, and artistic life full of important events, some of them of a very high level, with the participation of famous artistic personalities from the Empire, and Rome itself, and that these cities were connected to the cultural, and artistic life of the whole Empire, including its capital city[54]. Intellectual and physical education of the children, and youth was conducted here, and theatrical and musical performances were displayed, however the information regarding these occupations and interests is to be found mostly in sources relating to the neighboring towns. We are better informed about the state of art and religion in the Roman Tyras. The state of architecture during those times is suggested by a few pieces of timber indicating that even then there were monumental buildings in Tyras just like those in other parts of the Empire. We have more available data regarding sculpture. Among the sculptural works of this period one can highlight an especially large-scale statue (2.22 m) of a Roman soldier discovered in the Dniester estuary over a century ago[55]. This is however an exception, as almost all marble sculptures are of a small scale. Sometimes those sculptures represent heads of women or young men, crafted with certain skill, showing that sometimes the sculpture was practiced in Tyras just as skillfully as in any other city under the Roman rule. Most of the times craftsmen used marble to make statues representing deities, for example the statue of Hygieia, or reliefs, such as the one depicting the Thracian Horsemen. Works with secular themes are also encountered, like the relief that depicts a combat scene, conventionally named "rider stomping enemies". However, most of the statues are made of clay. The Tyritan coroplastic art is richer now, more varied, and more sophisticated than during previous stages[56]. Terracotta depicting faces of women is somewhat frequently

[53] Zograf 1957, p. 15, 37, 52–54; Karyškovskij 1979, p. 44, 59, 122; Karyškovskij 1980, p. 75; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 110, 115–117; Son 1986, p. 119–120; Son 1993, p. 110; Ivantchik, Son 2002, p. 12; Ivantchik, Son 2004, p. 87.

[54] Saprykin 2002, p. 81–83.

[55] Sokolov 1973, p. 158.

[56] Nicorescu 1924, p. 392, fig. 7; Nicorescu 1933, p. 571–572, fig. 21–22, 31; Furmanskaja 1960, p. 82–83, fig. 4–6; Klejman 1987, p. 46–51; Alekseev 2004, p. 58, 65; Nicorescu 1924, p. 392, fig. 7.

encountered, commonly representing heads with very sophisticated hairstyles, and a stephane, sometimes embossed portraits, but also pottery with figures on it (for example a ram, or the bottom of one foot shod in sandals, etc.). Of course, most of the tiles represent deities that were worshiped by the Tyritans. It is true that most of these images can be encountered on coins, and very rarely were crafted in stone, for example the relief of the goddess Artemis. However, the representation of deities in art is best to be observed on terracotta. Some of the very well known terracotta represents Athena, Dionysos, Kybele, and Oriental deities like Isis, and Serapis. As for the religious beliefs of the Tyritans, this period is characterized on one hand by the massive penetration of the Oriental cults (in addition to those mentioned earlier, other cults that appear in Tyras are those of Mithras, Attis, Anubis, Bes, Sekhmet, Yahweh, and others), by a much higher syncretization of the religious phenomenon, and on the other hand by the spread of imperial cult[57]. It is possible that by the 3rd or the 4th century A.D. Christianity was already known in Tyras. Some researchers suggest that during that time, or perhaps even earlier, there stood a Christian basilica in Tyras[58]. Concrete data is still insufficient for such conclusions. But on the other hand one should not ignore the fact that on the right side of the Lower Danube, Christianity was, during the 2nd and the 3rd century A.D. an undeniable reality.

THE GREEK CITY OF NIKONION

Compared to Tyras, the city of Nikonion (Fig. 3/1–6) located on the left bank of the Dniester estuary is much less known. We must admit that this is a result of the fact that Nikonion was much smaller, and therefore it could not leave behind enough evidence in ancient texts, as well as an archaeological material as rich as that of Tyras, though, from this perspective we have to say that not enough exploration has been done so far. Historical references from ancient authors regarding Nikonion are few, and not explicit enough. Of some value are only the writings describing the Pontic journey of Pseudo-Skylax (*Ps.-Scyl.*, 68), Strabo's *Geography* (VII, 3, 16), Claudius Ptolemy's *Geography* (III, 10, 16), and the *Natural History* of Pliny the Elder. Epigraphic materials are extremely rare, and so far have been found just some fragments of texts, with very little relevance not only for the political history of the city, but even for knowing its social, and economic relations. It is not incidentally that for long time the location of the city could not be identified. Only towards the end of the 19th century the issue was beginning to clarify, namely it was established that the city could have been situated close to the current Transnistrian settlement Roxolani on the left bank of

[57] Solomonik 1973, p. 62–63; Alekseev 2002, p. 60; Batizat 2003–2004, p. 340–351; Vasinca Hadiji 2006, p. 253; Vulpe 2009, p. 126; *Istoria* 2010, p. 448.

[58] Samojlova, Cojocaru, Boguslavskij 2002, p. 178; Samojlova, Cojocaru 2003, p. 40, fig. 2, 1–2; Zubari 2004, p. 164–169.

the Dniester estuary. This opinion was formulated for the first time by A.S. Uvarov, A.A. Brown, P.V. Bekker, and V.I. Goşkevitch, and afterwards it was retrieved by well-known names of the Western historiography such as K. Neumann, and E.H. Minns, so that by the early 20th century Nikonion's whereabouts could have been considered a problem somewhat definitively solved [59]. However, only the systematic archaeological excavations of the late '50s, and confronting the discovered material with the ancient texts actually settled the issue for good. At the same time the systematic research provided the right answer to the question regarding the founding date of the city: the second half of the 6th century B.C. Of a particular value, and help in identifying the time and the place of Nikonion's establishment have proven to be the studies of M.S. Sinitsyn, and O.P. Karyshkovskij [60]. Later, the monographs, and studies about urban settlement of N.M. Sekerskaja's, and regarding the city *chora* – by S.B. Okhotnikov, have proven to be just as valuable. Extremely useful have turned out to be the efforts of some researchers from outside the former USSR, in particular the archaeologists, such as the Polish researchers of the "Nikolai Kopernik" University in Torun, who conducted excavations here beginning with 1995.

Of course, for the reasons noted above, the political history is not known, with the exception of some data provided by ancient authors and epigraphic materials, but this is just too little in order to provide a coherent picture of the phenomenon. Usually when this topic is discussed, reference is made to the anti-Scythian campaign of the Persians in 510 or 509 B.C., to the debatable rule of the Scythian king Skyles (during the middle of the 5th century B.C.: Fig. 3/5)[61], to the possibility that the city was part of the *Delian League* (second half of the 5th century B.C.), to Zopyrion's campaign in 331 B.C., to the connections of that small city with Histria[62] and Tyras[63], the incorporation of the city in the Roman Empire (57 A.D.), to its relations with the Barbarians who transited the place or stationed here for a while (barbarians such as the Scythians, the Sarmatians, the Dacians of Burebista, Carpi, Goths, etc.)[64]. The real problem is that we have no certainty that these events have directly influenced the life of Nikonion. The city could have ceased its existence in the second half of the 3rd century A.D., namely during the barbarian invasions[65].

[59] Bekker 1853, p. 175–181; Neumann 1855, p. 359; Uvarov 1856, p. 151; Goškevič 1903; Goškevič 1909, p. 180–181; Minns 1913, p. 14.

[60] Sinitsyn 1960, p. 197; Sinitsyn 1961, p. 34–35; Karyškovskij 1966, p. 145–162; Sinitsyn 1966, p. 53–56.

[61] Zaghinajlo, Karyškovskij 1990, p. 3–15; Okhotnikov 1997, p. 29.

[62] Sinitsyn 1966, p. 55; Alexandrescu 1970, p. 149–156; Avram, Hind, Tsetskhladze 2004, p. 936.

[63] Vinogradov 1999, p. 66–70; Avram 2012, p. 210–211.

[64] Köhler 1869, p. 74, 167; Meritt, Wade-Gery, McGregor 1939, p. 157, 539; Brašinskij 1963, p. 73–74; Pruglo, Bondari 1980, p. 29; *Istoria* 2010, p. 581, 590.

[65] Furmanskaja 1963, p. 47, 50; Karyškovskij, Klejman 1985, p. 90–91, 98; Samojlova 1988, p. 101–103; Vinogradov 1989, p. 66; Son 1993, p. 31–41.

It is obvious that due to the archaeological excavations near the present day village of Roxolani, we have an almost general idea regarding the material culture of the settlement, as well as of the adjacent agricultural land. Fragments of the fortification system, of the cobbled streets as well of many houses have been discovered (Fig. 3/1). The largest construction dates from the Greek period, more specifically, from the second quarter of the 4th century B.C.[66] A very valuable inventory was found there: ceramic, tiles, labor tools, weapons, coins, and jewelry. All these are important, but the most valuable is the ceramic material which, besides the fact that it provides a picture of how the pottery production and import has evolved over centuries, it also contains a number of lapidary inscriptions and graffitti, particularly useful for the investigation of phenomena of social and cultural life of Nikonion. Just like in the case of other Pontic cities, the main production activity of the population is related to agriculture. Paleobotanical researche conducted in the Lower Dniester area has provided some data that is helping us to get a better picture regarding the cereals grown here in ancient times. Thus, we could establish that there were planted two varieties of millet (*Panicum miliaceum L.*, and *Panicum italicum)*, a sort of barley (*Hordeum vulgare L.*), and two varieties of wheat: the so-called spelt wheat with two bobs (*Triticum dicoccum Schrank*), and another sort which is the club wheat – *Triticum compactum aestivo* which, in turn, has two subspecies – *Tr. Aestivum*, and *Tr. compactum*[67]. The agricultural inventory represents other evidence about this occupation: during archaeological excavations at Nikonion there were found sickles, coulters for plows wooden grinders. Some multiannual plants like vine, and fruit trees were also being cultivated. Perhaps a more precise information is the one concerning the animal husbandry. It has been observed that during the 6th to the 4th century B.C. 87.1% of the ostheological animal remains, found in the settlement of Roxolani, belonged to domestic animals, and only 12.9% to the wild animals, while in the period of the 3rd to 1st century B.C. the ratio was 90.5% to 9.5%. Cattle made up 45.7%, and 42.5%, respectively, of the total during the two periods mentioned above, while sheep, and goats – 32.4%, and 30.5%. In the Roman period, the ratio of the two categories of animals was 60.1%, and 18.6%[68].

As stated before, the pottery was predominating in crafts. The production of ceramic is diverse (Fig. 3/3, 3/4), but generally speaking it can be divided into two categories: made by hand, which of course was a local product, and the one imported here from different centers of the Greek world, and in Roman times – from other regions as well. Both these categories are described in detail by the specialists[69]. The metallurgy, the weaving, the woodcraft, and the bonecraft have

---

[66] Sinitsyn 1966, p. 19–22, 26–27, 41, 50; Zaghinajlo 1977, p. 293; Zaghinajlo 1984, p. 74–79; Sekerskaja N. 1989, p. 51–53; Sekerskaja 2001, p. 75.

[67] Okhotnikov 1990, p. 47; Okhotnikov 2001, p. 88, 101; Sekerskaja 2001, p. 70, 77.

[68] Sinitsyn 1966, p. 52; Suško 1966, p. 142; Sekerskaja N. 1989, p. 34, 65, 116; Sekerskaja 2001, p. 70, 82, 88.

[69] Kuz'menko, Sinitsyn 1966, p. 56; Sekerskaja 1976, p. 84–95; Sekerskaja 2001, p. 70–71, 77, 79–80, 86–87; Brujako, Dzigovskij, Sekerskaja 2008, p. 58, 66–70.

experienced some development, but the factual material related to these occupations is very poor. However some metal slag was found at Roxolani, which is a sure indication of local ore processing, and there were discovered forms designed for the base metal casting, and some iron objects, for example mouldboard plows, sickles (about 30 pieces), knives, daggers, arrowheads, and spearheads, nails (approx. 100 pieces)[70]. Due to the perishability of the materials used for fabrics, and woodwork, the remains that could be related to these branches of production are very few, with the exception of indirect evidence such as spindle whorls, and loom weights.

Nothing is known for sure about the mint of Nikonion. A well-known opinion is stating that during the Scythian king Skyles time (mid. of the 5th century B.C.) there could have been a local mint[71], but this is just a supposition. We do not even know if Skyles ever stayed in Nikonion. We do know, however, that a large number of coins were discovered in Nikonion. They fall into several categories: those regarded as of local production, i.e. bearing the inscription ΣΚ, ΣΚΥ, ΣΚΥΛΕ (Fig. 3/5). But the big batch of coins found here consists of those minted in Histria, i.e. 214 out of 253, or 84.6%, a phenomenon that made the specialists consider that Nikonion was a settlement founded by this western Pontic city. In the third group is formed of currencies originating from various other centers, and regions: Scythian (those of Athalos, Skylures, Pharzoios), the Macedonian kingdom, then from Olbia, Apollonia, Amisos, Kyzikos, and of course the Roman imperial coins[72].

The commerce was similar to that of Tyras, but it is understood that it could have not known the extent, and the variety of the bigger city[73]. Not so long ago, the Polish archaeologist B. Awianowicz found a very interesting inscription here, the so-called letter of Dionysos to his family[74]. Dionysos was a ship owner, and a trader, who used to perform various commercial operations: selling grains from Nikonion, and importing building materials, fabrics or clothing; he would also do the transportation with his own ship on (probably) not very long distances. The overall picture provided by this document is that in the second half of the 4th century, and at the beginning of the 3rd century B.C., Nikonion knew a varied, and intense economic activity, the document mentioning construction, trade, transport ships, and grain production. The most important item brought here from other Greek cities were the amphorae as separate goods among other dishes, and as containers for some products required by the city or the surrounding population. The most important exporters of this kind of product were Chios, Lesbos, Thasos, Samos, Pontic Heraclea, Mende, followed by Athens, Corinth, Byzantium, Kos,

[70] Sinitsyn 1966, p. 20, 26, 48, 51–52; Zaghinajlo 1977, p. 293; Sekerskaja N. 1989, p. 32, 66–67.

[71] Zaghinajlo, Karyškovskij 1990, p. 4; Okhotnikov 2005, p. 84–85; Okhotnikov 2008, p. 127.

[72] Preda 1960, p. 21–35; Karyškovskij 1961, p. 109–112; Zaghinajlo 1964, p. 168–169; Zaghinajlo 1966, p. 100–101; Zaghinajlo, Karyškovskij 1990, p. 3–15; Mielczarek 2003, p. 273.

[73] Zaghinajlo 1976, p. 76;

[74] Awianowicz 2009, p. 196–198; Awianowicz 2011, p. 237–239.

Rhodes, Chersonesos, Pantikapaion, Apollonia, Histria, and Thrace. On the site of the ancient city several kraters with red figures were discovered, representing an evidence of the great beauty of the Greek art of pottery decoration. Some vessels from Pergamum, Knidos, Bospor, Thrace, and Moesia Inferior date back from the Roman period[75]. Many other goods were also being brought here. Among these there were objects of stone, for example some vessels made of this material, grinders (stone mills), various glass products, as well as many perishable materials: fabrics, garments, furniture, various jewelry (rings, beads, bracelets, a varied assortment of brooches, etc.) Unfortunately, we are a less informed in regard with the local trade, and the exchange of goods between the city, and the neighboring barbaric population.

The fact that about 300 of small inscriptions were found in Nikonion, some of which are certainly of local origin, proves the fact that literacy was not unknown in this place. But we cannot know however, based on just these materials, to what extent were the reading, and the writing widespread among the population of the city. These inscriptions are so lapidary, that we cannot learn many things from them. Almost all of them are graffiti, which means that besides some Greek words, they are most often some signs or groups of signs difficult to decipher. We also know still some happy exceptions that allow us to draw bolder conclusions about the state of literacy in Nikonion. This is a short votive inscription of a citizen of Nikonion in honor of the Roman emperor. Even more explicit in this regard is the letter of Dionysos to his family, the one that I have mentioned already, and which tells in detail about his occupations as a merchant, and as a ship owner. Documents of this kind show that at least for the middle, and upper classes of the population, literacy was a common phenomenon for the cultural life of Nikonion[76].

Even though we have little information regarding the art of this settlement, there are some materials there that show similar features with that from Tyras or any other Greek city on the Black Sea coast. But we must keep in mind that Nikonion was a small settlement. Public buildings artistically crafted in marble were to be found here as well. The proof for that is a miniature model of an Ionic column that was found here. A small marble sculpture realistically depicting a bull was found here, suggesting that, as in the case of large buildings executed in marble or any other hard rock, in Nikonion there could have been large-scale sculptural works, crafted in such materials. However, the most complete picture about the art of Nikonion is offered by small terracotta sculptures. Setting aside their small proportions, and modest technical possibilities of their production, we see that they were made at the same level as the artistic works of the same type from any other Greek city. A natural phenomenon for the time, most of the

[75] Gansova 1966, p. 72–77; Vasilenko 1970, p. 217–224; Vasilenko 1971, p. 137–149; Sekerskaja. 1976, p. 85, 90–95; Sekerskaja 1980, p. 39–49; Sekerskaja 1982, p. 136–138; Sekerskaja N. 1989, p. 71, 79–84.

[76] Golovko 1966, p. 78–88; Kravčenko 1966, p. 88–89; Sekerskij 1971, p. 226–227; Sekerskij 1976, p. 215–217; Alekseev 2001, p. 72–76; Alekseev 2002, p. 64–65.

terracotta depicts deities, according to those who have discovered, and published the materials. Most often these are images of Demeter, Aphrodite, Kybele, Eros-Thanatos, of silens, some images depicting goddesses on thrones, etc. But almost as often one can encounter small sculptural portraits inspired by everyday life, for example sitting girls or boys, a woman's head with a veil covering the hair, or the figurine of a rooster. Of a happily inspired artistry, and very realistically executed manner are the bas-relief portraits on some pottery, and ceramic discs, such as that of Silenus, or another one depicting a bearded young man with curly hair, or the Gorgon Medusa. A small number of sculptures were crafted in bone[77]. Such are the portraits of the goddess Kybele on the throne, and the representations of the god Pan. Nearby the settlement Nadlimanskoe, close to Nikonion, fragments of flutes (*aulos*) were discovered, which suggests that music was a constant pursuit of the local population[78].

The religious life of Nikonion could have not been too different from what we have already seen in Tyras. The coroplastic art data, and some epigraphic material discovered there prove that the most influential cults during the Greek period were those of Demeter (Fig. 3/6), Kybele, and Dionysos, a natural phenomenon considering the fact that the main occupation of the population was the cultivation of the soil[79]. These deities were followed by Zeus, Hera, Ares, Dioscures, and by demi-gods like Heracles, and Achilles. However the data regarding the religious practices in this settlement during the last centuries of the Greek period, and Roman era is still very poor. With respect to the cults dating from the 2nd and the 3rd centuries A.D., according to the assessments of the specialists (I.V. Bujako, N.M. Sekerskaja, A.S. Ostroverhov *et alii*), besides the ancient Greek deities, in Nikonion were also being worshipped, and some Thracian gods, for example the Thracian Horseman[80]; oriental cults, like that of Mithra were also present, which would explain, in the opinion of those specialists, the movement of Roman troops from Thrace or Middle East, towards the area of the Lower Dniester[81]. At the same time, the city and especially the rural settlements, nearby, are penetrated by barbaric cults, especially by those of the Thracians, Scythians, Sarmatians; this phenomenon seems to have a material basis in the discovered remains of the Nikonian necropolis, investigated systematically from 1991 to 1999[82]. Among other things, the discovery of this cemetery has provided some information about funeral rite practiced here, for example it was established

[77] Klejman 1966, p. 100; Klejman 1970, p. 27–29; Andrunina 1971, p. 227–228; Klejman 1976, p. 118; Paskhina 1980, p. 114–116; Sekerskaja N. 1989, p. 105; Alekseev 2001, p. 74; Alekseev 2002, p. 63–64; Batizat, Ostroverhov 2002; Alekseev 2004, p. 70.

[78] Morozovskaja 1980, p. 111–113.

[79] Golovko 1966, p. 79; Klejman 1976, p. 120; Sekerskaja N. 1989, p. 106; Brujako, Ostroverhov 1997, p. 76–80; Brujako, Dzigovskij, Sekerskaja 2008, p. 90; Kuzina 2008, p. 178–182.

[80] Brujako, Ostroverhov 1997, p. 76–80; Brujako, Dzigovskij, Sekerskaja 2008, p. 181–182.

[81] Golovko 1966, p. 78–79; Lejpuns'ka 1970, p. 60–73; Sekerskaja N. 1989, p. 110; Diatropov 2001, p. 11–35; Zaharova 2003.

[82] Brujako, Dzigovskij, Sekerskaja 2008, p. 81–164, 181–182, 210.

that the adults were buried in niches carved into the walls of the tomb, not in a regular pit, and that young children were buried in clay vessels under the floor of the houses.

LEUKE (THE SNAKE ISLAND)

The phenomenon of Leuke is differing essentially from the ancient cities of Tyras, and Nikonion, although being situated in their proximity. The difference is given by the fact that it was not a regular human settlement, but an island where the sanctuary of Achilles was located, the main worshipping place of this hero, and god in the Black Sea area. It is namely the interest towards the deeds, and the cult of this hero that generated a preoccupation for this island ever since ancient times. Known back then by the name of Leuke (*Λευκός, λεύκε νῆσος*), it was situated in front of the Chilia branch of the Danube, at a distance of 45 km from the seashore.

The association between this island and Achilles is often mentioned in the ancient texts. As a result, the location of the island could have been identified relatively easy. However, the same sources indicate that the only thing of real interest on that island was the sanctuary of Achilles. These two factors have formed the basis on which all the writings and the historical research regarding the island were founded. The first mention of the Leuke name for this island is to be encountered in the works of the lyric poet Pindar (522–443 B.C.), and in those of Euripides (408–406 B.C.), followed by many other Greek writers, including Flavius Philostratos, Quintus of Smyrna, Lycophron, Demetrios of Callatis, Skymnos, Hermias, the Plato's scholiast, Maximos of Tyr, Skylax of Caryanda, Pseudo-Arrianus, Ammianus Marcellinus, Hesikyos, and Stephanos of Byzantium. Typically, these reports were not concerned with evoking some certain realities, but they do not refer only just to fantasies, so they may be useful for understanding the ancient phenomenon of Leuke. Some data regarding the location of this island in the Black Sea can be acquired from Strabo (VII, 3, 16), Pliny the Elder (IV, 26, 27), and Claudius Ptolemeus (III, 10, 8). This data is supplemented by information found in the writings of Lycophron (*Cass*., v. 188–193), Maximus of Tyr (*Diss*., XV), Pausanias (III, 19, 11), Pseudo-Arrianus[83], Demetrios of Callatis, and Philostratos the Younger. So the location of the island, and its proportions were known – with some approximation – since ancient times. Obviously the ancient authors had a greater interest for Achilles sanctuary rather then for the island itself, so this is why most of the attention in their works is paid to the description of the building, and even more to the time spent by the Homeric hero in that place. Although these are almost exclusively mythological writings, the researcher who wants to know the ancient history of this island can find some useful pieces of information even in texts of this nature.

[83] Arrianus, p. 89–90.

The research concerning the Leuke Island began in the first half of the 19th century. The process of rediscovering the island then was initiated when two officers of the Russian navy, I.M. Budishtchev, and N.D. Kritskij, have published in 1801, and in 1823 respectively, two maps of the island. This was followed, in 1826, by a comprehensive and very well documented study by H.K.E. Köhler, a member of the Imperial Academy in St. Peterburg[84]. The archaeological research of the island began only after the establishment in 1839 of the Society of History, and Antiquities in Odessa. The first scientific expedition in Leuke was conducted in 1841 by N.N. Murzakevitch, a member of this Society. The results of the observations and discoveries of that time were to be published a few years later. Murzakevitch will also add to these two studies some coins discovered on the island, very useful especially because they demonstrated the very broad links that the island had with the Greek, and Roman world[85]. In the second half of the 19th century, some interest in Leuke appeared also in the West, following the discovery here of a precious inscription about its relation to Olbia. The English captain, T.A. B. Spratt, who discovered the inscription, published, in 1857, a brief information about it. This article was followed by two publications containing the text of the document as well as comment made by the English scientist Ch. Babington, and R. Egger, the last one, apparently, a dilettante. A complete and well-documented review of the document was to be realised much later by the Russian specialist in classical antiquity, V.V. Latyshev[86]. During the period when the island was administered by the Tsarist Russia, some writings on it have been done by I.I. Tolstoi, M.I. Rostovtzeff, and E.H. Minns (in his book *Iranians & Greeks*)[87]. Between 1856, and 1948, when the island was part of Romania, several Romanian articles, and studies were devoted to Snake Island, but very few was written about antique period of island. It is known that the island was visited by the archaeologists Gr. Tocilescu, and P. Nicorescu, but the results of their observations are not known. So, in the Romanian historiography the antique Leuke was not a matter of real concern. During the Soviet rule, there have been conducted a number of high-level scientific researches. One can emphasize the archaeological investigations conducted by S.B. Okhotnikov, A.S. Ostroverhov, and N.V. Piatysheva. Historians like S.A. Bulatovitch, P.O. Karyshkovskij, I.B. Klejman, and V.P. Iajlenko[88] have published several studies concerning some particular topics, such as coins, terracotta, and graffiti. A particular interest towards Leuke can be observed in the Western historiography of the last decades, but this interest

[84] Köhler 1926, p. 531–819.

[85] Murzakevič 1844, p. 552–559; Murzakevič 1848, p. 413–415, 838–839; Murzakevič 1853, p. 237–245.

[86] Latyshev 1887, p. 52.

[87] Rostovtzeff 1918, p. 178–181; Tolstoj 1918.

[88] Zograf 1941, p. 152–160; Piatyševa 1966, p. 58–70; Klejman 1970, p. 24; Bulatovič 1971, p. 212–225; Karyškovskij 1983, p. 158–173; Bulatovič 1990, p. 56–57; Okhотnikov, Ostroverhov 1993, p. 18 sqq.

is almost always concerning the cult of Achilles on the island. So, there is a relatively large number of sources, and studies concerning Leuke, and yet the phenomenon is not being explored enough. The biggest unsolved problem remains to be the shrine of Achilles, which was destroyed by the Russians in the early 19th century, and its only remains are under a construction build on its ruins.

However some of the debris was preserved. These are fragments of cornices, stone plates, an Ionian column drum, pieces of Paros marble, a rather large fragment of relief, and a large block of white marble with grey veins. These materials suggest some ideas regarding the construction of the sanctuary. Of great help in designing a close image of the sanctuary is the plan of the island, made by Kritskij in 1823. Likewise, of a great help are the roof tiles, and the architectural terracotta used for the decoration of the building walls, which were discovered on the island, and in the waters nearby its shores. But only further research of remnants of the temple that were preserved under the ground will come up with a more reliable, but, unfortunately, very reduced data regarding this worshiping construction.

The most important testimony, and also the most valuable source regarding the material culture of the island of Leuke, is represented by the ceramic materials (Fig. 4/1–3). Pottery here is radically different from those in other Pontic areas and settlements, especially because of the fact that none of it is of local origin, and secondly because we are talking about luxuries, usually painted. Simple wheel made pottery, as well as hand made pottery is hardly encountered. We know about a thousand shards of clay pots, and other objects. Entirely preserved objects are very rare. Basically, all kinds of vessels characteristic for the Greek, and Roman world are to be found here: pitchers, bowls, plates, amphorae, kraters, kylikes, kantharoi, lekythoi, askoi, amforiskoi, lekanai. Although the great fragmentation of these materials makes it difficult to identify their origin, the locations of their production, have generally been set. There were identified in the neighboring towns of Histria, Tyras, Olbia, and Berezan Island, but most of them are from different, remote areas of the Greek, and Roman world: Pantikapaion, Attica, Samos, Miletus, Chios, Corinth, Lesbos, Clazomenae, Megara, Delos, Sinope, Heraclea, Chersonesos, Kos, Rhodes, Thasos, etc.[89]

The importance of the sanctuary of the island to the Greek world is being best demonstrated by the coins discovered here. According to some data, around 2000 to 3000 coins were found on the island (the big difference between the two indices is explained by the fact that some of the coins were stolen)[90]. During the 4th, and the 3rd centuries B.C. coins were brought here from the following cities, and regions: Tyras, Olbia, Chersonesos, Pantikapaion, Theodosia, Phanagoria, Tomis, Histria, Odessos, Mesembria, Dionysopolis, Dioscurias, Abidos, Kyzikos, Heraclea

[89] Piatyševa 1964, p. 62, fig. 2 (3); Bulatovič 1990, p. 56; Okhotnikov, Ostroverhov 1993, p. 30–51, fig. 7 (1, 2, 7, 8, 9, 11, 12), 8 (1, 2, 5, 10), 9 (9, 10, 12).

[90] Bulatovič 1971, p. 213; Okhotnikov, Ostroverhov 1993, p. 50–51.

Pontica, Pergamon, Ephesus, Chios, Rhodes, Patara, Phaselis, Bruttium, Naples, Messana, Syracuse, Cumae, Lacedaemon, Athens, Megara, Delos, Kythnos, Sythnos, Thera, Mende, Ainos (Anos), as well as coins of Thracian Kings, of the Macedonian kings Philip II, Alexander the Great, Philip III, Lysimachos, the rulers of Scythia Minor, Kanites, and Gaeles (2nd century B.C.), the Bosporan king Leukon II (245–225 B.C.), and those of Philiteros of Pergamon (343–263 B.C.) At the same time, but also during the following two centuries of the Greek period, here have been also brought coins that can not be dated with certainty, such as the coins from (Illyrian) Apollonia, Pylos, Sicyon, Locris (Opuntia), Tanagra, Adramyttion, Ios, Naxos, Tenos, Itanos, Knosos, Sestos, Thasos, Amastris, Prusa in Bythinia), Alexandria in Moesia, Alexandria in Troas), Paros, Tenedos, Eresos, Ionian Heraclea, Clazomenae, Teos, Erythreea, Antiocheia, Pisidias, Knydos, Caesarea, Egyptian Alexandria, and from the rulers of Syria, and Egypt. In the Roman period the flow of money was coming from all provinces of the Empire[91].

Apart from pottery, and coins there have also been found on the island many other materials such as glass, especially Roman vessels, and also metal (weapons, axes, anchors, nails, fishing hooks, etc.), as well as stone, and bone.

The culture of the Leuke Island is of course characteristic to those who have visited it, in other words, is in some way a measure of spirituality, and the level of civilization of the whole Greco-Roman world. Here were present at different times during nearly a millennium many of several cities, and human communities throughout the Mediterranean, and Black Sea. This means that the remaining vestiges that the visitors have left behind on the island of Leuke are testimonies of the ancient Greco-Roman civilization, and also proof that the island and its temple were part of this civilization. The evidence regarding the culture and the civilization of the island is represented by all groups of the objects mentioned above, but its spiritual culture, apart from the temple of Achilles, is to be found mostly in epigraphic materials (Fig. 4/1), works of art, and ornaments[92]. Compared to ceramics, and coins, these are not many, and do not have the value of those discovered in the cities of Tyras, and Nikonion. For example if we speak of works of art – making abstraction of the temple – the only artifacts with real value are three terracotta statues (Fig. 4/2, 4/3), depicting a rooster, a chubby naked boy (Fig. 4/3), and a standing woman, draped in a chiton, and himation, and wearing a small hat on her head. Of some interest are the gemstones, and images of the rings discovered on the island[93]. The religious life was categorically being determined by the activity of the sanctuary. There are many contemporary studies about the cult of Achilles on Leuke, like those of H. Hommel, J.T. Hooker, A.V. Belousov, but we have no direct information that would emanate from this particular cult center. It is

[91] Bulatovič 1971, p. 214–225; Bulatovič 1979, p. 95–98; Okhotnikov, Ostroverhov 1993, p. 98–99.

[92] Stern 1897, p. 163–172; Iajlenko 1980, p. 84–89, 170–171; Rusiaeva 1987, p. 140–141; Okhotnikov, Ostroverhov 1993, p. 54, 57–61.

[93] Winter 1903, fig. 451, 9; Klejman 1970, p. 24; Okhotnikov, Ostroverhov 1993, p. 62–67.

understood that in this regard one cannot use the fantasies of the ancient authors about the temple, the life, and parties of Achilles, therefore it can be known indirectly, through research of ancient texts concerning the celebrations of the cult of this hero, and god elsewhere, for example at Sygheion[94], in Troas.

As we had proposed, we have realized in the above lines a synthesis research on the historical realities of the Lower Dniester and in the neighboring territories during classical antiquity. However, being small in volume, this study is really condensed. Writing this study was all the more difficult as throughout the paper the concerned historical processes are seen as projections of the results of their research, i.e., the author conducted a parallel study: on the one hand the history of the concerned phenomenon, and on the other hand, its research stage presented through its phases and forms of manifestations. Such a mobilization of the investigative efforts and concentration of information, have resulted in overlooking some details, even if these are not negligible, especially when we are dealing with such an under-researched topic like the present one, and a quite modest general information on this subject. But this was the only way possible to achieve a comprehensive perspective of the researched phenomenon and to fit it in a small-scale study. Such perspectives could prove useful in order to diversify and further the research in classical antiquity of the southern Bessarabia and neighboring territories.

ANTICHITATEA GRECO-ROMANĂ LA NISTRUL DE JOS ŞI ÎN TERITORIILE ÎNVECINATE: ISTORIE ŞI CERCETARE ISTORICĂ

REZUMAT

În acest articol, sunt examinate succint urmările colonizării greceşti a litoralului nord-vestic al Mării Negre şi ale extinderii dominaţiei romane în acest spaţiu. Drept exemple concrete sunt luate cetăţile antice de la Nistrul de Jos, Tyras şi Nikonion, precum şi insula Leuke, actuala Insulă a Şerpilor. În paralel, se fac referiri şi la aşezările rurale din *chora* acestor cetăţi şi din spaţiul cuprins între cursurile inferioare ale Nistrului şi Dunării. Studiul încearcă să prezinte, într-o evaluare foarte scurtă, rezultatele cercetării îndelungate şi în variate medii ştiinţifice asupra acestor locuri şi teritorii.

Cuvinte-cheie: colonie greacă, greci, romani, traci, geto-daci, sciţi, sarmaţi, bastarni, goţi, sincretism cultural, Tyras, Nikonion, Leuke/Insula Şerpilor.

BIBLIOGRAPHY

Agbunov 1985 — Agbunov, M.V., *Zagadki Ponta Evksinskogo (Antičnaja gheografia Severo-Zapadnogo Pričernomorja),* Moscow.

Alekseev 2012 — Alekseev, V.P., *O semnatike izobraženij na monetah Tiry c nadpis'ju „IEPAC CNYKAHTOY"*, StratumP 6, p. 113–118.

[94] See Radet 1925, p. 81–96; Hommel 1980, p. 41–42; Hommel 1981, p. 53–76; Belousov 2009, p. 67–85. See also Burkert 1985, p. 56–57; Rutherford 2009, p. 230–247.

Urmează 2 planse (4 pagini) alb-negru

Alekseev 2004	Alekseev, V.P., *Novye materialy k izučeniju kul'tury antičnyh gorodov Severnogo Pričernomorja (Tira-Nikonij–Ol'vija–Hersones),* VDI 3, p. 58–65.
Alekseev 2002	Alekseev, V.P., *Pamiatniki antičnoj i skifskoj kul'tur iz Tiry i Nikonija*, VDI 2, p. 57–66.
Alekseev 2001	Alekseev, V.P., *Pamiatniki drevnih kultur iz dnestrovsko-dunajskogo reghiona*, VDI 4, p. 66–76.
Alekseev, Loboda 2010	Alekseev, V.P., Loboda, P.G., *Numizmatičeskie raritety antičnoj Tiry v novyh nahodkah*, StratumP 2, p. 133–140.
Alekseev, Loboda 2008a	Alekseev, V.P., Loboda, P.G., *Neizdannye drevnosti Severnogo Pričernomorja ot epohi bronzy do rannego Srednevekovja*, VOMN 28, p. 137–157.
Alekseev, Loboda 2008b	Alekseev, V.P., Loboda, P.G., *Materialy po numizmatike i arheologhii drevnego Severnogo Pričernomorja*, Odesa.
Alexandrescu 1970	Alexandrescu, P., *Însemnări arheologice*, StCl 12, p. 149–156.
Alexandrescu-Vianu 1980	Alexandrescu-Vianu, M., *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la mer Noire à l'époque archaïque*, Dacia N.S. 24, p. 261–265.
Andrunina 1971	Andrunina, N.M., *Kostianye statuetki iz Nikonija*, MASP 7, p. 227–229.
Anohin 1989	Anohin, V.A., *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev.
Arrianus	*Αρριανος ανονυμοι τρεις / Arriani periplus Ponti* Euxini, ed. S.F. Guil Hoffmann, Lipsiae, 1842.
Aricescu 1977	Aricescu, A., *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti.
Arnaud 1989	Arnaud, P., *Une deuxième lecture de «bouclier» de Doura-Europos*, CRAI 133, 2, p. 373–389.
Avakian 1931	Avakian, Gr., *Săpăturile de la Cetatea Albă*, ACMISB 3, p. 47–104.
Avakian 1927	Avakian, Gr., *Ştiri nouă din Tyras: graffiti*, CNA 67–68, p. 4–17; 69–70, p. 23–32; 71–72, p. 35–46.
Avakian 1924	Avakian, Gr., *Ştiri nouă din Tyras. Mănuşi de amfore, ţigle şi cărămizi cu ştampile*, CNA 45–50, p. 3–32, 53–54.
Avram 2012	Avram, A., *Le rôle des époikoi dans la colonisation grecque en mer Noire : quelques études de cas*, Pallas 89, p. 197–215.
Avram 2007	Avram, A., *Some Thoughts about the Black See and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC),* in Garbielsen, V., Lund, J. (ed.), *The Black Sea in the Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarchus, p. 239–251.
Avram, Hind, Tsetskhladze 2004	Avram, A., Hind, J., Tsetskhladze, G.R., *The Black Sea area*, in Hansen, H.M., Nielsen, T.H. (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, p. 924–973.
Awianowicz 2011	Awianowicz, B., *A New Hellenistic Ostracon from Nikonion*, ZPE 178, p. 237–239.
Awianowicz 2009	Awianowicz, B., *A Hellenistic Ostracon from Nikonion*, ZPE 168, p. 196–198.

Batizat 2003–2004	Batizat, G.V., *Mističeskie kul'ty v antičnoj Tire*, StratumP 3, p. 340–351.
Batizat, Ostroverhov 2002	Batizat, G.V., Ostroverhov, A.S., *Novye pamiatniki ellinističeskoj gliptiki Nižnego Podnestrovja*, in Jarovoj, E.V. (ed.), *Drevnejšie obščestva zemldel'tsev i skotovodov Severnogo Pričernomorja*, Tiraspol, p. 287–294.
Bekker 1853	Bekker, P.V., *Bereg Ponta Evksinskogo ot Istra do Borisfena v otnošenii k drevnim ego kolonijam*, ZOOID 3, p. 151–209.
Belousov 2009	Belousov, A., *Achilles, Palemon, Medea's Children and Lemnos' Purification: On the Thessalian Cult of Achilles (Philostr.Her. 52.3–54.1),* Hermes Novus 3, p. 67–85.
Bondarenko 2007	Bondarenko, M.E., *Gosudarstvennye panteony drevnegrečeskih polisov Severnogo Pričernomorja*, Moscow.
Bondarenko 2005	Bondarenko, M.E., *Panteon antičnoj Tiry*, Moscow.
Bondari 1982	Bondari, R.D., *Nahodki bronzovyh monet Antonina Pija v Orlovke*, in Janin, V.L. (ed.), *Numizmatika antičnogo Pričernomorja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, p. 133–135.
Brašinskij 1984	Brašinskij, I.B., *Torgovlea*, in Košelenko, G.A., Kruglikova, I.T., Dolgorukov, V.S. (eds.), *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomorja*, Moscow, p. 176–184.
Brašinskij 1963	Brašinskij, I.B., *Afiny i Severnoe Pričernomorje v VI–II vv. do n.e.*, Moscow.
Brujako, Dzigovskij, Sekerskaja 2008	Brujako, I.V., Dzigovskij, A.N., Sekerskaja, N.M., *Nikonij rimskoj epohi*, Odesa.
Brujako, Ostroverhov 1997	Brujako, I.V., Ostroverhov, A.S., *Ghemmy iz nekropolea Nikonija rimskogo vremeni*, in Okhotnikov, S.B. (ed.), *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomorja*, Odesa, p. 76–80.
Bulatovič 1990	Bulatovič, S.A., *Antičnye nahodki na ostrove Zmeinyj*, in *Problemy arheologhii Severnogo Pričernomorja.* Tezisy dokladov iubilejnoj conferentsii, II, Cherson, p. 56–57.
Bulatovič 1979	Bulatovič, S.A., *Nova zahidka moneti Kiziкa,* ArheologijaKiev 29, 1979, p. 95–98.
Bulatovič 1971	Bulatovič, S.A., *Monetye nahodki na ostrove Levke*, MASP 7, p. 212–225.
Burkert 1985	Burkert, W., *Greek Religion*, Cambridge Mass.
Ciobanu 1997	Ciobanu, L., *Descoperiri monetare romane în spaţiul pruto-nistrean*, in Dergaciov, V. (ed.), *Vestigii arheologice din Moldova*, Chişinău, p. 234–247.
Cojocaru 2004	Cojocaru, V., *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi.
Cumont 1926	Cumont, F., *Fouilles de Doura Europos*, Paris, p. 323–337.
Cumont 1925	Cumont, F., *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, Paris.
Diatropov 2001	Diatropov, P.D., *Kul't gheroev v antičnom Pričernomorje*, Moscow.
Dmitrov 1955	Dmitrov, L.D., *Osnovni pidsumki Izmail'skoj arheologhičnoj ekspeditsii 1949– 1951 gg.*, APURSR 5, p. 111–123.
Dmitrov 1952	Dmitrov, L.D., *Rozkopki v m. Bilgorodi-Dnistrovskomu v 1947 r.*, APURSR 4, p. 59–64.

Dmitrov 1949	Dmitrov, L.D., *Bilgorod-Dnistrovs'ka arheologhična expeditsia*, APURSR 2, p. 39–52.
Dobruski 1900	Dobruski, V., *Materialy po arheologhiata na Belgarija*, SNUNK 16–17, p. 912–925.
Domaszewski 1902	von Domaszewski, A., *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte*, RMPh 57, p. 218–230.
Doruțiu-Boilă 1973	Doruțiu-Boilă, E., *Incursiunea carpilor în anul 214 e.n.*, SCIVA 24, 1973, 3, p. 435-441.
Doruțiu-Boilă 1964	Doruțiu-Boilă, E., *Zur Frage der Zerstörung Histrias im III Jh. u. z.*, StCl 6, p. 247–259.
Fomin 1974	Fomin, L.D., *Tehnika obrobki zaliza v Ol'vii i Tiry*, ArheologijaKiev 15, p. 25–31.
Furmanskaja 1979	Furmanskaja, A.I., *Raskopki Tiry 1962–1963 gg*., in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod*, Kiev, p. 5–19.
Furmanskaja 1964	Furmanskaja, A.I., *Issledovanie Tiry*, KSOGAM za 1962 g., p. 56 – 63.
Furmanskaja 1963	Furmanskaja, A.I., *Antičnyi gorod Tira*, in Boltunova, A.I. (ed.), *Antičnyj gorod*, Moscow, p. 40–50.
Furmanskaja 1960	Furmanskaja, A.I., *Pamjatniki skul'ptury Tiry*, KSIA 10, p. 78–83.
Furmanskaja 1957	Furmanskaja, A.I., *Arheologhični pamjatki Tiri perših stolit' našoj eri*, ArheologijaKiev 10, p. 80–93.
Furmanskaja, Maksimov 1955	Furmanskaja, A.I., Maksimov, E.B., *Raskopki v Belgorod-Dnestrovskom*, KSIAU 4, p. 64–66.
Gansova 1966	Gansova, E.A., *Komplexy keramičeskoj tary*, MASP 5, p. 72–77.
Gerov 1971	Gerov, B., Die *Invasion der Carpen im J. 214*, in *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Oxford/Blackwell, p. 431–438.
Golovko 1966	Golovko, I.D., *Epigrafičeskie nahodki*, MASP 5, p. 77–88.
Goškevič 1909	Goškevič, V.I., *Zapiska ob arheologhičeskih issledovanijah v Hersonskoj gubernii,* Drevnosti 22/1, p. 176–189.
Goškevič 1903	Goškevič, V.I., *Klady i drevnosti Hersonskoj gubernii*, Herson, 1903.
Gudkova 1979	Gudkova, A.V., *Klassificatsija seroglinianoj stolovoj keramiki Tiry II-IV vv. n.e*., in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod*, Kiev, p. 99–115.
Hammond 1972	Hammond, N.G.L., *History of Macedonia. Istorical Geography and Prehistory*, I, Oxford University Press.
Hommel 1981	Hommel*, H., Ahill-bog,* VDI 1, p. 53–76.
Hommel 1980	Hommel, H., *Der Gott Achilleus*, in Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. 1, p. 18–42.
Iajlenko 1980	Iajlenko, V.P., *Graffiti Levki, Berezani, Ol'vii*, VDI 2, p. 75–116.
Iliescu 1971	Iliescu, V., *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos*, Pontica 4, p. 57–73.
Istoria 2010	*Istoria românilor*, I, ed. a II-a, București.
Ivantchik 2002	Ivantchik, A.I., Son, N.A., *A New Inscription from Alexander Severus' Time from Tyras*, ACSS 8, 1–2, p. 1–15.

Karyškovskij 1988	Karyškovskij, P.O., *Monety Ol'vii*, Kiev.
Karyškovskij, Klejman 1985	Karyškovskij, P.O., Klejman, I.B., *Drevnij gorod Tira*, Kiev.
Karyškovskij 1983	Karyškovskij, P.O., *Ol'vijskie monety, najdennye na ostrove Levke*, MASP 9, p. 158–173.
Karyškovskij 1980	Karyškovskij, P.O., *Iz istorii Tiry pervoj treti III v. n.e.*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod*, Kiev, p. 72–83.
Karyškovskij 1979	Karyškovskij, P.O., *Novye tirasskie nadpisi,* in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod*, Kiev, p. 76–88.
Karyškovskij 1971	Karyškovskij, P.O., *Iz istorii Tiry I–II vv. n.e.,* MASP 7, p. 149–158.
Karyškovskij 1966	Karyškovskij, P.O., *K voprosu o drevnem nazvanii Roksolanskogo gorodiščea*, MASP 5, p. 149–162.
Karyškovskij 1961	Karyškovskij, P.O., *Zametki po numizmatike antičnogo Pričernomorja*, VDI 4, p. 109–119.
Klejman 2001	Klejman, I.B., *Defensive Structures on the Territory of Tyras*, in Tsetskhladze, G.R., (ed.), *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, Leiden/Boston/Köln, p. 53–66.
Klejman 1996	Klejman, I.B., *Sur la date du fondation de Tyras*, in Lordkipanidze, O.D. (ed.), *Sur les traces des Argonautes: actes du 6ᵉ symposium de Vani (Colchide)*, 22–29 Septembre 1990, vol. 613, Presses Univ. Franche-Comté, p. 283–285.
Klejman 1987	Klejman, I.B., *Izobraženie voina na fragmente reliefa iz Tiry*, in Samojlova, T.L. (ed.), *Novye issledovanija po arheologhii Severnogo Pričernomorja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, p. 46–52.
Klejman, Son 1983	Klejman, I.B., Son, N.A., *Zapadno-pontijskie i provintsial'no-rimskie kul'turno-ekonomičeskie sviazi Tiry*, MASP 9, p. 47–59.
Klejman 1982	Klejman, I.B., *Novaja attičeskaja terrakota iz Tiry*, in Dzis-Rajko, G.A. (ed.), *Arheologhičeskie pamiatniki Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, p. 132–135.
Klejman 1980	Klejman, I.B., *Terrakoty iz raskopok Tiry 1970–1977 gg.*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Issledovanija po antičnoj arheologhii iugo-zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, p. 96–103.
Klejman 1976	Klejman, I.B., *Novye nahodki terrakot v Nikonii*, in Sokol'skij, N.I., Brašinskij, I.B. (eds.), *Hudožestvennaja kul'tura i arheologhija antičnogo mira*, Moskow, p. 118–123.
Klejman 1970a	Klejman, I.B., *Statuetki iz Roksolan (Nikonija),* ArhSSSR–SAI, G 1–11, I, p. 27–28.
Klejman 1970b	Klejman, I. B., *Statuetki iz Tiry*, ArhSSSR 1–2, p. 25–26.
Klejman 1970c	Klejman, I. B., *Terrakoty s o. Levke (Belogo ostrova) i sviatilišča Ahilla Pontarha*, TSP I, p. 25–28.
Klejman 1966	Klejman, I. B., *Terrakoty*, MASP 5, p. 90–100.
Köhler 1869	Köhler, U., *Urkunden und Untersuschungen zur Geschichte des Delisch-Attischen Bundes*, Berlin.
Köhler 1826	Köhler, H.K.E., *Mémoire sur les îles et les courses consacrées à Achille dans le Pont Euxin*, St.-Petersburg.

Kravčenko 1966 — Kravčenko, A.A., *Zagadočnye znaki na lepnoj keramike*, MASP 5, p. 85–88.

Kravčenko, Korpusova 1975 — Kravčenko, N.M., Korpusova, V.M., *Deiaki risi material'noj kul'turi pozdniorimskoj Tiri*, ArheologijaKiev 18, p. 20–42.

Kropotkin 1970 — Kropotkin, V.V., *Rimskie importnye izdelija v Vostočnoj Evrope (II v. do n.e – V v. n.e.)*, Moscow.

Kruglikova 1975 — Kruglikova, I.T., *Sel'skor hoziajstvo Bospora*, Moscow.

Kryžitskij, Klejman 1979 — Kryžitskij, S.D., Klejman, I.B., *Raskopki Tiry v 1963 i v 1965–1976 gg*., in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod*, Kiev, p. 19–54.

Kuz'menko, Sinitsyn 1966 — Kuz'menko, V.I., Sinitsyn, M.S., *Lepnaja posuda*, MASP 5, p. 56–72.

Kuzina 2008 — Kuzina, N.V. *Elevsinskie sakral'nye traditsii i kul't Dionisa v antičnyh gosudarstvah Severnogo Pričernomorja*, VNU (hist.) 6, p. 178–182.

Latyshev 1909 — Latyšev, V.V., *PONTIKA (O kalendareah Ol'vii, Tiry i Hersonesa Tavričeskogo)*, Sankt-Peterburg.

Latyshev 1887 — Latyšev, V.V. *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, Sankt Peterburg, ŽMNP 1–2, p. 1–306.

Lejpuns'ka 1970 — Lejpuns'ka, N.O., *Pro kul't Ahilla v Pivničnomu Pričornomr'i*, ArheologijaKiev 13, p. 60-73.

Maliukevič 1987 — Maliukevič, A.E., *Ob odnoj grupe poselenij IV v n.e. v Budžake*, in Samojlova, T.L. (ed.), *Novye issledovanija po arheologhii Severnogo Pričernomorja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, p. 60–73.

Marčenko 1985 — Marčenko, K.K., *Ojkety dekreta v čest' Protoghena (IPE, I², 32). K voprosu o zavisimom naselenii Ol'vii ellinističeskogo vremeni*, in Lordkipanidze, O.D. (ed.), *Pričernomorje v epohu ellinizma. Materialy III Vsesoiuznogo simpoziuma po drevnej istorii Pričernomorja*, Tbilisi, p. 242–256.

McGing 1986 — McGing, B.C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden.

Meritt, Wade-Gery, McGregor 1939 — Meritt, B.D., Wade-Gery, H.T., McGregor, M.F., *The Athenian tribute lists*, I, Cambridge/Massachusets.

Mielczarek 2003 — Mielczarek, M., *Coinage of Nikonion. Greek bronze cast coins between Istrus and Olbia*, in Alfaro, C., Marcos, C., Otero, P. (eds.), *Proceedings of the 13th International Numismatics Congress*, Madrid, p. 273–276.

Minns 1913 — Minns, E.H., *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, New York.

Morozovskaja 1980 — Morozovskaja, V.T., *Dva muzykal'nyh instrumenta antičnogo vremeni iz Nižnego Podnestrovja*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Issledovanija po antičnoj arheologhii iugo-zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, p. 111–114.

Murzakevič 1853 — Murzakevič, N.N., *Monety, otyskannye na ostrove Levki ili Fidonisi*, ZOOID 3, p. 237–245.

Murzakevič 1848a — Murzakevič, N.N., *Ellinskie pamiatniki, najdennye v Novorossijskom krae: v Ol'vii i na ostrove Levki ili Fidonisi*, ZOOID 2, p. 405–415.

Murzakevič 1848b — Murzakevič, N.N., *Monety, otyskannye na ostrove Fidonisi*, ZOOID 2, p. 838–839.

Murzakevič 1844 — Murzakevič, N.N., *Poezdka na ostrov Levki, ili Fidonisi, v 1841 godu*, ZOOID 1, p. 549–562.

Myzghin 2012 — Myzghin, K.V., *Nahodki rimpskih respublikanskih monet na iughe Vostočnoj Evropy*, StratumP 4, p. 17–30.

Neumann 1855 — Neumann, K., *Die Hellenen im Scythenlande. Ein Beitrag zur alten Geographie, Ethnographie und Handelsgeschichte*, I, Berlin.

Nicorescu 1944 — Nicorescu, P., *O inscripţie a împăratului Traian găsită la Cetatea-Albă*, AARMSI 26, 3, p. 501–510.

Nicorescu 1937 — Nicorescu, P., *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, AARMSI 19, 16, p. 217–220.

Nicorescu 1933 — Nicorescu, P., *Fouilles de Tyras*, Dacia 3–4, p. 573–574.

Nicorescu 1924 — Nicorescu, P., *Scavi e scoperte a Tyras*, EphemDR 2, p. 378–415.

Nudel'man 1985 — Nudel'man, A.A., *Očerki istorii monetnogo obraščenija v Dnestrovsko-Prutskom reghione*, Chişinău.

Nudel'man 1982 — Nudel'man, A.A., *Rimskaja moneta v meždurečje Dnestra, Pruta i Dunaja*, in Janin, V.L. (ed.), *Numizmatika antičnogo Pričernomorja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, p. 125–133.

Nudel'man, Rikman 1956 — Nudel'man, A.A., Rikman, E.A., *Dva klada i nahodki otdel'nyh monet (rimskih i vizanijskih) iz Moldavii*, IMF 4, p. 143–154.

Okhotnikov 2008 — Okhotnikov, S.B., *Antičnye poselenija gorodov Nižnego Podnestrovja (VI v. do n.e. – II v. n.e.),* in *PONTIKA, Recent Research in Nothern Black See Coast Greek Colonies. Procedeengs of the International Conference* (Krakow, 18th of March, 2006), Krakow, p. 122–132.

Okhotnikov 2005 — Okhotnikov, S.B., *The Chorai of the Ancient Cities in the Lower Dnester Area (6th century BC – 3th century AD),* BSS 4, p. 81–88.

Okhotnikov 2001 — Okhotnikov, S.B., *Settlements in the Lower Reaches of the Dniester (6th–3rd Centuries BC)*, in Tsetskhladze, G.R. (ed.), *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, Leiden/Boston/Köln, p. 91–115.

Okhotnikov 1997 — Okhotnikov, S.B., *Tyras i Nikonion. Świat kolonii greckich u ujścia Dniestru*, Toruń.

Okhoтnikov, Ostroverhov 1993 — Okhotnikov, S.B., Ostroverhov, A.S., *Sviatilišče Ahilla na ostrove Levke (Zmeinom)*, Kiev.

Okhotnikov 1990 — Okhotnikov, S.B., *Nižnee Podnestrovje v VI–V vv. do n.e.*, Kiev.

Ostroverhov 1981 — Ostroverhov A.S., *K voprosu o syrievoj baze antičnyh remeslennyh tsentrov Dneprovsko-Bugskogo limana*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Pamjatniki drevnih kul'tur Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, p. 123–135.

Ostroverhov 1978 — Ostroverhov, A.S., *Pro čiornu metalurghiju na Jagorlits'komu poseleniju*, ArheologijaKiev, 28, p. 26–36.

Paskhina 1980 — Paskhina, E.P., *Keramičeskij kružok s izobraženiem Gorgony iz Nikonija*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Issledovanija po antičnoj arheologhii iugo-zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, p. 114–117.

Pavlenko, Son 1991	Pavlenko, Iu.V., Son, N.O., *Poznioantična Tira ta rannioderjavne ob'ednannja vizigotiv*, ArheologijaKiev 2, p. 6–16.
Pârvan 1982	Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, ed. a II-a, Bucureşti.
Petre 1971	Petre, A., *Cucerirea oraşelor pontice de către Burebista*, Pontica 4 , p. 97–104.
Piatyševa 1964	Piatyševa, N.V., *Arheologhičeskoe obsledovanie ostrova Levki (o. Zmeinyj) o seniju 1964*, TGIM 40, p. 58–70.
Pippidi 1967	Pippidi, D.M., *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. a 2-a, Bucureşti, 1967.
Pippidi, Berciu 1965	Pippidi, D.M. , Berciu, D., *Din istoria Dobrogei. Geţi şi greci la Dunărea de Jos*, Bucureşti.
Poenaru-Bordea 1971	Poenaru-Bordea, Gh., *Numismatica şi distrugerea Histriei în sec. al III-lea e.n.*, SCN 5, p. 91–111.
Popa, Ciobanu 2003	Popa, A., Ciobanu, L., *Moneda romană în Basarabia*, Chişinău.
Preda 1960	Preda, C., *Monedele histriene cu roata şi legenda IΣT*, SCN 3, p. 21–35.
Pruglo, Bondari 1984	Pruglo, V.I., Bondari, R.D., *Tira, Nikonija i poselenija Nižnego Podnestrovja i Podunavja*, in Košelenko, G.A. Kruglikova, I.T., Dolgorukov, V.S. (eds.), *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomorja*, Moscow, p. 26–32.
Radet 1925	Radet, G., *Notes sur l'histoire d'Alexandre: II. Les théores thessaliens au tombeau d'Achille*, REA 27, p. 81–96.
Rebuffat 1986	Rebuffat, R., *Le bouclier de Doura*, Syria 63, 1, p. 85–105.
Remennikov 1954	Remennikov, A.M., *Bor'ba plemion Severnogo Pričernomorja s Rimom v III v.*, Moskva.
Rostovtzeff 1918	Rostovtzeff, M.I., *Novaja kniga o Belom ostrove i o Tavrike*, IAK 65, p. 177–197.
Rozumenko 1982	Rozumenko, Iu.G., *Klad antoninianov iz Bolgradskogo rajona*, in Janin, V.L. (ed.), *Numizmatika antičnogo Pričernomorja*. Sbornik naučnyh trudov, Kiev, p. 135–138.
Rusiaeva 1987	Rusiaeva, A.S., *Epigrafičeskie pamiatniki*, in Kryžitskij, S.D. (ed.), *Kul'tura naselenija Ol'vii i ejo okrughi v arhaičeskoe vremea*, Kiev, p. 134–153.
Rutherford 2009	Rutherford, I., *Black Sails to Achilles: The Thessalian Piligrimage in Philostratus'Heroicus*, in Bowie, E., Elsner, J. (eds.), *Philostratus*, Cambridge.
Samojlova 2008	Samojlova, T.L., *Natural Resources of the Lower Dnester River Area and the Economic Potential of Tyras and Other Ancient Centers of the Dnester Rever Estuary Area*, in Ailincăi, S.C., Micu, C., Mihail, F. (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la 80 de ani*, Tulcea, p. 197–200.
Samojlova 2004	Samojlova, T.L., *K voprosu o vremeni osnovanija i ghibeli antičnoj Tiry*, in Zuev, V.Iu. (ed.), *Bosporskij fenomen: problemy hronologhii i datirovki pamiatnikov,* II, St. Peterburg, p. 205–219.
Samojlova 2000a	Samojlova, T.L., *Ellinskoe i varvarskoe v duhovnom mire grekov Nižnego Podnestrovja*, in *Pamiatki arheologhii Pivnično-Zahidnogo Pričernomorja*, Odesa, p. 87–106.
Samojlova 2000b	Samojlova, T.L., *Etnokul'turnaja situatsia v stepnoj zone Severo-Zapadnogo Pričernomorja i osnovanie grečeskih*

	kolonij, in *Pamiatki arheologhii Pivnično-Zahidnogo Pričernomorja*, Odesa, p. 79–86.
Samojlova 1988	Samojlova, T.L., *Tira v VI–I vv. do n.e.*, Kiev.
Samojlova 1985	Samojlova, T.L., *Varvary v Tire dorimskogo vremeni*, in Dzis-Rajko, G.A. (ed.), *Pamiatniki drevnej istorii Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, p. 51–59.
Samojlova 1981	Samojlova, T.L., *Ekonomičeskie sviazi Tiry s antičnymi gorodami v V–I vv. do n.e. (po dannym keramičeskoj epigrafiki),* in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Pamjatniki drevnih kul'tur Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, p. 48–57.
Samojlova 1978	Samojlova, T.L., *Osnovnye tipy amfor I-IV vv. do n.e. iz Tiry*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Arheologhičeskie issledovanija Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, p. 254–266.
Samojlova, Cojocaru 2003	Samojlova, T.L., Cojocaru, V., *K voprosu o rasprostranenii hristianstva v pervom tyseačeletii v meždurečje Dunaja i Dnestra*, in *Hristianskoe nasledie Vizantii i Rusi. Sbornik materialov II Meždunarodnoj konferentsii «Tserkovnaja arheologhia: izucenie, restavratsija i sohranenie hristianskih drevnostej, Sevastopol, 2002 g.»,* Simferopol, p. 27–47.
Samojlova, Cojocaru, Boguslavskij 2002	Samojlova, T.L., Cojocaru, V., Bogusklavskij, G. S., *Raport privind săpăturile arheologice de la Tyras efectuate între 1996 şi 1999*, in Roman, P., Kryžickij, S. (eds.), *Tyras, Cetatea Albă/Belhorod-Dnistros'kyj*, I, *Săpături 1996–1999*, Bucureşti, p. 51–158.
Saprykin 2002	Saprykin, S. Iu., *Iz muzykal'noj i obščestvennoj žizni Hersonesa Tavričeskogo*, VDI 2, p. 72–84.
Sekerskaja 2005	Sekerskaja, E.P., *Arheozoologhičeskie materialy antičnyh poselenij Odesskogo zaliva*, SSPK 15, p. 172–173.
Sekerskaja 2001	Sekerskaja, N.M., *Nikonion*, in Tsetskhladze, G.R. (ed.), *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*, Leiden/Boston/Köln, p. 67–90.
Sekerskaja E. 1989	Sekerskaja, E.P., *Kostnye ostatki životnyh iz Nikonija*, in Sekerskaja, N.M., *Antičnyj Nikonij i ego okruga v VI–IV vv. do n.e.*, Kiev, p. 116–118.
Sekerskaja N. 1989	Sekerskaja, N.M., *Antičnyj Nikonij i ego okruga v VI–IV vv. do n.e.*, Kiev.
Sekerskaja 1987	Sekerskaja, E.P., *Kostnye ostatki životnyh iz poselenij meždurečja Dunaja i Dnestra I–IV vv.*, in Samojlova, T.L. (ed.), *Novye issledovanija po arheologhii Severnogo Pričernomorja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, p. 149–155.
Sekerskaja 1982	Sekerskaja, N.M., *Neskol'ko fragmentov krasnofigurnoj keramiki iz Nikonija*, in Dzis-Rajko, G.A. (ed.), *Arheologhičeskie pamiatniki Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, p. 136–140.
Sekerskaja 1980	Sekerskaja, N.M., *Attičeskaja čiornolakovaja keramika V–IV vv. do n.e. iz Tiry*, in Karyškovskij, P.O. (ed.), *Issledovanija po antičnoj arheologhii iugo-zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, p. 39–51.
Sekerskaja 1976	Sekerskaja, N.M., *Arhaičeskaja keramika iz Nikonija*, MASP 8, p. 84–95.

Sekerskij 1976	Sekerskij, P.M., *Zastol'naja nadpisi iz Nikonija*, MASP 8, p. 215–218.
Sekerskij 1971	Sekerskij, P.M., *Graffito na figurnom sosude iz Nikonija*, MASP 7, p. 1226–1227
Šelov 1962	Šelov, D.B., *Tira i Mitridat Evpator*, VDI 2, p. 95–102.
Sinitsyn 1966	Sinitsyn, M.S., *Raskopki gorodiščea vozle s. Roksolany Beliaevskogo rajona Odesskoj oblasti v 1957–1961 gg*., MASP 5, p. 5–56.
Sinitsyn 1961	Sinitsyn, M.S., *Nekotorye rezul'taty raskopok na Roksolanskom gorodišče (1957–1960)*, KSOGAM za 1960 g., p. 34–37.
Sinitsyn 1960	Sinitsyn, M.S., *Raskopki Nadlimaskogo i Roksolanskogo gorodišč v 1957 i 1958 gg*., ZOAO 1 (34), p. 189–201.
Sokolov 1973	Sokolov, G.I., *Antičnoe Pričernomorje: pamiatniki arhitectury, skul'ptury, živopisi i prikladnogo iskusstva*, Leningrad.
Solomonik 1973	Solomonik, E.N., *Iz istorii relighioznoj žizni v severopontijskih gorodah antičnogo vremeni*, VDI 1, p. 55–77.
Son 1993	Son, N.A., *Tira rimskogo vremeni*, Kiev.
Son 1986	Son, N.A., *Novaja latinskaja nadpis' iz Tiry*, VDI 4, p. 119–120.
Stern 1897	Stern, E.R., *„Graffiti" na antičnyh iužnorusskih sosudah. Četyre tablitsy*, ZOOID 20, p. 163–199.
Stolearik 1987	Stolearik, E.K., *Tri monetnyh klada imperatora Konstantsia II v Pruto-Dnestrovskom meždurečje*, in Samojlova, T.L. (ed.), *Novye issledovanija po arheologhii Severnogo Pričernomorja. Sbornik naučnyh trudov*, Kiev, p. 67–70.
Suceveanu, Barnea 1991	Suceveanu, A., Barnea, A., *La Dobroudja romaine*, Bucarest.
Suško 1966	Suško, V.I., *Fauna*, MASP 5, p. 142–149.
Symanovič 1981	Symanovič, E.A., *Nahodki antičnogo vremeni iz s. Belen'koe Belgorod-Dnestrovskogo rajona*, KSIA 168, p. 48–50.
Tolstoj 1918	Tolstoj, I. I., *Ostrov Belyj i Tavrika*, St. Peterburg.
Tudor 1960	Tudor, D., *La pretandus guerre de Caracalla contre les carpes*, Latomus 19, 2, p. 350–356.
Ţurcanu 2014	Ţurcanu, I., Antichitatea greco-romană la Nistrul de Jos şi în teritoriile învecinate, Chişinău, 2014.
Uvarov 1856	Uvarov, A.S., *Issledovanija o drevnostiah Iužnoj Rossii I beregov Čiornogo morea*, II, St. Peterburg.
Vasilenko 1971	Vasilenko, B.A., *Drevnegrečeskie keramičeskie klejma, najdennye na vostočnom beregu Dnestrovskogo limana*, MASP 7, p. 138–148.
Vasilenko 1970	Vasilenko, B.A., *Zametki o gheraklejskih klejmah [iz Nikonii],* SovArch 3, p. 217–224.
Vasinca Hadiji 2006	Vasinca Hadiji, M., *Cultul cavalerilor danubieni: origini şi denumire* (I), Apulum 43, 1, p. 253–267.
Vinogradov 1999	Vinogradov, I. G., *Istria, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždenyj*, NE 16, 1999, p. 50–71.

Vinogradov 1989	Vinogradov, Iu.G., *Političeskaja istoria Ol'vijskogo polisa VI–I vv. do n.e.*, Moscow.
Vulpe 2009	Vulpe, A., *Herodot şi religia geţilor*, in Zanoci, A., Arnăut, T., Băţ, M. (eds.), *Studia archeologiae et historiae antiquae [in honorem Ion Niculiţă]*, Chişinău, p. 117–128.
Vulpe 1969	Vulpe, R., *Histrum ingressi – Histriae excidium*, StCl 11, p. 157–172.
Vulpe 1957	Vulpe, R., *Izvoarele*, Bucureşti.
Vulpe, Barnea 1968	Vulpe, R., Barnea, I., *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos,* vol. II, Bucureşti.
Winter 1903	Winter, Fr., *Die Tipen der figürkichen Terrakoten*, t. II, Berlin/Stuttgart.
Zaghinajlo, Karyškovskij 1990	Zaghinajlo, A.G., Karyškovskij, P.O., *Monety skifskogo tsarja Skila*, in Janin, V.L. (ed.), *Numizmatičeskie issledovanija po istorii Iugo-Vostočnoj Evropy*, Chişinău, p. 3–15.
Zaghinajlo 1984	Zaghinajlo, A.G., *Otkrytie oboronitel'noj steny v Nikonii*, in Dzis-Rajko, G.A. (ed.), *Novye arheologhičeskie issledovanija na Odesščine*, Kiev, p. 74–79.
Zaghinajlo 1977	Zaghinajlo, A.G., *Raboty Nikonijskoj expeditsii*, AO 1976 g., Moscow,p. 293.
Zaghinajlo 1976	Zaghinajlo, A.G., *K voprosu ob ekonomičeskih sviaziah Zapadnogo i Severnogo Pričernomorja v VI–IV vv. do n.e.n. po numizmatičeskim dannym*, MASP 8, p. 227–230.
Zaghinajlo 1966	Zaghinajlo, A.G., *Monetnye nahodki na Roxolanskom gorodišče (1957–1963 gg.)*, MASP 5, p. 101–114.
Zaghinajlo 1964	Zaghinajlo, A.G., *Serebreanye monety Istrii iz Rokcolanskogo gorodiščea: k voprosu o vozniknovenii vypuska serebra v Istrii*, in Zbirnik robit aspirantiv [Odes'kogo universitetu]: gumanitarni nauki, p. 166–172.
Zaharova 2003	Zaharova, E.A., *Kul'ty drevnegrečeskih gheroev Ahilla şi Gherakla v Severnom Pričernomorje,* thes. diss., Moscow.
Zlatkovskaja 1959	Zlatkovskaja, T.D,. *O načal'nom periode istorii Tiry*, SovArch 2, p. 60–65.
Zograf 1957	Zograf, A.N., *Monety Tiry*, Moscow.
Zograf 1951	Zograf, A.N., *Antičnye monety*, MIA, 16, Moscow.
Zograf 1941	Zograf, A.N., *Nahodki monet v mestah predpolagaemyh antičnyh sviatilišč*, SovArch 7, p. 152–160.
Zubari 2004	Zubari, V.M., *Po povodu o rannehristianskoj baziliki v Tire, in V Bosporskie čtenija*, Kerči, p. 164–169.
Žuravliov 1986	Žuravliov, O.P., *Fauna Ol,vijskogo gosudarstva i Tiry pervyh vekov ndsej ery*, KAGSP 2, p. 639–640.

EXPLICAŢIA FIGURILOR

Fig. 1. 1. Aşezări antice în zona Nistrului de Jos (după Sekerskaja N. 1989); 2. Cetatea Albă/Akkerman (Belgorod Dnestrovskiy). Planul cercetărilor arheologice din perioada 1900–1930 (după Nicorescu 1933); 3. Tyras. Planul oraşului potrivit cercetărilor arheologice din anii '60 ai secolului trecut (după Kryžitskij, Klejman 1979).

Fig. 2. Tyras. 1. Inscripţii descoperite de P. Nicorescu, secolele IV–III a.Chr. (după Nicorescu 1933); 2. inscripţii şi ştampile ale garnizoanei romane (după Kryžitskij, Klejman 1979); 3. ceramică attică cu firnis negru, secolele IV–III a.Chr.) (după Samojlova 1988); 4. Cetatea Albă/Akkerman (Belgorod Dnestrovskiy). Cupă getică (după Kryžitskij, Klejman 1979);

Tyras. 5. inscripție votivă a cetățeanului Marcus Aurelius Artemon, dedicată împăratului Severus Alexander (după Ivantchik, Son 2002); 6. statuia Hygiei, unul dintre zeii tămăduitori (secolele II–III p.Chr.) (după Karyškovskij, Klejman 1985).

Fig. 3. Nikonion. 1. Vestigiile unei clădiri, secolul IV a.Chr. (după Brujako *et alii* 2008); 2. Nadlimanskoe, în vecinătatea sitului Nikonion. Locuințe din *chora* cetății (după Okhotnikov 1990); 3. amfore, secolele V–IV a.Chr. (după Kuz'menko, Sinitsyn 1966); 4. ceramică uzuală din așezări rurale din zona Nistrului de Jos (după Okhotnikov 1990); Nikonion. 5. monede ale regelui scit Skyles (după Mielczarek 2003); 6. țiglă, protomă cu reprezentarea unei zeițe, secolul V a.Chr. (după Klejman 1976).

Fig. 4. Leuke/Insula Șerpilor. 1. Imaginea lui Pan și o serie de graffiti, cu numele lui Achille, pe vase și obiecte din bronz (după Okhotnikov, Ostroverhov 1993); 2–3. teracote, secolul V a.Chr. (după Klejman 1970a).

FAIANȚĂ ŞI PORȚELAN DIN EPOCA OTOMANĂ DESCOPERITE ÎN TIMIŞOARA, STRĂZILE LUCIAN BLAGA, ENRICO CARUSO ŞI RADU NEGRU (CAMPANIA 2014)

DANIELA TĂNASE*, NICULINA DINU**

Rezumat: În centrul istoric al municipiului Timişoara au avut loc cercetări arheologice în anul 2014, în piețe şi pe străzi vizate de un proiect urbanistic de modernizare a acestora. În articolul de față, discutăm artefactele din faianță şi porțelan găsite pe străzile Lucian Blaga, Enrico Caruso şi Radu Negru. Acestea provin din locuințe şi din straturi de cultură aparținând epocii otomane (1552–1716), precum şi din depuneri databile în epoca modernă, când vestigiile otomane au fost distruse cu prilejul unor lucrări de modernizare a oraşului. Fragmentele fac parte din aşa numita ceramică de import sau ceramică de lux – ceramică islamică şi porțelan chinezesc –, încadrată de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi până în secolul al XVIII-lea. Marea majoritate a fragmentelor provine din ceşti, boluri sau căni şi, în mai mică măsură, din farfurii sau farfurioare. Folosirea cu precădere a ceştilor şi nu a farfuriilor sau a altor recipiente de formă închisă este în legătură cu obiceiul de a bea cafea, devenit foarte popular în regiunile cucerite de Imperiul Otoman.

Cuvinte-cheie: epoca otomană, cetate, faianță, porțelan, ceşti, boluri, farfurii.

Din luna decembrie a anului 2013 şi pe tot parcursul anului 2014, în contextul unor lucrări ample de reabilitare a unor piețe şi străzi din centrul istoric al Timişoarei, demarate de Primăria Municipiului Timişoara, au avut loc cercetări arheologice. În articolul de față vom prezenta artefactele din faianță şi porțelan descoperite pe trei străzi din Timişoara – Lucian Blaga, Enrico Caruso şi Radu Negru (fig. 1)[1].

*Muzeul Banatului Timişoara; e-mail: danielaetanase@yahooo.com.
**Muzeul Brăilei; e-mail: niculina_dinu@yahoo.com.

[1] Colectivele de cercetare: str. Lucian Blaga – săpături arheologice preventive: dr. Al. Flutur (Muzeul Banatului Timişoara) – responsabil ştiințific, dr. Ana Hamat (Muzeul Banatului Montan Reşița), dr. Daniela Tănase (Muzeul Banatului Timişoara) – membre în colectivul de cercetare; str. Lucian Blaga – supraveghere arheologică: dr. Ana Hamat – responsabil ştiințific; str. Enrico Caruso – supraveghere arheologică: dr. Daniela Tănase – responsabil ştiințific; str. Radu Negru – săpături arheologice preventive: Dan Ciobotaru (Muzeul Banatului Timişoara) – responsabil ştiințific.

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 69–96

Fig. 1. Harta străzilor din centrul istoric al Timişoarei.

REPERE ISTORICE

Timp de 164 de ani, Timişoara, ca de altfel mare parte a Banatului, a fost sub stăpânire otomană. Între anii 1552 şi 1716, Timişoara a fost capitala vilayetului cu acelaşi nume şi un însemnat centru strategic al Imperiului Otoman în partea sa apuseană. Despre importanța geostrategică a Timişoarei otomane, ne relatează solul austriac Henrik Ottendorf, aflat în cetatea Timişului Mic pentru câteva luni, în anul 1683: „...turcii înşişi spun că cine a luat Buda n-a obținut decât un oraş, cine, însă, a luat Timişoara, a obținut o țară întreagă”[2].

În această perioadă îndelungată de timp s-a produs o schimbare majoră în structura populației, prin colonizarea de familii musulmane[3], şi a avut loc o transformare a vieții sub toate aspectele ei. În traiul cotidian au fost implantate obiceiurile şi formele specifice de viață ale comunității musulmane cuceritoare,

[2] Ottendorf 2006, p. 16.
[3] Feneşan 2004, p. 57.

unele dintre acestea fiind preluate chiar şi de către comunitățile supuse, creştine, cu care a convieţuit[4]. Aceste colonizări au avut loc, în mai multe etape, şi din cauza depopulării, deoarece populația locală s-a refugiat sau a fost decimată de epidemii[5]. În vilayetul Timişoarei au fost aduşi ostaşi, funcţionari militari şi religioşi, meşteşugari, negustori şi învăţaţi, turci sau bosniaci, cu obiectivul de a schimba structura demografică a oraşelor din Banat[6]. Astfel, s-a ajuns ca, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dintre cele 14 cartiere ale Timişoarei (*mahalle*) locuite de o populaţie presupus musulmană, doar două să aibă o populaţie mixtă, musulmană şi creştină, iar altele două o populaţie românească şi sârbească[7].

După anul 1552, Timişoara a fost transformată într-un oraş otoman, prin redistribuirea spaţiului urban, care cuprindea citadela, oraşul fortificat şi două suburbii, menționate de Henrik Ottendorf sub numele de Insula şi oraşul rascian[8]. Henrik Ottendorf a lăsat o descriere concisă a felului în care era împărţit oraşul şi în care era construit sistemul de fortificaţii; mai aflăm cum arătau străzile şi edificiile mai importante sau ne sunt prezentate unele aspecte ale vieţii citadine[9].

Cu doar câţiva ani mai devreme faţă de perioada în care ambasada austriacă din care făcea parte Ottendorf aştepta în Timişoara permisiunea pentru a ajunge la paşa de Belgrad[10], un renumit cărturar otoman aflat în solda armatei sultanului, Evlyia Celebi, a vizitat Timişoara în anul 1660, cu prilejul campaniilor conduse de vizirul Köse Ali paşa, pentru supunerea cetăţii Oradea, din anii 1660–1661[11]. Evlyia Celebi ne-a lăsat descrieri amănunţite, plastice uneori, cu privire la oraşele şi cetăţile vilayetului Timişoara, ca şi despre locuitorii săi şi obiceiurile lor cotidiene.

Descrierile lui Celebi şi Ottendorf, făcute din perspectiva unor exponenţi ai unor culturi şi civilizaţii diferite, ne oferă aceeaşi imagine însufleţită asupra vieţii de zi cu zi în cetatea şi oraşul Timişoara cu suburbiile sale, un centru urban cu o viaţă economică relativ înfloritoare, cu un bazar şi sute de prăvălii, nu doar ale musulmanilor, ci şi ale negustorilor creştini de pe coasta dalmată, din Ragusa[12]. Din aceste relatări aflăm şi despre existenţa cafenelelor în Timişoara otomană şi implicit despre obiceiul de a bea cafea. Ottendorf le-a definit drept „cârciumi în care se vindea cafea”, ceea ce denotă faptul că nu a înţeles rolul lor în comunicarea socială din lumea otomană[13]. Evlyia Celebi aminteşte cafenelele în treacăt[14], considerându-le probabil localuri obişnuite, ca în orice oraş otoman de provincie.

[4] Feneşan 2004, p. 57–58.
[5] Feneşan 2014, p. 232–245.
[6] Feneşan 2014, p. 92.
[7] Feneşan 2014, p. 114–115.
[8] Feneşan 2004, p. 62–64.
[9] Ottendorf 2006, p. 11–18.
[10] Haţegan 2006, p. 8.
[11] Mehmet 1976, p. 313.
[12] *Călători străini* 1976, p. 499; Ottendorf 2006, p. 13–14.
[13] Feneşan 2004, p. 124–125.
[14] *Călători străini* 1976, p. 499.

În Imperiul Otoman, cafeneaua ocupa un loc important în viaţa socială şi cotidiană. Cu toată opoziţia unor sultani şi a unor lideri spirituali, precum şi în condiţiile restricţiilor impuse din când în când, acest obicei de a bea cafea s-a menţinut şi s-a răspândit în toate oraşele din imperiu. Cafenelele au devenit un loc în care se petrecea timpul într-un mod plăcut, astfel că, la o ceaşcă de cafea, se puteau schimba opinii, se ascultau cântece, se jucau table sau şah[15].

Evident, cafeaua nu se consuma doar la cafenea, ci şi acasă, în spaţiul intim al fiecărei familii. Astfel, cercetările arheologice au scos la lumină în ruinele caselor găsite pe diferite străzi sau în pieţele actuale ale oraşului, obiecte destinate servirii cafelei – boluri, ceşcuţe şi farfurioare, întregi sau fragmentare, din faianţă sau porţelan. Acestea nu au fost produsul unor ateliere locale, ci au fost aduse de la mare distanţă, fiind realizate în ateliere otomane din Anatolia sau în cele din Persia sau China. Întrebuinţarea ceştilor din cristal (probabil sticlă) şi porţelan nu se limita doar la băutul cafelei, ci şi la servirea apei sau a şerbetului, după cum ne povesteşte tot Evlyia Celebi[16].

Fragmentele recipientelor de faianţă şi porţelan descoperite în centrul istoric al Timişoarei dezvăluie apetitul pentru lucruri frumoase al locuitorilor oraşului care au vieţuit aici din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi până la începutul secolului al XVIII-lea. Otomanii aveau o pasiune pentru obiectele de lux, decorate cu mult rafinament, un semn al iubirii de frumos, dar şi o modalitate de etalare a prosperităţii.

CONTEXTUL ARHEOLOGIC AL OBIECTELOR DESCOPERITE

Strada Lucian Blaga. Pe strada Lucian Blaga, situată în interiorul cetăţii medievale, orientată pe direcţia nord-sud, de la latura sud-estică a Pieţei Libertăţii şi până la latura nordică a Pieţei Huniade, au avut loc săpături arheologice preventive şi o supraveghere arheologică. Suprafaţa cercetată s-a concretizat într-o secţiune cu lungimea de 133,5 m şi lăţimea de 3 m, împărţită în sectoare denumite convenţional cu litera B (de la iniţiala străzii Blaga), la care s-au adăugat cifre[17]. În sectoarele cercetate s-au descoperit segmente de străzi şi complexe de locuire ale Timişoarei otomane. Această stradă se află spre marginea de sud a oraşului otoman, în capătul său sudic fiind găsit un strat compact de amenajare compus din fragmente de cărămidă şi mortar, gros de cca 30 cm, care reprezintă un spaţiu deschis[18], cel mai probabil o piaţă, despre care Evlia Celebi ne spune că era pardosită cu un strat gros de mortar[19]. Pe toată lungimea secţiunii, a fost surprins şanţul pentru canalizarea oraşului, realizată la începutul secolului XX (funcţională

[15] Feneşan 2004, p. 125, 134.
[16] *Călători străini* 1976, p. 582.
[17] Flutur, Hamat, Tănase 2014, p. 225–226.
[18] Flutur, Hamat, Tănase 2014, p. 228.
[19] *Călători străini* 1976, p. 500.

şi azi), cu o lățime de 80–100 cm, şanț care secționează toate straturile arheologice anterioare[20]. Astfel că, în pământul de umplutură al şanțului, au fost antrenate artefacte din epoca otomană sau din cea anterioară cuceririi otomane. În această situație sunt fragmentele ceramice descoperite în sectoarele B4 (catalog nr. 24–25, fig. 3/10–11), B6 (catalog nr. 35, fig. 4/15 a–c) şi B7 (catalog nr. 40, fig. 3/16 a–b; catalog nr. 39, fig. 4/10 a–b).

Unele fragmente ceramice au fost antrenate în straturi din epoca modernă, care acopereau structurile mai vechi, otomane, dărâmate după cucerirea Timişoarei de către austrieci în anul 1716, cum este cazul fragmentelor găsite în sectoarele: B1 (catalog nr. 1, fig. 2/1; catalog nr. 46, fig. 2/6 a–b; catalog nr. 2, fig. 2/7 a–b), B3' (catalog nr. 17, fig. 3/14) şi B4 (catalog nr. 22, fig. 2/9 a–b; catalog nr. 27, fig. 3/15 a–b; catalog nr. 23, fig. 3/18), a fragmentelor descoperite în B6, într-un strat de pământ galben care acoperea un strat cu mult lemn în compoziție, reprezentând un nivel de locuire al unei case (catalog nr. 32, fig. 2/11 a–b; catalog nr. 31, fig. 2/13 a–c; catalog nr. 33, fig. 3/12) sau provenind dintr-un strat de pământ, legat de construcția unei case din secolul al XVIII-lea din sectorul B3'' (catalog nr. 31, fig. 3/7 a–b), precum şi dintr-un strat de dărâmătură, reperat în sectorul B7' (catalog nr. 42, fig. 5/4 a–b). Însă majoritatea fragmentelor de faianță şi porțelan au fost găsite în straturi de amenajare a unor spații exterioare locuințelor sau în straturi de nivelare care marchează nivelurile constructive şi de locuire ale caselor şi anexelor din epoca otomană. Astfel, există un fragment de porțelan care aparține nivelului de locuire otoman mai timpuriu, găsit într-un strat de pământ de culoare cenuşiu-albăstruie, în sectorul B4 (catalog nr. 28, fig. 5/1 a–b) sau fragmente ceramice provenite din straturi de pământ de culoare neagră, cu mult lemn în compoziție, care reprezintă niveluri de locuire succesive din epoca otomană, în sectoarele B2 (catalog nr. 6, fig. 2/2 a–b; catalog nr. 7, fig. 2/5 a–b; catalog nr. 10, fig. 3/3 a–b; catalog nr. 11, fig. 3/4 a–b; catalog nr. 8, fig. 3/5; catalog nr. 9, fig. 3/9 a–b; catalog nr. 5, fig. 4/2 a–b), B 3'(catalog nr. 15, fig. 4/11 a–b), B 3'' (catalog nr. 20, fig. 4/14 a–b), B4 (catalog nr. 26, fig. 3/13), B6 (catalog nr. 30, fig. 4/1; catalog nr. 29, fig. 4/5 a–b; catalog nr. 34, fig. 4/7 a–b), B6' (catalog nr. 37, fig. 3/2 a–b; catalog nr. 36, fig. 4/13 a–b), B6''' (catalog nr. 38, fig. 3/1), în zona sectorului B6[21] (catalog nr. 48, fig. 4/12 a–b), ca şi în sectoarele B7 (catalog nr. 41, fig. 5/2 a–b), B8 (catalog nr. 44, fig. 2/15 a–b) şi B9 (catalog nr. 45, fig. 3/8 a–b).

Alte fragmente au fost descoperite în case construite din lemn, dotate cu pivnițe, specifice perioadei otomane. Astfel, în partea de nord-vest a sectorului B1, în complexul numit C1, o clădire din lemn[22], au fost găsite două fragmente de vase de porțelan (catalog nr. 4, fig. 4/8 a–b; catalog nr. 3, fig. 5/3 a–b). În sectoarele 3 şi 3', pe o structură arsă, probabil podeaua unei clădiri din lemn distruse, care aparținea ultimului nivel de locuire din epoca otomană, de dinainte de construcția

[20] Flutur, Hamat, Tănase 2014, p. 226.
[21] Supraveghere arheologică; mulțumim pentru informație doamnei Ana Hamat.
[22] Flutur, Hamat, Tănase 2014, p. 231.

unui canal de cărămidă din secolul al XVIII-lea[23], s-au găsit fragmente provenind de la mai multe cești de faianță și porțelan (catalog nr. 13, fig. 2/8 a–b; catalog nr. 12, fig. 4/3 a–b; catalog nr. 16, fig. 4/4 a–b; catalog nr. 15, fig. 4/11 a–b). Tot în sectorul 3', în interiorul unei case din lemn, numită complexul C2[24], au apărut două fragmente de ceșcuțe de faianță și porțelan (catalog nr. 19, fig. 2/3 a–b; catalog nr. 18, fig. 4/6 a–b). În sectorul B7', în apropierea colțului unei case din lemn[25], s-a găsit un fragment de farfurie de porțelan (catalog nr. 47, fig. 5/5 a–b), iar în sectorul B8, în pământul de umplutură al locuinței denumite C8 s-a găsit un fragment de ceșcuță din faianță (catalog nr. 43, fig. 3/6 a–b).

Strada Enrico Caruso. Pe latura de sud-vest a străzii Enrico Caruso, situată perpendicular pe latura de sud-est a Pieței Sf. Gheorghe, a fost efectuată o supraveghere arheologică la săparea unui șanț și a unui cămin pentru rețeaua de multiducte de telecomunicații. Această stradă este situată în zona de răsărit a orașului medieval, spre marginea sa.

Lucrările de săpare a șanțului și căminului au scos la lumină și două fragmente de cești din perioada otomană, provenite, din păcate, din straturi deranjate de intervențiile moderne anterioare anului 2014. Astfel, unul dintre fragmente provine din șanțul situat pe latura sudică a străzii, fiind găsit la o adâncime de 1,60 m (catalog nr. 50, fig. 2/12 a–b). Al doilea fragment provine dintr-un strat de pământ de culoare cenușiu-maronie, în care au apărut bârne și scânduri, care au aparținut unei case din lemn, cu pivniță, afectate anterior de un alt șanț din epoca modernă, care străbătea strada actuală pe latura ei sudică. În malul de est al căminului au fost reperate bârne și scânduri de la podeaua casei. Pe baza materialului arheologic – fragmente ceramice și fragmente de sticlă –, dar luând în considerare mai ales ceașca de faianță (catalog nr. 49, fig. 2/14 a–c), putem afirma că este vorba de o locuință care a funcționat spre sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea.

Strada Radu Negru. Pe strada Radu Negru, aflată în partea de nord-est a orașului medieval, au fost descoperite locuințe[26], situate între cele două șanțuri de apărare ale cetății otomane, care înconjurau orașul în partea sa nordică[27]. Fragmentele au fost găsite în pivnița unei case de lemn (catalog nr. 53, fig. 2/4 a–b) și, în imediata apropiere a acesteia, într-un strat de pământ aflat la o adâncime de 2,10–2,30 m de la actualul nivel de călcare[28] (catalog nr. 52, fig. 2/10 a–b). Fragmentul de farfurie de faianță a fost descoperit în carourile 8–9 ale secțiunii S1, situată central pe ductul străzii, într-un strat maroniu-gălbui, mai închis, la adâncimea de 1,30–1,50 m, în stratul de contact dintre faza otomană și nivelul de construire a Domului Romano-Catolic din Piața Unirii[29], a cărui edificare a început în anul 1736 (catalog nr. 51, fig. 3/17 a–b).

[23] Flutur, Hamat, Tănase 2014, p. 231.
[24] Flutur, Hamat, Tănase 2014, p. 231.
[25] Informație Ana Hamat.
[26] Mulțumim pentru informație domnului Dan Ciobotaru.
[27] Opriș 2007, p. 16, fig. 7; 17 – planul Timișoarei ridicat de căpitanul Perrette în anul 1716; p. 18, fig. 8; 19 – același plan al Timișoarei, cu lucrările de asediu.
[28] Informație Dan Ciobotaru.
[29] Informație Dan Ciobotaru.

Fig. 2. Timişoara. Ceramică persană şi otomană (sec. XVI–XVIII).

Fig. 3. Timişoara. Ceramică otomană şi persană (sec. XVI–XVIII).

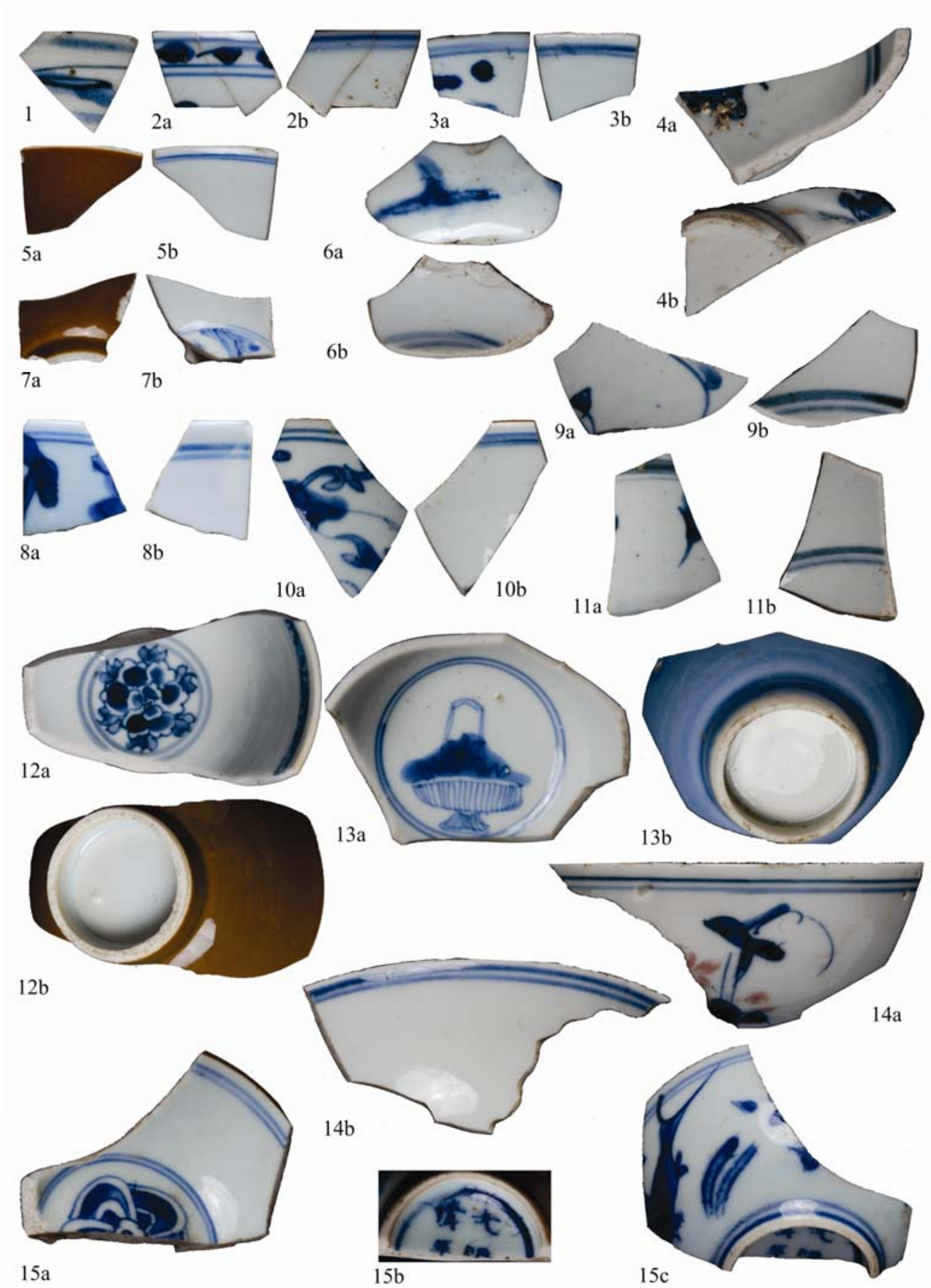

Fig. 4. Timişoara. Porţelan chinezesc (sec. XVII–XVIII). Ceşti.

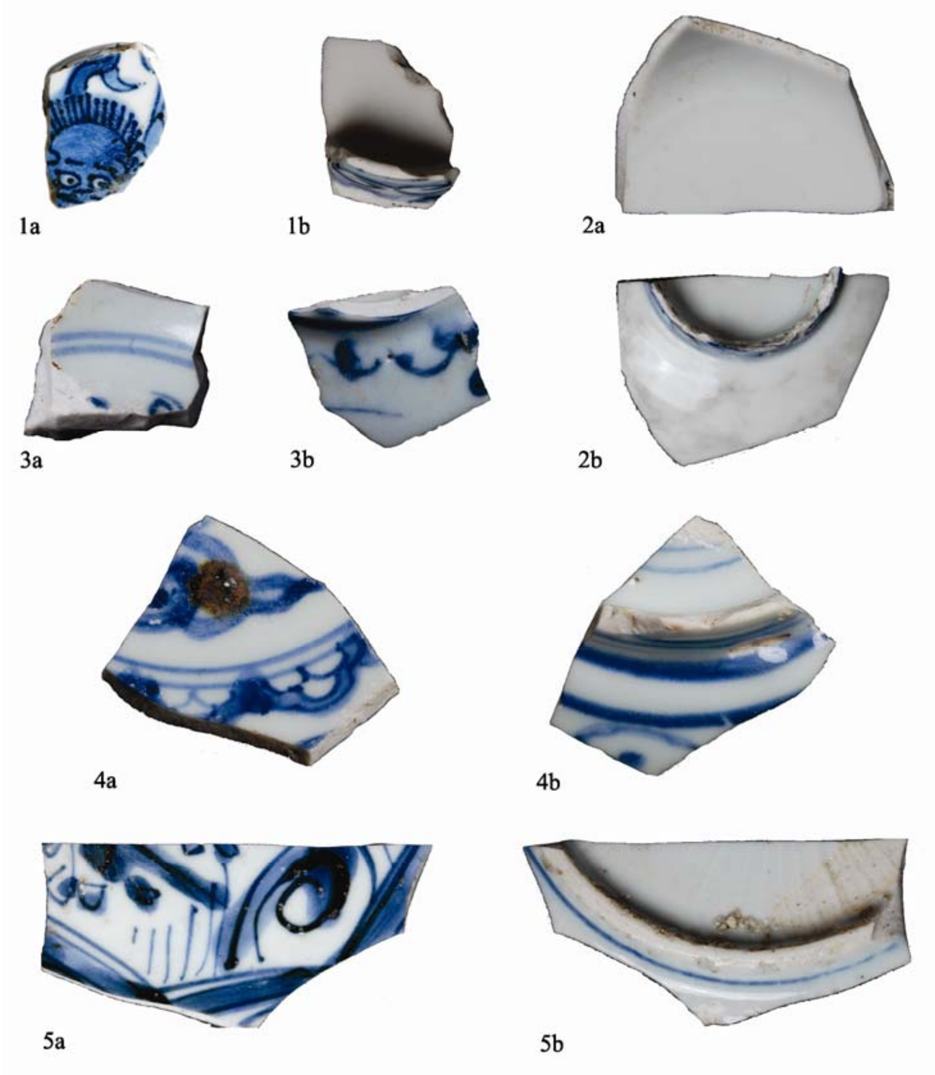

Fig. 5. Timişoara. Porţelan chinezesc (sec. XVII–XVIII).
1–3. fragmente de boluri, 4–5. fragmente de farfurii.

FAIANŢĂ

Ceramica din caolin descoperită la Timişoara provine din diverse ateliere ale lumii islamice: Iznik, Damasc, Kutahya sau Isfahan. Predomină fragmentele de ceşti, 15 la număr, urmate de şapte fragmente de la boluri de diverse dimensiuni şi doar de trei fragmente de căni şi cinci de farfurii. Există şi un fragment de capac de cană, foarte rar întâlnit în săpături sau în colecţii din cauza fragilităţii sale

potențiale în timpul utilizării cănii[30]. Nu se poate vorbi de modele unitare pentru aceste descoperiri. Ceştile au decorul predominant în alb-albastru, cu modele vegetal-florale schematice; în cele mai multe cazuri sunt interpretări ale porțelanului chinezesc.

Chiar dacă dimensiunile diferă în cazul ceştilor, se poate observa tendința ceramiştilor de a realiza copierea cât mai fidelă a prototipurilor chinezeşti începând cu liniile care marchează desenele interioare şi exterioare. Astfel, fragmentele prezintă linii simple (catalog nr. 53, fig. 2/4 a; catalog nr. 2, fig. 2/7 a; catalog nr. 31, fig. 2/13 a) sau duble (catalog nr. 6, fig. 2/2 a; catalog nr. 22, fig. 2/9 a; catalog nr. 31, fig. 2/13 a–b) pentru conturarea buzei în exterior. Pe partea interioară, liniile situate spre marginea buzei sunt aproape întotdeauna duble (catalog nr. 6, fig. 2/2 b; catalog nr. 53, fig. 2/4 b; catalog nr. 2, fig. 2/7 b; catalog nr. 22, fig. 2/9 b; catalog nr. 31, fig. 2/13 b), tot aşa procedându-se şi în cazul în care decorul din centrul ceştii trebuia înscris în cerc. Pentru o imitare cât mai fidelă a porțelanului, cercurile duble sunt utilizate şi pe piciorul ceştii, dar şi în interiorul acestuia; acest decor reprezintă o reminiscență a porțelanului din dinastia Ming, ale cărui cercuri duble includeau ideograme[31]. Acest stil decorativ este specific mai ales atelierelor persane din secolele XVI–XVII, dar şi celor de la Kutahya din aceeaşi perioadă. Ultimele ateliere sunt mai puțin cunoscute, pentru aceste secole ridicându-se întrebarea dacă nu cumva artizanii armeni din Iran (Isfahan – Noua Julfa) au migrat şi spre centrul de la Kutahya, aducând cu ei stilul imitării porțelanului chinezesc şi transformarea unor decoruri vegetale în decoruri schematice şi fantastice[32].

Desenul schematic constă într-o floare cu frunze (catalog nr. 46, fig. 2/6 a), ce poate fi interpretată drept o crizantemă. Fragmentul a fost întregit, dar se poate observa că este de calitate inferioară, deoarece angoba aplicată pastei din caolin bej s-a exfoliat în zona florilor. Smalțul este plumbifer şi a fost aplicat în strat subțire. Alt desen, devenit schematic, apare în cazul altui fragment (catalog nr. 22, fig. 2/9 a–b) – o ramură cu flori sau o inflorescență conturată şi colorată cu roşu şi parțial cu verde (probabil pentru ilustrarea frunzelor).

Decorul în interiorul unui cerc sau al unui medalion reprezintă tot o preluare a motivelor chinezeşti, după cum se poate observa în cazul unor fragmente (catalog nr. 32, fig. 2/11 b; catalog nr. 44, fig. 2/15 b). O interpretare ceva mai aparte merită alt fragment (catalog nr. 13, fig. 2/8 b). În cazul ceşcuței negre, se vede cu dificultate că au fost desenate, cel mai probabil cu negru-kaki şi colorate cu nuanțe de galben şi muştar, două cercuri dispuse simetric pe suprafața exterioară; fie din necunoaşterea compoziției substanțelor utilizate, fie din cauza unui accident în timpul arderii, culoarea neagră, care ar fi trebuit să formeze fundalul pe care să fie aplicate desenele în cercuri albe, s-a răspândit pe toată suprafața ceştii, rezultând un

[30] Atasoy, Raby 1994, p. 45.
[31] Carswell 1991, p. 50–52.
[32] Kouymjian 2014, p. 109–112.

vas negru cu smalţ lucios, plumbifer. Cele mai apropiate analogii pentru acesta ar proveni de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi de pe parcursul secolului al XVIII-lea, aşa-numitele *porţelanuri Batavia* (mai ales ceşti şi boluri) aduse din China în Indonezia, la Batavia (Jakarta), de unde erau exportate spre Europa (prin intermediul Olandei, mai precis al Companiei Olandeze a Indiilor Estice)[33]. Lumea islamică nu cunoaşte astfel de ceşti colorate cu negru; aici, cel mult, sunt reînviate tradiţiile bicolore persane care utilizau fondul turcoaz şi linii negre pentru executarea desenului, după cum se vede în cazul unui mic fragment (catalog nr. 19, fig. 2/3 a–b) pe care l-am considerat a proveni tot dintr-o ceaşcă. Analogiile sunt greu de găsit în spaţiul Iranului safavid din secolul al XVII-lea, dar, după un veac, ceramiştii de la Kutahya îl readuc pe piaţă, producând seturi întregi de veselă.

Un decor diferit de cel cu medalion este prezent în cazul altui fragment (catalog nr. 13, fig. 2/8 b), unde se vede, imediat deasupra piciorului, o formă elipsoidală albastră, probabil o reinterpretare a motivului *norilor chinezeşti*, deveniţi acum doar simple linii răsucite. Deşi a existat un desen în centrul ceştii, se poate doar bănui, după urma de albastru şi poziţionarea ei lângă spărtură, că ar fi fost numai o floare simplă.

Există un bun exemplu de imitare a ceştii din porţelan decorate cu lotuşi albaştri pe fond alb (catalog nr. 31, fig. 2/13 a–c), ce se poate plasa în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Alăturarea unui atelier anume devine dificilă în condiţiile în care porţelanul cu lotus este prezent din secolul al XVI-lea şi până în secolul al XVIII-lea, evident având diverse modificări[34]. Descoperirile de la Buda îl plasează în secolul al XVII-lea în zona ceramicii persane[35]. Modul de tratare a decorului este precis, culoarea nu depăşeşte conturul trasat, smalţul este plumbifer; se păstrează tradiţia de încadrare a decorurilor în cercuri duble în interior şi exterior. Pe fundul ceştii este desenată o marcă, greu de precizat dacă formată din linii încrucişate sau linii frânte, asemănător uneia dintre mărcile chinezeşti[36]. Starea fragmentară nu permite analiza motivului din centrul ceştii (catalog nr. 31, fig. 2/13 b). Un alt fragment prezintă o marcă asemănătoare, ceva mai bine păstrată (catalog nr. 49, fig. 2/14 c). Însă decorul său nu se mai înscrie în linia copierii cât mai fidele a unui prototip chinezesc, ci este prezent doar pe partea exterioară, fără marcarea prin cercuri duble; culorile folosite sunt roşie-tomată şi albastră, într-un decor schematic, ce poate fi interpretat ca o încercare de redare a ramurilor de prun înflorit. Acest model a apărut în China la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, fiind direct legat de stilul *Imari*, împrumutat de la japonezi. Interiorul conţine o floare simplă, albastră, desenată în centru. Un alt motiv chinezesc care a suferit transformări se observă în cazul altei ceşti (catalog nr. 50, fig. 2/12 a–b). Cel mai probabil, olarul a avut drept model un vas decorat cu păsări,

---

[33] Jörg 1982, p. 152–190; Ward 2001, p. 321–322.
[34] Valenstein 1989, p. 140–189.
[35] Holl 2005, p. 117.
[36] Golombek, Mason, Proctor 2001, p. 215.

frecvent întâlnit în secolele XVI–XVII. Lipsa îndemânării pentru a reda cât mai aproape de realitate pasărea a dus la un model cu forme curbate ce se intersectează, dispuse pe suprafaţa ceştii fără o regulă precisă. Aici s-a respectat în parte tradiţia cercurilor duble, prezente pe partea exterioară, în timp ce interiorul a fost desenat cu un cerc gros, pentru a contura centrul ceştii, în care se găseşte o floare, foarte bine şi atent desenată, aducând cu florile prezente pe vasele *kraack Wanli*[37]. Analogii pentru ea ar fi florile chinezeşti şi o parte dintre ceştile persane care le imită, datând din secolul al XVII-lea, descoperite la Buda[38]. Fundul ceştii conţine o marcă desenată în interiorul păstrat, prin trasarea de linii verticale şi orizontale, ceea ce indică foarte clar tendinţa de imitare a mărcii chinezeşti.

Cu o marcă asemănătoare şi la fel de schematic în redarea unui decor, este şi alt fragment (catalog nr. 44, fig. 2/15 a–c). În interior, în partea centrală a vasului, este desenată o floare sau o frunză turcoaz, conturată cu negru, iar în exterior, atât cât permite fragmentul, se observă o parte dintr-un cerc sau o formă alungită, tot turcoaz, conturată cu negru. Este posibil să fi avut desenate trei până la patru astfel de forme, fiind tot o imitaţie după porţelanul chinezesc.

Un fragment se remarcă prin imitarea aproape perfectă a porţelanului *Batavia* de la începutul secolului al XVIII-lea: exteriorul este vopsit cu roşu-maroniu, interiorul este desenat pe fond alb cu albastru, motivul fiind un coş cu flori (catalog nr. 52, fig. 2/10 a–b). Prezintă o marcă subţire pe fund şi se poate atribui atelierelor persane sau celor otomane de la Kutahya de la începutul secolului al XVIII-lea.

Modul în care au fost lucrate aceste ceşti sugerează mai degrabă atelierele armene de la Kutahya decât atelierele persane de la Kirman sau Shiraz. La începutul secolului al XVIII-lea, armenii de la Kutahya dezvoltaseră o impresionantă artă ceramică, prin piesele alb-albastre conturate uneori cu negru, dar şi prin cele policrome cu decoruri vegetale, atât de mult schematizate, încât par a fi imagini fantastice ce au la bază desene ale porţelanului chinezesc[39].

Fragmentele de boluri aparţin unor forme despre care nu se poate spune prea mult în absenţa unor părţi mai mari. Primul fragment (catalog nr. 37, fig. 3/2 a–b) aparţine unui bol cu decor pe ambele părţi în albastru şi alb cu contururi negre, dintr-o pastă friabilă închisă la culoare. Al doilea fragment (catalog nr. 10, fig. 3/3 a–b), în contrast cu primul, este subţire, dintr-o pastă fină, desenat îngrijit pe ambele părţi în nuanţe de albastru-cobalt. Desenul este subţire, colorarea s-a făcut precis, fără a depăşi contururile, motivul poate fi unul vegetal, ceea ce sugerează un atelier, greu de identificat, din secolele XVII–XVIII. Cel de-al treilea fragment (catalog nr. 11, fig. 3/4 a–b) este policrom, cu un motiv floral simplificat; interiorul a fost decorat cu flori albastru închis şi frunze kaki deschis, iar exteriorul conţine doar o floare desenată ca o rozetă, în aceeaşi nuanţă de kaki. Fragmentul este prea

[37] Batariuc, Dinu 2013, p. 291–296.
[38] Holl 2005, p. 143.
[39] Crowe 2006–2007, p. 48.

mic pentru a şti dacă acest tip de floare alterna coloristic pe partea exterioară sau era desenat monocrom. Modelul este prezent, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până în secolul al XVII-lea, în producția Iznik-ului, dar şi a Damascului. Alt fragment (catalog nr. 9, fig. 3/9 a–b) indică asemănări cu produsele Iznik-ului, dar modul de tratare a decorului şi calitatea pastei îl apropie cel mai mult de producția Damascului din secolul al XVII-lea[40]. Centrul de la Iznik introdusese în producția sa o astfel de copie a bolului *lien zu* (epoca Ming, sfârşitul secolului al XV-lea)[41], când lucra cu albastru-cobalt. Pe partea exterioară a vaselor Ming erau desenate linii radiale late la mijloc şi ascuțite la capete, care, privite de la distanță, păreau petale de lotus[42]. În aceeaşi manieră este desenat şi acest fragment, dar liniile groase şi apoase albastre-gri, care formează un *nor chinezesc*, precum şi culoarea violet închisă în care sunt desenate benzile radiale exterioare, îl prezintă ca pe un produs al atelierelor din Damasc. În interiorul motivului norului sunt grupate câte trei puncte violet, probabil imitând *cintamani*-ul chinezesc[43]. Aşadar, produsul este unul inferior, specific celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, când atelierele otomane se orientează spre alte piețe unde să îşi comercializeze marfa[44]. Tot în secolul al XVII-lea poate fi datat şi alt fragment (catalog nr. 45, fig. 3/8 a–b): din pastă poroasă din caolin, acoperită cu un strat de angobă albă, smalțul a fost aplicat subțire, exfoliindu-se vizibil în partea exerioară, afectând şi decorul. În interior au fost desenați chiparoşi pe fond alb, încadrați într-un fundal albastru închis cu cercuri turcoaz sau flori schematice. Desenul este parțial încadrat în fragment, astfel că nu poate fi reîntregit corect; se poate doar presupune tiparul decorativ căruia i-a aparținut. Pe partea exterioară (catalog nr. 45, fig. 3/8 b) sunt doar urmele unui decor negru cu flori sau frunze desenate ca virgule[45].

Un fragment de bol (catalog nr. 43, fig. 3/6 a–b), cu pereți mai groşi şi picior scurt, asemănător farfuriilor din secolul al XVII-lea, este decorat doar în interior, cu negru şi, probabil, albastru închis. În acest moment, vasul nu are analogie printre produsele islamice, putând fi, probabil, rezultatul atelierelor persane. Ultimul din categoria bolurilor, fragmentul cel mai bine păstrat (catalog nr. 40, fig. 3/16 a–b), este decorat simplu, având câte un cerc negru aproape de baza piciorului. Decorul este foarte stângaci realizat pe partea exterioară a vasului, unde, pe cercul negru, sunt trasate frunze sau petale albastre; pe partea interioară au fost preferate punctele albastre în exteriorul cercului, în interiorul lui existând un decor de aceeaşi culoare, acum deteriorat.

Cele cinci fragmente de căni descoperite acoperă întreaga perioadă cuprinsă între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVIII-lea (catalog nr.

[40] François 2002, p. 161–162.
[41] Carswell 2006, p. 62; Atasoy, Raby 1994, p. 125.
[42] Atasoy , Raby 1994, fig. 205.
[43] Atasoy , Raby 1994, p. 236.
[44] Denny 2004, p. 102; Baram, Caroll 2000, p. 40.
[45] Stanceva 1960, p. 118.

24, nr. 25, nr. 33, nr. 26, fig. 3/10–13; catalog nr. 40, fig. 3/16 a–b). Cel mai timpuriu dintre ele (catalog nr. 24, fig. 3/10) are un decor cu arabescuri albe şi puncte albastre, intersectate, pe fond roz-somon. Nuanța fondului era printre culorile ce se încercau la Iznik la jumătatea secolului al XVI-lea până la obținerea culorii roşii[46]. Motivul utilizat este preluat din arta metalului, în special din argintărie[47]. Fragmentul este însă inferior produselor similare de la sfârşitul secolului al XVI-lea: smalțul aplicat subțire s-a deteriorat, culoarea albă ce s-a dorit a fi în relief a fost aplicată inegal, rezultând linii şterse, iar punctul albastru este apos, trecând peste culoarea albă.

Alt fragment (catalog nr. 25, fig. 3/11) provine din porțiunea care delimita gâtul cănii de corp, porțiune decorată de obicei cu benzi şi linii în aşa fel încât să rezulte două părți cu decor diferit. Înşiruirea de linii subțiri, de culoare albastră-gri, reprezintă simplificarea complexului model numit *bandă selgiucidă*[48], fragmentul putând fi încadrat în general în secolul al XVII-lea.

Într-un interval cuprins între sfârşitul secolului al XVI-lea şi jumătatea secolului al XVII-lea, poate fi încadrat şi un fund de *borcan*, cu dungi albastre, conturate cu negru (catalog nr. 23, fig. 3/18). Au fost trasate, chiar de lângă marginea piciorului, lăsat de obicei alb în cazul cănilor, linii verticale cu albastru; alte două linii subțiri, colorate cu verde, au fost plasate orizontal[49]. Utilitatea acestui produs era de păstrare a alimentelor, el întâlnindu-se la vânzătorii de produse precum fructele uscate, aşa cum apare într-o miniatură de la sfârşitul secolului al XVI-lea sau fiind folosit pentru iaurt şi murături, după cum reiese dintr-un document; sunt menționate trei dimensiuni de borcane, de 22, 26 şi 28 cm în diametru sau înălțime, documentul nefiind foarte exact[50].

Ultimele două fragmente ridică probleme de atribuire pentru că atât desenul, cât şi forma în relief le apropie de atelierele Kutahyei din secolul al XVIII-lea (catalog nr. 33, nr. 26, fig. 3/12–13). Fragmentele sunt decorate urmând conturul reliefurilor, în triunghiuri mici în cazul primului şi în triunghiuri alungite în cazul celui de-al doilea. Ceea ce au comun ambele este decorul cu linii subțiri maro-roşiatice, puncte roşii şi pete în nuanțe deschise de verde şi galben; desenul este stângaci realizat, liniile de contur sunt foarte subțiri, greu de deosebit sub smalțul plumbifer, culorile deschise, verde şi galben, care ar fi trebuit să reprezinte frunze colorate alternativ s-au întins având aspect de pată pe vas. Culoarea galbenă a început să fie folosită în atelierele de la Kutahya la începutul secolului al XVIII-lea[51], iar aceste fragmente stângaci realizate pot fi considerate ca fiind printre primele încercări de introducere a stilului policrom, care le va aduce faima la jumătatea secolului al XVIII-lea[52].

[46] Atasoy, Raby 1994, p. 210.
[47] Carswell 2006, p. 55.
[48] Stanceva 1960, p. 123.
[49] Atasoy, Raby 1994, p. 270.
[50] Atasoy, Raby 1994, p. 47–48.
[51] Carswell 2006, p. 92.
[52] Migeon 1923, p. 310; Carswell 2006, p. 105.

Dintre cele cinci fragmente de farfurii, cel care poate fi considerat cel mai timpuriu aparţine unei farfurii adânci, *tabak,* din care s-a păstrat o parte din margine şi din perete (catalog nr. 27, fig. 3/15 a–b). *Tabak*-urile se lucrau cu marginea înclinată sau dreaptă, întotdeauna lată pentru a permite desenarea unor motive elaborate. În acest caz, este vorba de motivul *valurilor sparte*. Primele culori folosite au fost cele de albastru-cobalt, trecându-se spre mijlocul secolului al XVI-lea la adăugarea culorilor negru, gri sau kaki alături de albastru-cobalt. De remarcat este faptul că produsul a fost unul de calitate, faianţă, cu pastă compactă, pe care s-a aplicat angoba şi desenul albastru executat cu precizie. Nu se cunoaşte care a fost tema decorativă utilizată, dar prezenţa în exterior a celor două linii albastre care conturează buza farfuriei şi zona unde se îmbină marginea cu peretele ar putea ridica probleme de datare şi chiar de provenienţă: Iznik sau Kutahya[53]. Nu sunt prea multe elemente de datare şi atribuire pentru acest fragment, el putând fi doar încadrat în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Al doilea fragment de farfurie (catalog nr. 17, fig. 3/14) se datează foarte clar în perioada de decădere a centrului de la Iznik, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pentru că pasta este poroasă, angoba şi smalţul s-au deteriorat, afectând culorile desenului negru, cu *valuri sparte* şi o parte din decorul floral de culoare verde.

Aceeaşi problemă, legată de apartenenţa la ateliere persane sau de la Kutahya, o ridică şi cele trei fragmente de farfurii decorate în tradiţionalele culori alb şi albastru (catalog nr. 38, fig. 3/1; catalog nr. 8, fig. 3/5; catalog nr. 51, fig. 3/17 a–b). Schematismului primului fragment (catalog nr. 38, fig. 3/1) i se adaugă inversarea culorilor utilizate în desen: albastru-gri pentru contur şi negru apos pentru colorare. Motivul vegetal se poate interpreta ca o inflorescenţă sau, la fel de bine, ca o ramură cu frunze. Un alt fragment (catalog nr. 8, fig. 3/5) are o frunză sau un arabesc desenat în nuanţe de albastru-cobalt pe fond alb. Ambele fragmente au decorul plasat în interior, exteriorul este alb, fără decor. Ultimul fragment (catalog nr. 51, fig. 3/17 a–b) conţine desene pe ambele părţi, unul elaborat în interior, altul simplu în exterior. La interior s-au păstrat porţiuni din frunze şi flori sau fructe conturate cu albastru închis şi colorate cu o nuanţă puţin mai deschisă de albastru, pentru exterior s-a ales un model simplu din frunze, cel mai probabil, dispuse pe o tulpină. Aceste decoruri sunt executate cu precizie, culoarea nu trece peste contur şi desenul nu interacţionează cu smalţul plumbifer în momentul aplicării lui şi nici nu se scurge în timpul arderii. Analogiile pentru aceste fragmente de farfurii (catalog nr. 51, fig. 3/17 a–b) se găsesc în secolul al XVII-lea pentru varianta de culori albastru-negru şi la începutul secolului al XVIII-lea pentru decorul elaborat albastru[54].

Ultimul fragment de ceramică otomană prezentat (catalog nr. 21, fig. 3/7 a–b) aparţine unui capac de cană, înalt, cu margine îngustă. Capacul este, alături de

[53] Atasoy, Raby 1994, analogie pentru Kutahya, cat. 563 şi pentru Iznik, cat. 714–716.
[54] Golombek 2005, p. 253–255.

torţi, cea mai fragilă parte dintr-o cană, cele mai multe căni păstrându-se fără acest element, înlocuit, de altminteri, în cazul produselor de lux din perioada 1570–1640, de o montură de argint[55]. Partea recuperată ne arată un decor format dintr-o rozetă cu petalele din linii suprapuse: conturul este albastru închis cu dungi rezervate în alb pentru a realiza forma de petală, iar interiorul este albastru ca şi fondul. Marginea este delimitată de o bandă turcoaz. Capacul este din faianţă de bună calitate, fiind produs la Iznik, probabil la sfârşitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea.

PORŢELAN

Porţelanul chinezesc vine să întregească tabloul preferinţelor în materie de veselă pentru servitul mesei în Imperiul Otoman, în acest caz în vilayetul Timişoarei.

În campania arheologică din 2014 s-au găsit mai multe fragmente de ceşti, câteva de boluri şi doar două de farfurioare. Predominând prin număr, ceştile de porţelan arată că, de la începutul secolului al XVII-lea, sunt preferate de elita otomană ceştilor de Iznik[56], existând ateliere chinezeşti specializate în producerea obiectelor din porţelan destinate lumii islamice. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea, importanţa porţelanului creşte, acesta surclasând produsele *de lux* otomane sau persane.

Primele trei fragmente de ceşti se pot data larg, fără a avea elemente care să contribuie la identificarea perioadei în care au fost produse (catalog nr. 30, nr. 5, nr. 12, fig. 4/1–3). Primul fragment poate aparţine unei ceşti care avea decor vegetal aplicat pe toată suprafaţa din cauza absenţei marginii duble, fără decor interior (catalog nr. 30, fig. 4/1). Al doilea are marginea buzei marcată printr-o bandă cu mici frunze, de culoare albastră, interiorul fiind desenat cu două linii în aceeaşi culoare (catalog nr. 5, fig. 4/2 a–b). Cel de-al treilea fragment îmbină, pe partea exterioară, liniile duble cu decorul vegetal – sub două linii albastre deschis se observă două puncte albastre închis (catalog nr. 12, fig. 4/3 a); interiorul este marcat doar de o linie dublă trasată sub buză (catalog nr. 12, fig. 4/3 b).

Un fragment de dimensiuni mai mari (catalog nr. 16, fig. 4/4 a–b), având o parte din picior şi perete, poate fi considerat ca aparţinând porţelanului numit *ţestoasă.* Desenul este parţial păstrat în centrul ceştii (catalog nr. 16, fig. 4/4 a) şi pe o porţiune exterioară (catalog nr. 16, fig. 4/4 b). Cu prilejul săpăturilor din anul 2006 din centrul istoric al Timişoarei, a fost descoperit un fragment la care motivul era vizibil în interiorul ceştii[57].

Alte trei fragmente nu se pot data decât în contextul general al descoperirilor, fiind lipsite de elemente de identificare foarte clare (catalog nr. 18,

[55] Atasoy, Raby 1994, p. 127.
[56] Baram, Caroll 2000, p. 45.
[57] Dinu 2007, p. 141, fig. 83.1a.

nr. 14, nr. 15, fig. 4/6, 9, 11); au interiorul marcat pentru zona din centru cu cercuri duble, exteriorul având linii groase albastru deschis (catalog nr. 18, fig. 4/6 a), linii şi puncte din decor (catalog nr. 14, fig. 4/9 a) sau porţiuni de cercuri duble spre buză şi desen vegetal (catalog nr. 15, fig. 4/11 a). Pot fi considerate produse ale secolului al XVII-lea, dar şi cu o eventuală apartenenţă la primele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Două fragmente au ca motiv floral lotusul, dispus pe toată suprafaţa ceştii, cu tulpini, frunze şi flori, fapt ce uşurează datarea în secolul al XVII-lea (catalog nr. 4, nr. 39, fig. 4/8, 10). Dovada copierii acestui motiv în spaţiul islamic o face descoperirea anterioară (catalog nr. 31, fig. 2/13 a). Analogii pentru această ceaşcă sunt descoperirile de la Buda, datate în acelaşi secol.

Patru fragmente trec de reţeta stabilită de câteva secole, aceea a desenului alb cu albastru, introducând culorile maro şi albastru-gri în gama cromatică din secolul al XVIII-lea, stilul fiind cunoscut sub numele de *porţelan Batavia*. Un fragment provine dintr-o buză (catalog nr. 29, fig. 4/5 a–b), este colorat cu maro în exterior şi cu o dungă subţire, albastră, în interior; buza a fost lucrată răsfrânt şi nu drept, cum se realizau produsele pentru piaţa chinezească, cum este cazul altui fragment (catalog nr. 36, fig. 4/13 a–b). Un alt fragment (catalog nr. 34, fig. 4/7 a–b), tot de mici dimensiuni, reprezintă o parte din baza unei ceşti, având ca decor interior un peisaj, ceea ce îi poate asigura o datare mai timpurie. Prezenţa piciorului, a unei porţiuni din perete, a decorului cu crizantemă permite încadrarea în secolul al XVII-lea a altui fragment (catalog nr. 48, fig. 4/12 a). Şi în acest caz este prezent prototipul şi imitaţia, dar analogia se opreşte doar la culori (catalog nr. 52, fig. 2/10 a). Un coş cu flori asemănător ceramicii din perioada otomană este desenat pe un fragment (catalog nr. 36, fig. 4/13 a), al cărui exterior este albastru deschis şi albastru-gri.

Ultimele fragmente (catalog nr. 20, nr. 35, fig. 4/14–15) au dimensiuni mai mari şi, după decor, par a fi mai timpurii. Unul dintre fragmente provine dinspre marginea buzei, care este răsfrântă, marcată prin cercurile duble albastre, iar decorul, exterior, combină culoarea albastră cu o nuanţă de roşu-palid şi galben sau auriu (catalog nr. 20, fig. 4/14 a); motivul decorativ reprezintă o pasăre deasupra unei tufe cu flori. Combinaţia de culori este specifică stilului chinezesc *Imari*, dezvoltat în epoca Qianlong, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, rezultat din imitarea porţelanului japonez cu acelaşi nume, care se comercializa în Europa în perioada în care China interzisese comerţul spre acest continent.

Un alt fragment (catalog nr. 35, fig. 4/15 a–c) conţine, pe lângă elementele decorative de încadrare cronologică, şi o parte dintre ideogramele mărcii. Ceaşca este realizată în specificul chinezesc – pereţi drepţi, desene încadrate de cercuri duble, muchia buzei colorată cu negru. Decorul exterior este reprezentat de un peşte aşezat oblic pe toată suprafaţa peretelui, în timp ce interiorul conţine desenată în centru o floare sau o rozetă, la care alternează liniile late şi înguste, nuanţele de albastru şi alb, analogie găsită doar la un fragment descoperit la Jeni-Palanka

(Ungaria)[58]. Pe fundul ceştii sunt desenate, într-un cerc lat albastru, patru dintre cele şase ideograme, care pot aparţine, cel mai probabil, perioadei Wanli[59].

Ultimele fragmente de porţelan provin de la boluri cu dimensiuni mai mari decât ceştile şi de la două farfurii (fig. 5). Primul fragment conţine în interior o figură umană desenată cu albastru închis. Dar pentru că pereţii s-au spart chiar din apropierea desenului nu se ştie dacă este un desen inclus în cerc sau se întinde pe tot interiorul, cuprinzând şi pereţii. Pe picior este o bandă lată cu motivul *valurilor sparte* desenate stilizat (catalog nr. 28, fig. 5/1 a–b). Cel de-al doilea bol are decorat doar piciorul îngust (catalog nr. 41, fig. 5/2 a–b), în rest fiind alb. În cazul celui de-al treilea, decorul a fost puţin mai elaborat (catalog nr. 3, fig. 5/3 a–b), în interior desenul central era închis prin cercuri duble, iar în exterior îmbinarea piciorului cu peretele este marcată de o bandă dantelată.

O serie de elemente pot încadra farfuriile la sfârşitul secolului al XVII-lea. Una dintre farfurii (catalog nr. 42, fig. 5/4 a–b) are în interior un desen asemănător simbolului norocului, iar pe partea exterioară, dublarea cercurilor albastre continuă până spre centrul fundului (catalog nr. 42, fig. 5/4 b), piciorul scurt fiind marcat de o linie groasă albastră.

Ultimul fragment de porţelan aparţine unei farfurii, ce se poate cu uşurinţă plasa între produsele Wanli importate în Europa de olandezi (catalog nr. 47, fig. 5/5 a–b). Interiorul vasului conţinea, în forma unui octogon, un decor vegetal sau un peisaj[60]; piciorul a fost colorat foarte puţin pe partea exterioară.

CONSIDERAŢII FINALE

Săpăturile recente din centrul istoric al Timişoarei au scos la lumină o sumedenie de obiecte care reflectă obiceiurile cotidiene ale musulmanilor care au vieţuit aici în perioada de stăpânire otomană. Printre acestea se numără şi fragmente din aşa-numita *ceramică de import* sau *ceramică de lux* – ceramică islamică şi porţelan chinezesc, care se încadrează perioadei cuprinse între sfârşitul secolului al XVI-lea şi secolul al XVIII-lea.

În secolul al XVII-lea, atelierele islamice Iznik, Damasc, Kutahya, Kirman, Shiraz, Isfahan îşi găsesc un competitor redutabil în atelierele chinezeşti care produc porţelan pentru export. Din acest motiv, nu numai că producţia lor decade, dar trebuie să îşi găsească şi o clientelă mai largă, orientându-se şi spre alte categorii sociale decât aristocraţia, pe care căutau să le atragă tocmai prin imitarea porţelanului chinezesc. Atelierele persane îşi continuă tradiţia imitării până la copierea fidelă a prototipului, în timp ce atelierele otomane preferă împrumutul câtorva motive decorative ce sunt tratate în stilul consacrat de Iznik în secolul

[58] Gaál 2005, p. 225.
[59] Valenstein 1989, p. 193.
[60] Nogami *et alii* 2006, p. 39, fig. 19.2.

al XVI-lea, abia începând din secolul al XVIII-lea copiindu-se, la Kutahya, stilul decorativ chinezesc.

Preferinţele pentru produsele de lux ale locuitorilor Timişoarei otomane sunt reflectate de cantitatea descoperită, aproape egală, de porţelan chinezesc şi de ceramică, numită generic, islamică. Cu prilejul săpăturilor arheologice din anul 2014 au fost găsite, într-un spaţiu restrâns, porţelanurile care i-au inspirat pe olarii din lumea islamică să le imite, cum sunt cele decorate cu motivul lotusului, cu păsări, cele în *stil Batavia*, precum şi rezultatul muncii lor – ceşti, boluri sau farfurii, prin care au căutat să reprezinte cât mai bine originalul. Rămân fără răspuns, în acest moment, întrebările legate de atribuirea descoperirilor: care dintre produse aparţin Iranului Safavid şi care Kutahyiei otomane, mai ales pentru secolul al XVII-lea; în ambele cazuri, elementele comune sunt comunităţile de olari armeni şi tehnologia utilizată în producerea faianţei. În schimb, porţelanul chinezesc putea proveni, în spaţiul vilayetului Timişoarei, atât din comerţul otoman, cât şi din cel european (portughez şi, mai ales, olandez).

Preferinţa pentru ceşti în detrimentul farfuriilor şi al altor recipiente de formă închisă este direct legată de consumul cafelei, intrat deja în tradiţia regiunilor cucerite de otomani, în special pentru produsele secolului al XVII-lea. Din secolul al XVIII-lea, gusturile se diversifică, ordinea preferinţelor fiind cafeaua, ceaiul şi ciocolata (mult mai rar), la fel de diversă fiind şi vesela folosită pentru servirea lor.

Consumul cafelei şi cafeneaua sunt fenomene larg răspândite în secolul al XVII-lea în întregul Imperiu Otoman[61]. Evlyia Celebi nota despre ceştile de cafea ce se vindeau în pieţele Istanbulului că difereau, ca preţ şi calitate, după prestigiul potenţialilor cumpărători[62]. Dacă în secolul al XVI-lea principalul deţinător de porţelan era sultanul şi curtea sa, începând din secolul următor mare parte dintre birocraţii Imperiului îşi vor schimba obiceiul servitului cafelei în ceşti de Iznik cu ceşti din porţelan[63]. Astfel, prezenţa porţelanului în săpăturile arheologice poate facilita datarea complexului în care se află, deoarece sunt foarte multe date păstrate despre această marfă, provenite din arhivele comercianţilor islamici sau europeni.

Aşadar, fragmentele de faianţă şi porţelan pot fi utile în datarea unor complexe arheologice şi a unor niveluri de locuire, dat fiind faptul că acestea au fost produse în perioade cronologice bine delimitate, iar utilizarea lor, din cauza fragilităţii, putea fi relativ limitată ca durată. Astfel, pe cele trei străzi din centrul istoric al Timişoarei au fost descoperite case care aparţin ultimului nivel de locuire otomană, cel de dinainte de cucerirea austriacă din anul 1716, în care s-au găsit fragmente de ceşti produse la sfârşitul secolului al XVII-lea – primele decenii ale secolului al XVIII-lea, cum sunt cele de pe străzile Enrico Caruso (catalog nr. 49, fig. 2/14 a–c) şi Radu Negru (catalog nr. 53, fig. 2/4 a–b). Case din acelaşi ultim

[61] Salzman 2000, p. 83–106; Tuchscherer 2003, p. 50–66; Mikhail 2007, p. 82–104.
[62] von Hammer 1834, p. 21.
[63] Marino 1995, p. 275-294; Özkoçak 2007, p. 965–986.

nivel de locuire otomană au fost găsite şi pe strada Lucian Blaga, unde, în casa C2, au apărut fragmente de ceşcuţe (catalog nr. 19, fig. 2/3 a–b; catalog nr. 18, fig. 4/6 a–b), care se datează în secolele XVII–XVIII. O altă casă (C 8) a fost locuită la sfârşitul secolului al XVII-lea şi probabil la începutul celui următor, după cum o demonstrează fragmentul de ceşcuţă databil la sfârşitul secolului al XVII-lea (catalog nr. 43, fig. 3/6 a–b). În structura de lemn arsă, din sectoarele 3 şi 3', probabil o locuinţă distrusă după cucerirea austriacă, au apărut ceşti de faianţă şi porţelan databile în secolul al XVII-lea (catalog nr. 16, fig. 4/4 a–b; catalog nr. 15, fig. 4/11 a–b), dar şi în perioada de final a secolului al XVII-lea – primele decenii ale secolului al XVIII-lea (catalog nr. 13, fig. 2/8 a–b; catalog nr. 12, fig. 4/3 a–b). Majoritatea fragmentelor descoperite pe strada Lucian Blaga datează din secolul al XVII-lea, însă nu provin din locuinţe, ci din straturi de pământ exterioare acestora. Excepţie face doar casa denumită C1, care aparţine unui nivel de locuire mai timpuriu, unde au fost găsite fragmente de bol şi de ceaşcă din porţelan (catalog nr. 3, fig. 5/3 a–b, catalog nr. 4, fig. 4/8), databile în secolul al XVII-lea. Din păcate, singurele fragmente databile în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea provin din contexte aparţinând epocii moderne, dar semnalează, totuşi, în sectoarele B2, B3"şi B4, o locuire otomană de la sfârşitul veacului al XVI-lea (catalog nr. 21, fig. 3/7 a–b; catalog nr. 23, fig. 3/18; catalog nr. 24, fig. 3/10; catalog nr. 27, fig. 3/15 a–b).

Aceste fragmente ceramice nu ajută doar la încadrarea cronologică a contextului arheologic, ci pot fi utile şi la reconstituirea identităţii sociale a celor care le-au întrebuinţat. Se poate presupune că, în casele în care s-a descoperit veselă din faianţă şi, mai ales, din porţelan, au locuit membri ai elitei otomane locale (funcţionari, căpetenii militare), aceasta fiind considerată un lux, îndeosebi pe parcursul secolului al XVII-lea.

CATALOGUL OBIECTELOR DESCOPERITE[64]

1. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B1, –0,80–1,20 m; fragment ceaşcă; L=2,4 cm, l=1,3 cm, gr.=0,4 cm; caolin crem, poros, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; desen exterior, fragmentar, pe fond alb cu nuanţe de albastru închis şi albastru-gri; smalţ plumbifer transparent; Iznik sau Kutahya; secolul al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 2/1.

2. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B1, –1,50–1,70 m; fragment ceaşcă; Dp=4 cm, Da=4,9 cm, h=1,5 cm, gr.=0,2–0,4 cm; caolin crem, poros, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; desen floral interior central, fragment de tulpină de floare în nuanţe de albastru închis şi albastru-gri; exterior – s-au păstrat doar liniile duble albastre, desenate pe piciorul ceştii; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/7 a–b.

3. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B1, locuinţa C1, –1,80–2,10 m; fragment bol; L=2,1 cm, l=1,8 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor cu albastru-cobalt pe ambele părţi: interior – doar cercul din linii duble care marchează centrul bolului şi câteva puncte albastre din desenul realizat în

[64] Au fost folosite următoarele prescurtări: L – lungime fragment păstrat; l – lăţime fragment păstrat; gr. – grosime perete; h – înălţime fragment păstrat; Dp – diametru picior; Da – diametru aproximativ.

centru; exterior – urmele unei linii dantelate care separă piciorul vasului de corpul acestuia; China; secolul al XVII-lea; fig. 5/3 a–b.

4. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B1, locuinţa C1, –1,80–2,10 m; fragment ceaşcă; L=2,4 cm, l=2,2 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor: exterior cu lotus albastru-cobalt pe fond alb; interior – o linie dublă, albastră, în dreptul buzei; China; secolul al XVII-lea; fig. 4/8 a–b.

5. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B2, –1,38–1,84 m; fragment ceaşcă; L=2,5 cm, l=1,6 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor pe ambele părţi: interior – două linii paralele subţiri, de culoare albastru deschis; exterior – marginea buzei este marcată cu o singură linie de sub care porneşte o bandă desenată cu frunze stilizate, mărginită la rândul ei de o a doua linie albastră; China; secolul al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 4/2 a–b.

6. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B2, –2,04–2,10 m; fragment ceaşcă; L=1,4 cm, l=0,9 cm, gr. =0,2 cm; caolin crem, poros, acoperit cu un strat de angobă albă; decor stilizat exterior aplicat din marginea buzei, o bandă cu frunze de culoare albastru închis; interiorul ceştii este decorat prin linii duble în aceeaşi culoare; smalţ plumbifer, deteriorat; Kutahya; sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 2/2 a–b.

7. Timişoara 2014, str L. Blaga, Secţiunea B2, –1,80–2,10 m; fragment ceaşcă; L=2,4 cm, l=1,1 cm, gr.=0,3 cm; caolin gri, cu strat de angobă albă; fără decor; smalţ stanifer aplicat în strat subţire; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/5 a–b.

8. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B2, –2,10–2,26 m; fragment farfurie; L=2,4 cm, l=1,8 cm, gr.=0,4 cm; caolin alb, compact, cu strat de angobă albă; decor vegetal stilizat, de culoare albastru închis, aplicat doar în interior; exteriorul este alb; smalţ plumbifer; Kutahya; sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 3/5.

9. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B2, –2,10–2,26 m; fragment bol; L=4 cm, l=2,1 cm, gr.=0,5 cm; caolin crem, pastă poroasă cu strat de angobă albă; decor pe ambele părţi, interior – un nor chinezesc de culoare albastru-gri, ce are în centru puncte *cintamani* de culoare violet; exterior – linii late de culoare violet închis ce formau modelul *lien zu*; smalţ plumbifer; Damasc; secolul al XVII-lea; fig. 3/9 a-b.

10. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B2, –2,10–2,26 m; fragment bol; L=2,9 cm, l=2 cm, gr.=0,4 cm; caolin alb-crem, compact, strat de angobă albă; decor cu nuanţe de albastru prezent pe ambele părţi: interior – cel mai probabil un motiv vegetal stilizat; exterior – un motiv asemănător, încadrat de linii duble şi linii vălurite; smalţ plumbifer; Kutahya; secolele XVII–XVIII; fig. 3/3 a–b.

11. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B2, –2,10–2,26 m; fragment bol; L=3,5 cm, l=1,8 cm, gr.=0,4 cm; caolin alb-crem, poros, cu strat de angobă albă; decor interior floral stilizat cu nuanţe de albastru închis, negru şi kaki, exterior – desenul, pe fond alb, al unei flori de culoare kaki; smalţ plumbifer; Damasc; secolul al XVII-lea; fig. 3/4 a–b.

12. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3, –1,30–1,50 m; fragment ceaşcă; L=2,6 cm, l=2,1 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor albastru pe fond alb, pe ambele părţi: interior – o linie dublă, albastră, la marginea buzei; exterior – sub o linie dublă, se află două puncte albastre; China; secolele XVII–XVIII; fig. 4/3 a–b.

13. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3, –1,30–1,50 m; fragment ceaşcă; Dp=2,7cm, Da=3 cm, h=1,8 cm, gr.=0,3–0,4 cm; caolin alb – crem, compact, strat de angobă pe ambele părţi; decor pe ambele părţi: interior – fragment din linia dublă care marca centrul ceştii şi un cârcel negru-kaki din decorul vegetal; exterior – desenul, pe fond alb, al unei forme elipsoidale, albastre, posibil o variantă a motivului *norilor* chinezeşti; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/8 a–b.

14. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3', –1,29 m; fragment ceaşcă; L=3,9 cm, l=2,2 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor cu albastru-cobalt, vegetal pe partea exterioară şi linii duble în interior; China; secolul al XVII-lea; fig. 4/9 a–b.

15. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3', –1,30–1,50 m; fragment ceaşcă; L=4 cm, l=2,5 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor cu albastru-cobalt, vegetal în exterior şi linii duble în interior; China; secolul al XVII-lea; fig. 4/11 a–b.

16. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3', –1,30–1,50 m; fragment ceaşcă; L=5,4 cm, l=2,4 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor fragmentar pe ambele părţi, cu motivul *ţestoasei*; China; secolul al XVII-lea; fig. 4/4 a–b.

17. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3', –1,62–1,78 m; fragment farfurie; L=5,2 cm, l=4,8 cm, h=3,3 cm, gr.=0,6 cm; caolin poros, bej, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; decor, doar în interior, deteriorat – fragment din motivul *valurilor sparte*, desenate cu negru pe fond alb şi, posibil, o frunză cu acelaşi contur negru şi culoare verde; smalţ plumbifer, deteriorat; Iznik; mijlocul secolului al XVII-lea; fig. 3/14.

18. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3', –2,86–2,98 m; fragment ceaşcă; L=3,7 cm, l=1,9 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor albastru şters, exterior; linii duble, în interior, în centrul vasului; China; secolul al XVII-lea; fig. 4/6 a–b.

19. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3', –2,86–2,98 m; fragment ceaşcă; L=1,6 cm, l=1 cm, gr.=0,2 cm; caolin alb-gri, poros, cu strat de angobă, colorată turcoaz, pe ambele părţi; decor cu linii negre; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/3 a–b.

20. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3'', –2,70 m; fragment ceaşcă; L=7,5 cm, l=3,7 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor exterior – o pasăre deasupra unei tufe sau flori, desen cu roşu deschis, galben sau auriu şi albastru; interior – marginea buzei marcată prin linii duble, albastre; China *stil Imari*; sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 4/14 a–b.

21. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B3'', –2,70 m; fragment capac; L=3,1 cm, l=2,5 cm, gr.=0,3 cm; caolin gri, strat de angobă albă la exterior; decor floral, stilizat, pe toată suprafaţa: o rozetă din linii suprapuse, albastru închis, alb şi negru; marginea capacului este colorată cu turcoaz; smalţ plumbifer; Iznik; sfârşitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea; fig. 3/7 a–b.

22. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –1,60–2,00 m; fragment ceaşcă; L=3,5 cm, l=4,2 cm, gr.=0,3 cm; caolin poros, bej, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; decor vegetal exterior, aşezat sub o bandă cu puncte roşii şi linii albastre – o ramură cu flori conturată şi colorată cu roşu, câteva frunze au fost colorate cu verde apos; interior – pe marginea buzei a fost aplicată o linie dublă, albastru deschis; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/9.

23. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –2,00–2,20 m; fragment borcan; Dp=10,7 cm, Da=13 cm, h=5,2 cm, gr.=0,4–0,6 cm; caolin crem, compact, cu strat de angobă pe ambele părţi; decor exterior radial în culorile albastru şi verde, smalţ plumbifer; Iznik; sfârşitul secolului XVI – jumătatea secolului al XVII-lea; fig. 3/18.

24. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –2,30 m; fragment cană; L=3,1 cm, l=3 cm, gr.=0,4 cm; caolin crem, compact, strat de angobă roz-somon exterior şi alb interior; decor exterior: pe fondul roz-somon sunt desenate arabescuri albe cu puncte albastre; smalţ plumbifer; Iznik; sfârşitul secolului al XVI-lea – jumătatea secolului al XVII-lea; fig. 3/10.

25. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –2,30 m; fragment cană; L=3,5 cm, l=3,2 cm, gr.=0,7 cm; caolin alb-gri, compact, strat de angobă albă pe ambele părţi; decor exterior: motivul *bandei selgiucide* tratat schematic prin linii subţiri albastre-gri; smalţ plumbifer; Iznik; secolul al XVII-lea; fig. 3/11.

26. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –2,80 m; fragment cană; L=3,6 cm, l=2,1 cm, gr.=0,3 cm; caolin crem, strat de angobă albă pe ambele părţi; decor exterior vegetal, stilizat, cu linii subţiri maro-roşiatice, cu puncte roşii şi pete apoase, de culoare galben şi verde; smalţ plumbifer; Kutahya; începutul secolului al XVIII-lea; fig. 3/13.

27. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –2,80–2,90 m; fragment farfurie; L=7,8 cm, l=4,1 cm; gr.=0,4–0,5 cm; caolin crem, compact, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; decor interior, pe marginea farfuriei – o bandă desenată cu motivul *valurilor sparte*, de culoare albastru pe fond alb; exterior – marcate prin linii albastre buza şi zona de îmbinare a marginii cu peretele; smalţ plumbifer; Iznik sau Kutahya; a doua jumătate a secolului al XVI-lea; fig. 3/15.

28. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B4, –3,30 m; fragment bol; L=2,8 cm, l=1,7 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor albastru-cobalt pe fond alb; în interior s-a păstrat o parte dintr-o figură umană; nu se cunoaşte desenul peretelui exterior, păstrându-se doar o parte din piciorul vasului, cu motivul *valurilor sparte*; China, secolul al XVII-lea; fig. 5/1 a–b.

29. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –1,20–1,35 m; fragment ceaşcă; L=3,8 cm, l=2,8 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor: exteriorul colorat cu maro, interiorul alb, cu o bandă dublă de culoare albastră, pe marginea buzei; China, stil *Batavia*; secolul al XVIII-lea; fig. 4/5 a–b.

30. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –1,20–1,35 m; fragment ceaşcă; L=2,20. l=1,9 cm, gr.=0,3 cm; porţelan, decor: exterior – linii subţiri şi late; interior – o linie lată, albastră, pe marginea buzei; China; secolele XVII–XVIII; fig. 4/1.

31. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –1,30 m; fragment ceaşcă; Dp=3,5 cm, Dg=6,9 cm, h=4,9 cm, gr.=0,2–0,4 cm; caolin crem, relativ compact, strat de angobă albă; exterior – decor pe toată suprafaţa ceştii, lotuşi de culoare albastru-gri; interior – un motiv floral în centrul ceştii, din care s-a păstrat doar o porţiune şi cercurile duble care marcau centrul şi marginea vasului; smalţ plumbifer; Persia sau Kutahya; sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 2/13 a–c.

32. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –1,30 m; fragment ceaşcă; Dp=3 cm, Da=6,5 cm, h=4,4 cm, gr.=0,2 cm–0,3 cm; caolin crem-gri, compact, strat de angobă colorată cu negru pe ambele părţi; urma unui decor în medalion rotund cu verde şi galben; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/11 a–b.

33. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –1,30 m; fragment bol; L=2,3 cm, l=1,1 cm, gr.=0,3 cm; caolin crem, strat de angobă albă pe ambele părţi; decor stilizat, în exterior cu triunghiuri reliefate din pastă, pe care s-a desenat cu linii subţiri maro-roşiatice, cu puncte roşii şi pete apoase de culoare galben şi verde; smalţ plumbifer; Kutahya; începutul secolului al XVIII-lea; fig. 3/12.

34. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –1,36–1,52 m; fragment ceaşcă; L=3,6 cm, l=2,9 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor fragmentar în interior – un peisaj realizat cu albastru-cobalt, pe fond alb, înscris într-un cerc; exteriorul colorat cu maro; China, stil *Batavia*; secolul al XVIII-lea; fig. 4/7 a–b.

35. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6, –2,05 m; fragment ceaşcă; Dp=3,2 cm, Da=5,3 cm, h=3,8 cm, gr.=0,3 cm; porţelan; decor pe ambele părţi: exterior – desenat un peşte cu albastru-cobalt; interior – doar centrul conţine o floare cu petale albastre şi albe; primele patru ideograme dintr-o marcă; China, perioadă Wanli; sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 4/15 a–b.

36. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6', –1,42 m; fragment ceaşcă; Dp=3 cm, Da=6, h: 2,8 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; în centrul ceştii; decor pe fond alb, un coş cu flori; exteriorul este colorat cu albastru-gri; China, stil *Batavia*; secolul al XVIII-lea; fig. 4/13 a–b.

37. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6', –1,60 m; fragment bol; L=3,3 cm, l=1,7 cm, gr.=0,8 cm; caolin, crem, compact, cu angobă albă; decor fragmentar, pe ambele părţi, cu albastru închis şi negru-gri pe fond alb; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 3/2 a–b.

38. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B6''', –2,00–2,45 m; fragment farfurie; L=2,8 cm, l=2,5 cm, gr.=0,4 cm; caolin alb-crem, angobă albă pe ambele părţi; decor numai în interior – motiv vegetal, stilizat, în culorile albastru-gri şi negru apos; smalţ plumbifer; Kutahya; sfârşitul secolului al XVII-lea; fig. 3/1.

39. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B7, –1,83 m; fragment ceaşcă; L=4,8 cm, l=3,9 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor exterior cu lotus albastru; interior – doar marginea buzei conturată cu linii duble, de aceeaşi culoare; China; secolul al XVII-lea; fig. 4/10 a–b.

40. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B7, –1,83 m; fragment bol; Dp=3,1 cm, Da=3,6 cm, gr.=0,3 cm; caolin crem, relativ compact, strat de angobă albă pe ambele părţi; decor pe ambele părţi: interior – central, doar culoarea albastră a unui decor, cel mai probabil floral, şi cercul de culoare neagră ce-l închidea; exterior – un cerc asemănător, pe care s-au trasat triunghiuri de culoare albastru deschis; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 3/16 a–b.

41. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B7, –1,85 m; fragment bol; Dp=2,7 cm, Da=3,6 cm, h=1,5 cm, gr.=0,4 cm; porţelan; decor doar pe piciorul vasului, restul vasului alb verzui; China; secolul al XVIII-lea; fig. 5/2 a–b.

42. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B7', –0,90–1,20 m; fragment farfurie; L=3,6 cm, l=3,4 cm, h=2,4 cm; porţelan; decor: interior – simbolul norocului, executat simplist; exterior – cercuri albastre, trasate gros; China; sfârşitul secolului al XVII-lea; fig. 5/4 a–b.

43. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B8, locuinţa C8, –1,50–1,80 m; fragment bol; Dp=3,1 cm, Da=3,6 cm, h=1,5 cm, gr.=0,4 cm; caolin bej, poros, strat de angobă albă; decor interior, cu negru şi albastru; smalţ plumbifer; atelier persan; secolele XVII–XVIII; fig. 3/6 a–b.

44. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B8, –1,20 m; fragment ceaşcă; Dp=2,7 cm, Da=5,3 cm, h=1,4 cm, gr.=0,3 cm; caolin alb-crem, strat de angobă pe ambele părţi; decor: interior, central, floare verde-turcoaz, conturată cu negru pe fond alb; exterior – urme mici de desen, în aceleaşi culori folosite în interior; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/15 a–b.

45. Timişoara 2014, str. L. Blaga, Secţiunea B9, –1,10 m; fragment bol; L=4,3 cm, l=4 cm, gr.=0,4–0,5 cm; caolin alb-crem, poros, angobă albă pe ambele părţi; decor: interior – chiparoşi, pe fond alb, încadraţi în medalioane pe fond albastru închis; exterior – frunze sau flori mici de culoare neagră, tot pe fond alb; smalţ plumbifer, deteriorat; Iznik sau Damasc; secolul al XVII-lea; fig. 3/8 a–b.

46. Timişoara 2014, str. L. Blaga, supraveghere, zona secţiunii B1, –0,90 m; fragment ceaşcă; L=5,6 cm, l=3,6 cm, gr.=0,3 cm; caolin bej, relativ compact, cu strat de angobă albă, subţire pe ambele părţi; decor: exterior – deteriorat, din ceea ce s-a păstrat se poate doar presupune că au fost desenate flori sau inflorescenţe cu albastru pe fond alb; interior – linii duble pe buză şi spre centru; smalţ plumbifer, aplicat în strat subţire; Kutahya sau atelier persan; începutul secolului al XVIII-lea; fig. 2/6 a–b.

47. Timişoara 2014, str. L. Blaga, supraveghere, zona secţiunii B7', –2,20–2,40 m; fragment farfurie; Da=6,5 cm, Dp=5,6 cm, h=1 cm, gr.=0,2–0,4 cm; porţelan; decor vegetal sau peisaj de culoare albastră, într-un octogon în centrul farfuriei; China, perioadă Wanli; secolul al XVII-lea; fig. 5/5 a–b.

48. Timişoara 2014, str. L. Blaga, supraveghere, zona secţiunii B6', –1,50 m; fragment ceaşcă; Dp=3,2 cm, Da=6,2 cm, h=4,5 cm, gr.=0,2 cm; porţelan; decor interior central, cu crizantemă albastră pe fond alb; exterior – ceaşca a fost colorată cu maro; China, stil *Batavia*; secolul al XVIII-lea; fig. 4/12.

49. Timişoara 2014, str. E. Caruso, –1,30–1,50 m; fragment ceaşcă; Dp=2,8 cm, Da=5,6 cm, h=4,5 cm, gr.=0,3 cm; caolin crem, realtiv compact, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; decor doar exterior: model stilizat al motivului prunului înflorit, desenat cu roşu şi albastru, pe fond alb; smalţ plumbifer; Kutahya; sfârşitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea; fig. 2/14 a–b.

50. Timişoara 2014, str. E. Caruso, –1,40–1,70 m; fragment ceaşcă; Dp=3,4 cm, Da=7 cm, h=4,8 cm, gr.=0,2–0,4 cm; caolin crem, compact, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; decor interior şi exterior: interior – o floare albastră în stilul celor chinezeşti, de pe porţelanurile *kraack Wanli*, pe fond alb; exterior – linii curbe ce se intersectează, dorind să reprezinte păsări în zbor; smalţ plumbifer; atelier persan sau Kutahya; secolul al XVII-lea; fig. 2/12 a–b.

51. Timişoara 2014, str. R. Negru, Secţiunea I, carou 8–9, –1,30–1,50 m; fragment farfurie; L=5,8 cm, l=5,2 cm, gr.=0,7 cm; caolin crem, strat de angobă albă pe ambele părţi; decor vegetal, stilizat, de culoare albastră, pe ambele părţi; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 3/17 a–b.

52. Timişoara 2014, str. R. Negru Secţiunea I, carou 5–6, –2,10–2,30 m; fragment ceaşcă; Dp=3,1 cm, Da=4,8 cm, h=1,6 cm, gr.=0,2–0,4 cm; caolin bej, poros, angobă albă pe ambele părţi; decor realizat în stilul *Batavia*: exterior – colorat maroniu; interior – un vas sau coş cu flori, desenat cu albastru pe fond alb; smalţ plumbifer; Kutahya; secolul al XVIII-lea; fig. 2/10 a–b.

53. Timişoara 2014, str. R. Negru, Secţiunea I, carou 5–6, locuinţă, –2,70–3 m; fragment ceaşcă; L=2,1 cm, l=1,3 cm, gr.=0,2 cm; caolin crem, poros, cu strat de angobă albă pe ambele părţi; decor exterior: o pasăre în zbor, conturată cu negru deschis şi colorată cu albastru deschis; interior – doar linii duble, albastre, pe buză; smalţ plumbifer; atelier persan sau Kutahya; începutul secolului al XVIII-lea; fig. 2/4 a–b.

FAIENCE AND PORCELAIN FROM THE OTTOMAN PERIOD UNEARTHED IN TIMIŞOARA IN 2014 (LUCIAN BLAGA, ENRICO CARUSO AND RADU NEGRU STREETS)

ABSTRACT

In the context of the rehabilitation works for several squares and streets from the historical centre of Timişoara, as started by the Timişoara City Hall, extensive archaeological excavations had

been performed from December 2013 and during 2014. This paper presents the faience and porcelain artifacts found on three streets in Timişoara – Lucian Blaga, Enrico Caruso and Radu Negru.

During the excavations, segments of streets and habitation complexes attributed to Ottoman Timişoara (1552–1716), especially wooden houses with cellar, had been unearthed. The artifacts presented here come from dwellings and cultural layers of the Ottoman period but also of the Modern age, when Turkish vestiges had been destroyed in the process of constructing buildings and channeling the city. A good example is that of a channel dug at the beginning of the 20th century, discovered along Lucian Blaga Street.

Archaeological excavations on the three streets from the historical centre of Timişoara brought to light fifty fragments from the so-called *import ceramic* or *luxury ceramic* – Islamic ceramic and Chinese porcelain, dated from the end of the 16th century – the end of the 18th century.

One can notice the preponderance of the Islamic ceramic in comparison with porcelain fragments. Most of them come from cups, bowls or jugs and less from plates or saucers.

During the 17th century, the Islamic workshops from Iznik, Damasc, Kutahya, Kirman and Shiraz found a redoubtable competitor in the Chinese workshops producing porcelain for export. For this reason, not only that their production decreased but they had to find more new customers, switching to other social categories than aristocracy, the ones they wanted to lure exactly by imitating Chinese porcelain.

The Persian workshops continued their tradition of imitating until reaching an accurate copy of the prototype, while the Ottoman workshops preferred to borrow some decorative motifs and treated them according to the 16th century Iznik established style. Only from the 18th century the Chinese decorative style is copied in Kutahya.

The ceramics found in the historical centre of Timişoara raises some questions about dating and assigning, as the decorative style bring them closer to the Persian workshops but also to those from 17th century Kutahya, the last less documented.

Instead, the Chinese porcelain indicates that within the territory of the Timişoara *vilayet* it could come either from Ottoman commerce or European one (Portuguese and especially Dutch).

The preference for cups and saucers in the detriment of plates and other recipients is directly connected to coffee drinking, already a tradition in the Ottoman occupied areas.

Keywords: ottoman period, citadel, faience, porcelain, cups, bowls, plates.

BIBLIOGRAFIE

Atasoy, Raby 1994 — Atasoy, N., Raby, J., *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, Londra.

Baram, Carroll 2000 — Baram, U., Caroll, L., *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, New York.

Batariuc, Dinu 2013 — Batariuc, V.P., Dinu, N., *Un vas „kraak Wanli” păstrat în colecția de arheologie medievală a Muzeului Bucovinei din Suceava*, ArhMold 36, p. 291–296.

Carswell 1991 — Carswell, J., *Kutahya. Tiles and ceramics*, în Altun, A., Carswell, J., Oney, G., *Turkish Tiles and Ceramics,* Istanbul, p. 50–61.

Carswell 2006 — Carswell, J., *Iznik Pottery*, ed. a II-a, Londra.

Călători străini 1976 — *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea a II-a, Evlia Celebi, Bucureşti, p. 326–753.

Crowe 2006–2007 — Crowe, Y., *Kütahya patterns: Out of the blue?*,

Transactions of the Oriental Ceramic Society 71, p. 45–52.

Denny 2004 — Denny, W.B., *Iznik. The Artistry of Ottoman Ceramic*, Londra.

Dinu 2007 — Dinu, N., *Ceramica de import*, în Draşovean, F., Feneşan, C., Flutur, Al., Szentmiklosi, Al., El Susi, G., Kopeczny, Z., Kiss, H.M., Şeptilici, R., Dinu, N., *Timişoara în amurgul evului mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice peventive din centrul istoric*, Timişoara, p. 127–141.

Feneşan 2004 — Feneşan, C., *Cultura otomană a vilayetului Timişoara (1552–1716)*, Timişoara.

Feneşan 2014 — Feneşan, C., *Vilayetul Timişoara (1552–1716)*, Timişoara.

Flutur, Hamat, Tănase 2014 — Flutur, Al., Hamat, A.C., Tănase, D., *Cercetările arheologice preventive în cetatea Timişoarei, str. Lucian Blaga, anul 2014*, *Raport preliminar*, Banatica 24, 1, p. 237–264.

François 2002 — François, V., *Production et consommation de vaisselle à Damas à l'époque ottomane*, BEO 53–54, Supplément Citadelle de Damas, p. 157–170.

Gaál 2005 — Gaál, A., *Kínai porcelánok és utánzataik, valamint üvegkarperecek a Jeni-palánki török palánkvárból*, WMMÉ 27, p. 205–257.

Golombek 2005 — Golombek, L., *The Safavid Ceramic Industry at Kirman*, Iran 41 (2003), p. 253–278.

Golombek, Mason, Proctor 2001 — Golombek, L., Mason, R.B., Proctor, P., *Safavid Potters Marks and the Question of Provenance*, Iran 39, p. 207–237.

von Hammer 1834 — von Hammer, J., *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, Oriental Translation Fund, vol 1, London.

Haţegan 2006 — Haţegan, I., *Studiu introductiv*, în Ottendorf, H., *De la Viena la Timişoara, 1663*, Timişoara.

Holl 2005 — Holl, I., *Fundkomplexe des 15.–17. Jarhunderts aus dem Burgpalast von Buda*, Budapest.

Jörg 1982 — Jörg, C.J.A., *Porcelain and the Dutch China Trade*, Hague.

Kouymjian 2014 — Kouymjian, D., *The Rol of Armenian Potters of Kutahya in the Ottoman ceramic industry*, în Hovannisian, R.G. (ed.), *Armenian Communities in Asia Minor*, Costa Mesa, p. 107–130.

Le Corbeiller 1974 — Le Corbeiller, C., *China trade procelain: Patterns of exchange*, New York.

Marino 1995 — Marino, B., *Cafés et cafetiers de Damas aux XVIIIe et XIXe siècles,* REMMM 75–76, p. 275–294.

Mehmet 1976 — Mehmet, M.A., *Studiu bio-bibliografic Evlia Celebi (1611–1684?)*, în *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI, Bucureşti, p. 311–325.

Migeon 1923 — Migeon, G., *Manuel d'art musulman*, Paris.

Mikhail 2007 — Mikhail, A., *The Heart's Desire: Gender, Urban Space and the Ottoman Coffee House*, în Sajdi, D. (ed.), *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, Leiden.

Nogami *et alii* 2006 — Nogami, T., Ronquillo, W.P., Orogo, A.B., Cuevas, T., Tanaka, K., *Porcelains from Manila in Spanish Philippines*, Bulletin of archaeology 28, p. 29–60.

Opriş 2007 — Opriş, M., *Timişoara. Monografie urbantistică*, vol. I – *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timişoarei*, Timişoara.

Ottendorf 2006 — Ottendorf, H., *De la Viena la Timişoara, 1663*, Studiu introductiv, note ştiinţifice şi glosar: Ioan Haţegan, Timişoara.

Özkoçak 2007 — Özkoçak, S.A., *Coffee House: Rethinking the public and private in Early Modern Istanbul,* JUH 33, p. 965–986.

Salzman 2000 — Salzman, A., *The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550–1730)*, în Quataert, D. (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922*, New York, p. 83–106.

Stanceva 1960 — Stanceva, M., *Turski faians ot Sofija*, IzvestijaSofia 22, p. 111–150.

Tuchscherer 2003 — Tuchscherer, M., *Coffee in the Red Sea Area from sixteenth to ninteenth century*, în Clarence-Smith, W.G., Topik, S. (eds.), *The Global Coffee Economy in Africa, Asia and latin America, 1500–1989*, Cambridge, p. 50–66.

Valenstein 1989 — Valenstein, S.G., *A handbook of Chinese Ceramic*, New York.

Ward 2001 — Ward, C., *The Sadana Island Shipwreck: An Eighteenth-Century AD Merchantman off the Red Sea Coast of Egypt*, World Archaeology 32, 3, p. 368–382.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Street map from historical center of Timişoara.
Fig. 2. Timişoara. Persian and Ottoman pottery (16th–18th centuries).
Fig. 3. Timişoara. Persian and Ottoman pottery (16th–18th centuries).
Fig. 4. Timişoara. Chinese porcelain (17th–18th centuries). Cups.
Fig. 5. Timişoara. Chinese porcelain (17th–18th centuries). 1–3 bowls sherds; 4–5 plate sherds.

CLODIVS GALLVS, *PROCVRATOR DACIAE POROLISSENSIS*

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Rezumat: Un fragment de diplomă militară, recent publicat (v. *infra,* nota 3), copie după o *constitutio* imperială din 6 octombrie 142, emisă pentru o ala şi cinci cohorte auxiliare, continuă cu indicaţia: *[et sunt in Dacia Por]ol(issensi) sub Clodio Gal[lo]*. Editorii identifică acest personaj cu un *Clo[- - -]* dintr-un mic fragment de diplomă de la Buciumi (v. nota 1). Acest personaj este deja cunoscut în prosopografia romană, graţie unei alte diplome militare, copie după o *constitutio* din 8 aprilie 133, acordată *equitib(us) qui inter singular(es) militaver(unt) quibus praeest Clodius Gallus* (v. nota 6); acelaşi ofiţer apare şi într-un alt fragment de diplomă, posibil cu aceeaşi dată (v. nota 7).

Cuvinte-cheie: diplomă militară, Dacia Porolissensis, *procurator Augusti*, *tribunus equitum singulariun Augusti*.

Un mic fragment de diplomă militară, descoperit în castrul de la Buciumi (jud. Sălaj), păstrează numele a trei unităţi militare din armata Daciei Porolissensis (cohortele II Nerviana Brittonum milliaria, I Cannanefatium şi VI Thracum)[1], cu menţiunea că se află *[su]b Clo[- - -]*, evident procuratorul guvernator al acestei provincii[2].

Un nou fragment de diplomă militară, recent publicat[3], copie după o constituţie din 6 octombrie 142, emisă pentru o *ala* (numele pierdut) şi cinci cohorte (I Batavorum milliaria, I Aelia Gaesatorum milliaria, II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria, V Lingonum; ultima, în lacună, ar fi VI Thracum),

* Institutul deArheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

[1] N. Gudea, ActaMP 8, 1984, p. 212, nr. 2; RMD II 128; ILD 48.

[2] Opinia noastră (ILD 18), anume că acest personaj ar putea fi identic cu Tib. Cl. Quintilianus, cunoscut dintr-o inscripţie de la Porolissum (CIL III 836), din anul 157, este contestată de I. Piso (*Fasti provinciae Daciae*, II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 129–130, nr. 79): „Last C.C. Petolescu könnte Clodius [- - -] mit Tib. Claudius Quintilianus (Nr. 76) identisch sein. Das ist aber ausgeschlossen, zum einen weil *Clodius* schon längst nicht mehr als Variante von Claudius, sondern als eigenständiges Nomen angesehen wird, und zweitens, weil das bei den Claudiern sehr verbreitete Praenomen *Tib*. bei Familien mit den Gentilnomen Clodius vielleicht eben aus den erwähnten Grunde, fast unbekannt geblieben ist”. Drept urmare, în noua ediţie a cărţii *Dacia. Un mileniu de istorie,* Bucureşti, 2014, p. 183, am revenit la părerea exprimată de Margaret M. Roxan, RMD II 109, după care acest fragment de diplomă decurge din aceeaşi *constitutio* cu fragmentul RMD II 108, din timpul lui Antoninus Pius.

[3] W. Eck, A. Pangerl, ZPE 191, 2014, p. 272–277.

continuă cu indicația: *[et sunt in Dacia Por]ol(issensi) sub Clodio Gal[lo]*[4]. Editorul recunoaşte în acest personaj pe *Clo[- - -]* din micul fragment de diplomă de la Buciumi; dar, având în vedere diferențele între unitățile păstrate pe cele două fragmente, acesta trebuie să fie, totuşi, un extras dintr-o altă constituție[5] (*ante* sau *post* 142).

S-ar părea că acest personaj este pentru prima dată cunoscut în prosopografia romană. Totuşi, un omonim apare într-o altă diplomă militară, copie după o *constitutio* din 8 aprilie 133, acordată *equitib(us) qui inter singular(es) militaver(unt) quibus praeest Clodius Gallus*[6]; acelaşi ofițer apare şi într-un alt fragment de diplomă, posibil cu aceeaşi dată[7].

Este vorba despre formațiunea de gardă călare a împăratului, *equites singulares Augusti*, al cărei comandant avea rangul de *tribunus*. Dintre predecesorii acestui ofițer, cunoaştem mai întâi un personaj celebru, dintr-o inscripție de la Cyrrhus (Syria) din timpul împăratului Traian: *[Q(uinto) Marcio] C(ai) f(ilio) Tro(mentina tribu) Frontoni Turboni Publicio Severo, domo Epidauro, p(rimo) p(ilo) bis, praef(ecto) vehic(ulorum), trib(uno) coh(ortis) VII vigil(um), trib(uno) equit(um) sin[g(ularium)] Aug(usti), trib(uno) pr[ae]t(oriano), proc(uratori) ludi magni, praef(ecto) class[is] pr(aetoriae) Misenensis*[8]. Prin urmare, după primipilat (probabil în cursul celei de-a doua *expeditio Dacica*) şi o altă comandă militară (imediat următoare războiului dacic), Q. Marcius Turbo[9] a parcurs cele trei comenzi în gărzile Romei, cu rangul de *tribunus*: asupra unei cohorte de vigilii, al călăreților din garda călare (echivalentă cu tribunatul unei cohorte urbane), apoi al unei cohorte pretoriene; apoi *primus pilus bis*; după care a urmat comanda marii cazărmi a gladiatorilor de la Roma (sarcină cu remunerație centenară)[10], apoi comanda flotei pretoriene de la Misenum (sarcină deja ducenară).

Un comandant al acestei formațiuni de gardă imperială călare mai apare într-un mic fragment de diplomă tot din timpul lui Hadrian (databil între anii 117 –132)[11], dar cu numele nesigur: *T. A[- - -]ius Ce[- - -]* sau *T. M[- - -]ius Ce[- - -]*. Un alt

---

[4] *Praenomen*-ul acestui personaj este necunoscut. Dintr-o inscripție din Africa Proconsularis (AÉ, 1994, 1842), cunoaştem numele unui C. Clodius, *eq(ues) Romanus*, care a îndeplinit de două ori sarcina de duumvir *(IIvir II)* şi a fost onorat ca *flamen perpetuus* la *Ammaedara* (Haïdra).

[5] Din diploma recent publicată (*supra*, nota 3), lipseşte *cohors I Cannanefatium*, deci diploma RMD II 128 provine dintr-o altă constituție.

[6] A.U. Stylow, Chiron 24, 1994, p. 83–94; RMD III 158; AÉ 1994, 1519.

[7] N. Mugnai, ZPE 176, 2011, p. 262–266; AÉ 2011, 1104. *[equit(ibus) qui in]ter s[in]gular(es) mili[taver(unt) quibu]s prae(e)st Clodius [Gallus]*.

[8] E. Frézouls, Syria 30, 1953, p. 248; AÉ 1955, 255; M.P. Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, Bonn, 1994, p. 99, nr. 72.

[9] PIR^2, M 249 (cu bibliografia anterioară); C.C. Petolescu, Dacia N.S. 37, 1993, p. 285–290; M. Absil, *Les préfets du prétoire d'Auguste à Commode,* Paris, 1997, p. 166–167, nr. 33; I. Piso, ZPE 150, 2004, p. 270–280; idem, *Fasti Provinciae Daciae*, II, p. 67 şi urm., nr. 72.

[10] Lista deținătorilor acestei procuratele: H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. Supplément*, Paris, 1982, p. 60–61.

[11] P. Weiß, ZPE 117, 1997, p. 246–248; AÉ 1997, 1765; RMD V 379.

comandant a fost M. Calventius Viator[12], dintr-o inscripție de la Gerasa (Arabia)[13], care ar putea fi identic cu un omonim (de fapt, parțial omonim) din inscripția consemnând discursul împăratului Hadrian din anul 128 de la Lambaesis[14].

Putem presupune că şi Clodius Gallus era un fost *primus pilus*, care, după parcurgerea celor trei tribunate la Roma[15], a primit guvernarea Daciei Porolissensis, cel mai târziu în anul 142.

CLODIVS GALLVS, *PROCVRATOR DACIAE POROLISSENSIS*

RÉSUMÉ

Un fragment de diplôme militaire, récemment publié, datant du 6 octobre 142, pour une aile et cinq cohortes auxiliaires, continuait avec l'information: *[et sunt in Dacia Por]ol(issensi) sub Clodio Gal[lo]* (W. Eck, A. Pangerl, ZPE 191, 2014, p. 272–277). Les éditeurs identifient ce personnage avec *Clo[- - -],* atesté dans un fragment de diplôme de Buciumi (N. Gudea, ActaMP 8, 1984, p. 212, n° 2; RMD II 128; ILD 48).

Ce personnage n'est pas un inconnu; il est attesté en qualité de tribune des *equites singulares Augusti* de l'empereur Hadrien dans deux diplômes militaires, touts deux provenant probablement de Mésie Inférieure: l'un accordé *equitib(us) qui inter singular(es) militaver(unt) quibus praeest Clodius Gallus* (A.U. Stylow, Chiron 24, 1994, p. 83–94; RMD III 158; AÉ 1994, 1519), l'autre également *[equit(ibus) qui in]ter s[in]gular(es) mili[taver(unt) quibu]s prae(e)st Clodius [Gallus]* (N. Mugnai, ZPE 176, 2011, p. 262–266; AÉ 2011, 1104).

Parmi ses prédécesseurs au commandement de cette formation de garde impériale équestre, on peut mentionner le célèbre Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus (PIR[2], M 249); promu *primus pilus* légionnaire au cours de la guerre dacique de Trajan, il fut investi successivement du commandement des troupes de la garnison de Rome (voir l'inscription de Cyrrhus: E. Frézouls, Syria 30, 1953, p. 248; AÉ 1955, 255): *trib(uno) coh(ortis) VII vigil(um), trib(uno) equit(um)*

---

[12] Despre cariera acestui ofițer, vezi toată discuția: C.C. Petolescu, Pontica 37–38, 2004–2005, p. 195–198 (= C.C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei romane,* Bucureşti, 2007, p. 146–149).

[13] AÉ, 1915, 42; M.P. Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter*, p. 57–58, nr. 22.

[14] CIL, VIII, 2532 (= 18042); ILS, 2487. Vezi, pentru discuție, M. Le Glay, *Le discours d'Hadrien à Lambèse (128 ap. J.-C.),* în *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár, 30.08 - 6.09. 1976* (ed. Jenö Fitz), Budapesta, 1977, p. 545 şi urm.; mai nou AÉ 2006, 1800 *r* [după M.P. Speidel, *Emperors Hadrian speeches to the African Army – a new Text*, Mainz, 2006 (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 65); *non vidi*].

[15] Totuşi, în legătură cu identificarea lui M. Aurelius Apollinaris, şi acesta procurator al Daciei Porolissensis (M. Bărbulescu, ActaMN 10, 1973, p. 171–179; AÉ 1974, 544), cu un fost tribun pretorian omonim, participant la un complot contra lui Caracalla (Cassius Dio, LXXXVIII, 5, 3–4), H.-G. Pflaum (*Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. Supplément*, Paris, 1982, p. 75) comentează: „Il ne saurait être identique avec le procurateur homonyme de *Dacia Porolissensis*, étant donné que ce poste ne rapporte que des appointements centenaires et qu'un tribune prétorien avance toujours à une fonction ducénaire". Vezi, în acest sens, şi I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, II, p. 271–272, nr. 118, Dar în perioada 118–168, în calitate de procurator-guvernator (I. Piso: «Praesidialprokurator»), procuratorul Daciei Porolissensis putea fi totuşi salarizat cu 200.000 de sesterți.

sin[g(ularium)] Aug(usti), trib(uno) pr[ae]t(oriano); puis *primus pilus bis* après quoi, il reçut une procuratèle de rang centenaire: *procurator ludi magni.*

On peut considérer que notre Clodius Gallus provient également des anciens *primi pili* légionnaires; après les trois commandements dans les gardes de Rome (tribune d'une cohorte des vigiles, tribune des *equites singulares Augusti*, tribune d'une cohorte prétorienne), il aurait reçu la charge de procurateur (possible fonction ducénaire) de la province de *Dacia Porolissensis*.

Mots clé: diplôme militaire, *Dacia Porolissensis*, *procurator Augusti*, *tribunus equitum singularium Augusti*.

EPIGRAPHIC FORGERIES IN TRANSYLVANIA (15th–18th CENTURIES) (I)

MONICA DRAGOSTIN*

Abstract: In this article the author intends to analyze epigraphic forgeries regarding the history of Dacia, from a perspective that takes into account the context that favored their emergence and proliferation. Late 15th century and early 16th century represent the heyday of literary forgeries in the Hungarian Kingdom. Political propaganda, local patriotism and the passion for ancient manuscripts make up a mix of history and myth, of true and false, melted all in the aestheticized humanism of the Renaissance.

Keywords: epigraphic forgeries, humanism, manuscripts, patriotism, myth.

> "Any forger, however deft, imprints the pattern and texture of his own period's life, thought and language on the past he hopes to make seem real and vivid[1]."

The subject of fake inscriptions[2] was addressed only incidentally by Romanian historiography, usually in studies focused on other topics, and mainly from a normative perspective. Being limited to the simple identification and condemning of forgeries, these studies did not allow progress in the comprehension of a practice highly prevalent at the beginning of modern epigraphic investigation.

There are a few possible explanations for the historians' lack of interest towards forgeries. Firstly, the classicists and the epigraphists have considered that their mission ends at telling the fake from the authentic. Secondly, the weak liaison between modern and ancient age specialists has led to the ignoring of certain documents that involve the knowledge of two historical periods: the one in which the forgery was done and the one that the forgery refers to[3]. All in all, the historiographical work of Transylvanian scholars has been more or less ignored in

---

* Centre Régional Francophone de Recherches Avancées en Sciences Sociales (CEREFREA); e-mail: monica.dragostin@yahoo.com.

[1] Grafton 1990, p. 67.

[2] The present study is part of a series of three. In a future article I will deal with the forgeries authored by Stephanus Zamosius, the most prolific *falsarius* of Transylvania. The last part of the series I will dedicate it to the analysis of forgeries made during the Age of Enlightenment.

[3] González Germain 2011, p. 202.

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 101–122

the historical work on Romanian Humanism because the authors, although writing about Daco-Roman antiquity, were not Romanian ethnics[4].

My primary purpose in this article is to move away from the traditional approach, which sought only to distinguish the fake from the authentic, and to offer a better understanding of the historical context that encouraged the making of epigraphic forgeries. I intend thus to leave apart the moral dimension and focus on the social, historiographical and literary aspects of these forgeries[5]. Through this article, I also intend to plea for, on one hand, a reedit of fake inscriptions in a separate corpus and, on the other hand, for a cultural history that should keep in mind the authors academical preoccupations rather than their ethnic origin.

The proliferation age of epigraphic forgeries can be found between the 15th and the 18th centuries, when most of the texts are reproduced without an early critical reading although the methods of content analysis were known[6]. There have been rare cases when authors expressed their skepticism in regard to the authenticity of certain inscriptions. Among these Jan Gruter (1560–1627)[7], Raffaelo Fabretti (1618–1700)[8] or Giuseppe Ariosti (18th century)[9] have doubted, sometimes based on historical, and philological arguments, the ancient origin of some epigraphs referring to Dacia's history. Furthermore, R. Fabretti thought that Zamosius himself, knowing the fakeness of older inscriptions, gave up on reproducing them in his Analects.[10]

But, only at the beginning of the 19th century, the professionalization of history eliminates the slack that the production and reproduction of forgeries had. In 1873, subject to the most severe criticism, many inscriptions were purged as false by Mommsen, whose work of discrimination between fake and authentic, was resumed by his famous judgment: *Legem secutus quae in foro obtinet; dolum non praesumi sed probato dolo totum testem infirmari*[11]. Since the publication of CIL III, the *falsae* were never collected in the new editions of Latin inscriptions, nor were they reprinted in any form[12]. It should be noted though, that after the

[4] The representatives of the "Romanian Humanism" are considered to be the Walachian and Moldavian chronic writers. D. Horia Mazilu believes that Romanian Renaissance "has produced a special kind of Humanism specific for this area, for whose defining calling upon western criteria is not always conclusive" (Mazilu 1984, p. 98). In Transylvania, the "Romanian Humanism" is illustrated by Nicolaus Olahus, a character whose ethnicity is in dispute by Romanian and Hungarian historians (the rich bibliography that treats Olahus' ethnical origins in Almási 2010, p. 117, n. 96).

[5] Following upon a methodology established by Grafton 1990. Also Carbonell Manils, Gimeno Pascual, González Germain 2012.

[6] Between 1439 and 1440, Lorenzo Valla proved that *Constitutum Constantini* was a fake in *De falso credita et ementita Constantini Donatione declamation*. For Valla's opinion that information transmitted on other supports than paper is more credible see Wood 2012, p. 163–164.

[7] A few examples: Gruterus 1603, CIII, no. 5, LXXIII, no. 8, XXI, no. 8.

[8] Fabretti 1638, p. 231–237.

[9] Buonaparte, La Monaca 2010, p. 249.

[10] Fabretti 1683, p. 241.

[11] Mommsen 1883, CIL IX, XI.

[12] The situation is valid globally for all provinces, González Germain 2009, p. 120–121; González Germain 2011, p. 2; González Germain 2012, p. 36.

distinctions made by Mommsen, the reorganization and revaluation of Dacian-Roman inscriptions in the seventies of the last century, permitted the rehabilitation of about 10 inscriptions, stated as false in CIL III. In revenge, no inscription considered genuine by Mommsen has ever been rejected as fake by the other editors.

Preoccupations to identify possible genuine inscriptions between those included by Mommsen as forgeries have come true in a few studies signed by M. Macrea[13], N. Gostar[14] and I.I. Rusu[15]. Still, the progress made in telling the authentic from the fake should not remove the theme from discussion, even more when, some inscriptions have been rehabilitated based on the principles established by Mommsen. The German scholar considered that the reputation of an author could serve as a valid criterion for discrimination between genuine and fake inscriptions[16].

In my attempt to reopen the forgeries file, I have organized the documentary material by the following pattern: a short biographic note on the forgeries' author (when this is known to us), followed by a description of the cultural and historical context that surround the historiographical work that transmitted the forgeries, and, finally, the analysis and the actual comment of the forgeries. The questions that I would like to answer are: Who are the forgeries' authors? For whom did they write? How is the Dacian-Roman antiquity reflected in their works? What pieces of information did they fake and for what purpose?

The first modern inscription collection from the Hungarian Kingdom, generically called by the CIL III authors as "Antiquissimus"[17] has been drawn up probably during the reign of Mathias Corvinus[18]. Among the inscriptions contained by this lost corpus, we can find eight inscriptions from Apulum, out of which only five are genuine. The sources that gave us these inscriptions are the Codex of Michael Fabricius Ferrarinus, prior of the Carmelite monastery in Reggio Emilia, and that of Benedetto Ramberto (Benedictus Rambertius), librarian of St. Mark of Venice[19]. Codices of these scholars have preserved, next to the authentic epigraphs, two inscriptions fully composed by an anonymous scholar, and one that seems

---

[13] Macrea 1944–1948, p. 219–263.

[14] Gostar 1972, p. 93–97.

[15] Russu 1966, p. 437–450; Russu 1964, p. 477–481.

[16] Thus I.I. Rusu establishes the authenticity of an epigraph based on an argument such as "Sestini […] was not an impostor", "Neigebauer was not an epigraph forger", Domaszewski "nearly with intent […] tries to compromise by the stigmata of "falseness" and to take out, from the Roman Dacia's epigraphic documents, a precious inscription, especially in terms of onomastics and demography", Russu 1964, p. 480. I.I. Russu's reaction towards one of CIL's editors is not singular. In 1875, the Spanish professor A. Fernández Guerra determined Hübner to take out the CIL II 5941 inscription from the forgeries category and to include it among the authentic one. The inscription is still questionable today (González Germain, Carbonell Manils 2012, p. 15).

[17] Mommsen 1873, p. 153. Other such lost epigraphic collections prototypes have been called *Antiquissimus* or *Antiquus* by the CIL editors. For *Antiquissimus* and *Antiquus (Hispanus)* see Hübner 1869, p. 39; González Germain, Carbonell Manils 2009, p. 119–130; González Germain 2011, p. 201–215.

[18] Mommsen 1873, p. 153.

[19] Hyde 2009, p. 58.

interposed. The collection compiled by Ferrarinus in the 1470 or the 1480[20] gives a terminus *ante quem* for the production of forgeries reproduced in *Antiquissimus*. The inscriptions within *Antiquissimus* will be also copyed by **Antonio Bonfini** (Antonius Bonfinius) (1434–1503), an Italian Humanist and poet, charged by King Mathias to write a history of Hungary[21]. Keeping in mind the forgeries' diffusion through some epigraphic Italian collections, we can speculate that they were made right at King Mathias' court, a point of contact between the Italian and Hungarian humanists[22].

Before the proper examination, a typological and chronological placing is needed for spurious inscriptions. *Antiquissimus* contains three votive inscriptions, of a private character, whose supposed discovery would have been done in Alba-Iulia. The choice of the city is not by chance. Alba-Iulia was in the 15th century, next to Oradea, one of the episcopal centers where a strong cultural humanist circle emerged, mostly under Italian influence[23]. On the other hand, it was believed during that age that Alba-Iulia had developed on the site of the ancient Sarmizegetusa[24].

The first false inscription reproduced by Mommsen in CIL III is a votive altar for the Egyptian gods of Isis and Osiris.

Text: Isidi et Serap. / sacr. / ex voto pro filioli salute / suscepto / Saurana fecit[25]

Translation: Sacred to Isis and Serapis, on behalf of the well-being of her young son, Saurana made it, having made a vow.

Comment: The inscription's text presents to us a mother that makes an offering to the Greek divine couple with medical attributes, for the health of her new born son. The abbreviations are unusual (Serap. for Serapidi[26], the verbe *fecit* does not usually appear in full in authentic inscriptions) and the division of words isn't made in regard to the space on a possible stone but in regard to logical sequences, a sign that the antiquary did not know the rules of stone inscriptions very well. The one dedicating the inscription bears only one name, *Saurana* (corrected by Ackner-Müller and then by Mommsen as Scauriana (?)), although the

[20] Wood 2008, p. 301.

[21] Ciurea 1984, p. 321–328.

[22] An analogy in the Iberian epigraphy, González Germain 2010, p. 85.

[23] Giurescu, Pop, Andreescu 1998, p. 119.

[24] Even after locating Sarmizegetusa on the site where during medieval times the village of Grădiştea appeared, by Mezerzius, a series of authors will either repeat the wrong identification of Sarmizegetusa with Alba-Iulia, or will oscillate between the two locations. Georg von Reichersdorff, in *Chronographia Transylvaniae* wrote that "[…] *Regiam Zarmis civitatem* […] *quae nunc Alba Iulia appellatur*" (Reichersdorff 1532, p. 2) and "*Alba Iulia* […] *olim Zarmiis Dacia apellata*" (Reichersdorff 1532, p. 13). Only beginning with Wolfgang Lazius (+1565) the identification Sarmizegetusa – Grădiştea proposed by Merzezius would be finally imposed in historical literature (Bogdan 1885, p. 47).

[25] CIL III, 52*; Ackner-Müller 1865, p. 84, no. 390.

[26] The shortening might have been suggested to the antiquary by a broken inscription. For example, on another inscription from Alba Iulia (CIL III, 7769), only Serap[idi] was preserved from the god's name.

Latin onomastic rules imposed *duo nomina* for women during the Principate. The character's onomastic, more likely to be inspired from Christian epigraphy naming, is usual for modern made inscriptions, because the humanists ignored or weren't preoccupied by the rules of classical Roman nomenclature.

A second forgery picked up by Mommsen appears under the shape of a dedication to Iuno Lucina.

Text: Iunoni Lucinae / pro filia partu la/borante / suscepto / voto Statilia / d. d.[27].

Translation: To Juno Lucina, for her daughter, suffering in childbirth, Statilia gave as a gift, from the vow made.

Comment: According to Mommsen[28], the name of Statilia, could have been suggested to the antiquary by the erroneous reading of an authentic inscription from Alba Iulia[29](CIL III 1087). The introductory formula *I.O.M. STAT* stood at the beginning of this inscription. The last word was wrongly restored as *Stat(ilio)*, instead of *Stat(ori)*, and continued further by Antiquissimus as *Statilia*. The adjunction of the epiclesis *Lucina*, making reference to a particular function of the goddess Iunona (that to aid women in child labor) is not specific for Dacia's epigraphy, which lead Mommsen to take into consideration an external source of inspiration, more precisely, an inscription from Rome: *Iunoni Lucin. / Sulpicia Ser. f. pro. / Paulla Cassia / f. sua / d. d. l. m.*[30]. We cannot know if the anonymous antiquary had traveled to Rome and had personally seen the inscription or had discovered it in one of the syllogai of Roman inscriptions that had started to circulate in the entire Europe. It seems that the forgery from Alba-Iulia would have served in its turn as an inspiration source for other Renaissance forgeries. In the second half of the 19th century, after a discussion with Mommsen and Henzen, Hübner[31], who was preparing the second CIL volume, discovered some similarities between the Apulum inscription and the next fake inscription from Murcia: *Castori et Polluci dis magnis. Sulpitiae Quinti Sulpiti filiae votum ob filium saluti restitutum*[32]. The Apulum text is older than the one from Murcia, thus there is a possible interdependence, but according to González Germain, who recently revisited earlier conclusions on Hispanic forgeries, the formulation does not indicate a conclusive correlation[33]. According to the Spanish historian, a more relevant parallel could be traced between the inscription from Murcia and the latter ex-voto (CIL III 52*), based on the following formulation: *pro filioli salute* (Alba-Iulia) / *ob filium saluti* (Murcia)[34].

---

[27] CIL III, 53*.

[28] Mommsen 1873, 7*.

[29] An authentic inscription copied by the same Antiquissimus; however there is another inscription at Alba-Iulia mentioning a certain *Statilia Lucia* (whose name was read until Mommsen as *Statilia Lucina*, Ackner-Müller 1865, p. 81, no. 376).

[30] ILS 3103.

[31] Hübner 1869, p. 35; González Germain 2011, p. 171, no. 8.

[32] CIL II, 356*.

[33] González Germain 2011, p. 172.

[34] González Germain 2011, p. 172, n. 388.

The following inscription could be interposed, in Mommsen's view, not necessarily forged:

Text: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / diis et deabus / Ael(ius) Valens et Lucius / Quadratian(us) / centur(iones) Iul(ius) / Fortis p(rimus)p(ilus) et C(aius) Marcellin(us) / trib(unus) mil(itum), ob XIII leg(ionem) / servatam idib(us) Mart(iis) p(osuerunt)[35]

Translation: To Jupiter, the Best and the Greatest, to the gods and to the goddesses, Aelius Valens and Lucius Quadratianus, centurions, Iulius Fortis, princeps prior and Caius Marcellinus, military tribune, for having kept the legion XIII set this up on the Ides of March.

Comment: The antiquary is imagining an IOM dedicated altar by four officers, for the protection of the 13th legion on the Ides of Mars, the day of Caesar's death, and because of this, a grim day. The problematic names such as Lucius Quadratianus or Caius Marcellinus seem more like reading and reproduction errors than interposed elements. The onomastic is too plain for the identification of the characters. The association of military ranks listed above is pretty implausible for a genuine inscription. Like in the case of the other two inscriptions, the abbreviations are not the ones usually found in Latin epigraphy (for example *centur.* for *centurions*). The *idibus Martiis* formulation, a hint for a political event of considerable importance, is a humanist adding, justified by the antiquaries' interest in great historical dates. The expression *ob XIII leg. servatam* evocates to G. González Germain another false inscription from Spain *Iovi optimo/ ob aug. servatum*"[36]. It still remains to be established what was the manuscripts' circuit between the Hungarian Kingdom and the Castillia and Leon Kingdom. The reference to the 13th legion might suggest an authentic nucleus' existence[37].

What might have been the porpoise of forging these epigraphs is quite hard to answer in the absence of the original work and in the context of not knowing the author. In the first two inscriptions we are dealing with mothers who address to healing gods for the health of their young children, and a third is a collective inscription signaling several officers addressing to Jupiter. The forgeries might have been inspired by contemporary realities (death at birth, for example), but, as well as, given the extreme homogeneousness of the public that they were addressing to (formed generally by Latin speaking clergymen and their patrons) they could have served as vehicles for transmitting philosophical, moral or political messages. We could speculate, keeping in mind the frequent usage of pagan symbolism to illustrate Christian themes in Renaissance[38] and the probable belonging of the antiquary to the clergy, that the women giving birth references would have tensed reflections on incarnation and Christian Nativity[39] while the

[35] Mommsen 1873, 8*, no. 54*.

[36] HEp 5, 1999, 795, quoted by González Germain 2011, p. 172 and 424 (non vidi).

[37] Mommsen 1873, 8*, no. 54*.

[38] Leith, Whalley 1987, p. 125.

[39] In *De partu Virginis*, an epical poem written in 1526, by Jacopo Sannazaro, the pagan gods live in the same world as the Virgin Mary; Van Tieghem 1944, p. 124–125.

third inscription, alluding to the Ides of March, could echo meditation on key political concepts such as tyranicide.

A rich series of forgeries came to us by the work of the one whose name is linked with the beginnings of Dacian-Roman epigraphy, Megyeri János, a Hungarian clergyman and poet, born around 1470 in Megyericse. His name is more commonly known in its Latinized variant, Johannes Mezerzius, transmitted by Stephanus Taurinus, a contemporary scholar. In 1496, Mezerzius is named canonic of Alba-Iulia and in 1497 he is made secretary of Geréb László in the archbishopric in Kalocsa[40]. In a youth composed epitaph, he refers to himself as a poet, putting himself in a highly prestigious literary lineage. He evokes Janus Pannonius and Petrus Garázda in his biological and intellectual genealogy, two renowned 15th century poets and some of the most representative authors of Hungarian Renaissance[41].

"Three blood relatives we became renown poets, where the waters of Drava irrigate the high plane of Pannonia. / One was Janus who brought ashore for the first time maidens crowned with the laurels of Helicon./ The other one was Petru, born in the family of Garázda who brought the plectrum sound of Aonius' harp./ Finally me, the last poet in the kind of poets, I have followed as a third glory between the learned Pieride. / Petrus rests in Strigonia citadel, the Pontifical Chair itself has his Joannes. / Here, if faith may wish so, tuck my bones: If not, it's nothing, let them lie anywhere / The spirit, after it is released, flies toward the etheric skies / The passing bones do not worth much / The soul, casted away from the ether by the father, returns, / But the body from which it was created goes into the dust, / The happiest resting place for the divine mind is the sky / Dust is the mean house of the powerless body / Do not blame, reader, this long poem in marble / I have written this epitaph for unknown men. I have written this still in my life time, in 1507[42]. But Mezerzius was not going to remain in cultural history as a lyrical poet[43]. Going as far as 1495, he had begun to gather Roman inscriptions from Transylvania, at the suggestion of his relative and friend Filip More of Ciula (Csulai Móré Fülöp), a known diplomat of the era. Filip More is also the one that will be going to take Mezerzius' inscriptions collection to Venice, where he would hand it over to the editor Aldo Manuzio (Aldus Manutius)[44], the famous editor of

[40] Bodor 1995, p. 58.

[41] Birnbaum 1986, p. 55.

[42] Tres fuimus clari cognato e sanguine vates, / Pannonicam Dravus qua rigat altus humum. / Unus erat Ianus proprios qui primus ad oras / duxit laurigeras ex Helicone Deas. / Alter erat Petrus genitus de stripe Garázda, / qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae. / Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus / tertia doctarum Pieridum. /Strigonia Petrus requiescit in arce, Ioannem / ipsa suum sedes Pontificalis habet. / Hic mea, si dederit sors, ossa recondite, si non, / nil nostra, iaceant quolibet illa loco. / Spiritus aethereas postquam resolutus ad auras / evolat, haud magni membra caduca facit. / Celsus ab aethereo demissus patre revertit / at corpus de qua fingitur, intra humum. / Coelum divinae est requies faustissima mentis / parvula corrupti corporis illa domus. / Ne longum, lector, damnes in marmore carmen, / scripsimus ignotis ista legenda viris (Barabás 1907, p. 116).

[43] Bodor 1995, p. 58.

[44] Bodor 1995, p. 58.

Erasmus’ works. Paulus Manutius, son of Aldus and godson of Filip More, was the coordinator of the Vatican library. Through him, a copy of the Mezerzian collection will arrive in the Vatican[45] and it will be kept in Codex no. 5250. The finding of the Roman capital Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa where, in the Middle Ages, the village of Grădiştea had developed, is owed to Mezerzius. Because epigraphic abbreviations were not known, Mezerzius names the city after its lapidary variant, “Zarmis”[46]. This is the starting point of a debate that spread over decades and which would set to establish the proper variant of the name of the ancient capital, “Zarmis” or Zarmisegetusa[47]. On the other hand, because of existing ambiguities in ancient sources,[48]Mezerzius believed that the Roman “Zarmis” was founded on the place of the the Dacian “Zarmis”. His conclusion was meant for a long historiographical career, ended only in the 20th century, when following systematic archeological diggings, two centers, one Roman and the other Dacian, were discovered, at a distance of 40 km, one from the other.[49] However, in the 16th century, “Zarmis” was the mythical place where one of the greatest battles of the ancient world was fought, where the Dacian-Roman grand war saga ended and, at the same time, the place of the royal residence. In the *Index* of his work, Stephanus Taurinus inserts under the “Zarmis” lemma the following explanation: “ ‘Zarmis’, very big city and formerly the bright capital of Decebal, once the king of Dacians, eventually, after he was defeated, it became Ulpia Traiana Augusta Dacica colony; now the inhabitants refer to it as Varhel, which means the place of the citadel. This thing was first observed by that <renown> Ioan Mezerzius, Archdeacon of Cojocna and former cleric of the Transylvanian Alba Church – a man of great reputation and very taught who got to a special level of learning especially on antiquity, <level of learning> that is not possessed by many – when in years past he was exploring the ruins of the said ancient city, for he had a great passion of antiquities. This <identification> comes even cleared than day light from the inscriptions added here.”[50]. Mezerzius himself left a note through which he explained that from the epitaphs found in Varhel village comes out that that there was the place where the ancient “Zarmis” once stood (“we first, – may all ill be absent from the word – whilst walking through the ruins, found it”)[51].

---

[45] Bodor 1995, p. 59.

[46] It is worth mentioning that Mezerzius and other scholars of that age did not know the inscription that attested the variant Zarmis(egetusa) (CIL III, 973), but only inscriptions that had preserved the forms Sarmiz(egetusa). The trans-writing of Zarmis points to a dependency towards the Ptolemaist manuscript. For the written variant of this toponym see Dana, Nemeti 2014, p. 109–114 and Mitthof 2014.

[47] Ortelius amends the reading of “Zarmis” proposed by Taurinus, Ortelius 1587, ZA. Contra, Zamosius 1593, 30 / 33; the whole debate in Ceauşescu 1979, p. 102.

[48] Dana, Nemeti 2014, p. 102.

[49] Daicoviciu *et alii* 1951, p. 95–126; Daicoviciu *et alii* 1952, p. 281–310.

[50] Taurinus 1519, p. 469–470; translation by Holban 1968, p. 161.

[51] Mommsen 1873, p. 153; Mommsen 1883, p. 234, no. 1452; Bogdan 1885, p. 46.

One of the inscriptions, that Mezerzius had based upon when he identified Sarmizegetusa, was the founding inscription, kept in three verses out of which two were authentic, and a third was partially interpolated and composed by Mezerzius based on the on the other two[52]. According to the text kept by the Codex Vaticanus, Mezerzius might have stated:

Fragmenta in Transylvania proper ecclesiam/Valachorum in vico Varhel, qui est antiquam Sarmiz./ Cae/saris Divi Nerv Traiani Augusti Condita Colonia / Dacica per V. M. Scaurianum. Cetera abolita.

The second inscription is mentioned by Mezerzius with the following text:

in ruinis oppidi Varhel in loco castrorum / Auspiciis Cae/saris Divi Nervae / Traiani Augusti / Condita Colonia / Dacica / Per / M. Scurianum / Eius pro pre.

All in all, based on these two inscriptions, Mezerzius composes a third, in front of which he posts a fictional text:

Varhel / IOM / Romulo parenti / Marti auxiliatori / Felicibus auspiciis Cae/saris Divi Nervae / Traiani Augusti / Condita Colonia / Dacica / Sarmiz / Per /M. Scaurianum / Eius pro pr.[53]

Translation: At Varhel. To Jupiter, the Best, the Greatest, To Father Romulus, to Mars the Helper. Under the divine auspices of Emperor Caesar son of Nerva (past between gods), the August Nerva Traianus Colonia Dacica was founded by M. Scaurianus, his governor.

Comment: Because the fragment containing the beginning of the inscription had not been preserved, Mezerzius tries to recompose the lost text based on a dedication to *IOM, Romulus Parens* and *Mars Auxiliator*. The *auxiliator* epithet for Mars is a total novelty. N. Gostar was considering a possible misreading of the *ex* AV*c*TORI*tate* expression by Mezerzius[54]. The invocation of Mars is however a creation of the antiquary. It is true that a dedication of Trajan towards Mars (Ultor) can be found on the triumphant monument from Tropaeum[55], but, at the beginning of the 16th century, the Moesia Inferior campaign and the monuments complex from Adamclisi were completely unknown. The Moesian Campaign had not been retained by Xiphilinus in his excerpts from Cassius Dio[56], the column's first exegesis, owed to A. Ciacconius appeared in 1576[57], whilst the tropaeum from Adamclisi (a place that was in Turkish territory, at the time of Mezerzius' writings) was going to be discovered only at the end of the 19th century. In the case of the *ex voto* from Sarmizegetusa, we are more likely to have literary references and savant anachronisms: the three gods, *Jupiter*, *Romulus* (Quirinus) and *Mars* formed once

[52] CIL III, 1443; IDR III/2, 1; Gostar 1971, p. 305; Wolff 1976, p. 102.
[53] CIL III 1443; Forisek 2004, p. 242.
[54] Gostar 1971, p. 310.
[55] AÉ 1965, 276; AÉ 1972, 521a; AÉ 1996, 1355b.
[56] Daicoviciu 1972, p. 319.
[57] Ciacconius 1576.

the archaic roman triad, who preceded the Capitoline deities (Jupiter, Juno and Minerva)[58]. No one in Dacia would have invoked the old gods of the Capitol. This inscription is one of the few in which we can trace Mezerzius' intervention in the original text. Most of the forgeries kept in J. Mezerzius' work do not seem to be created in fact by him. Mommsen believes that the work of J. Mezerzius had served only as a vehicle for the spreading of forgeries that were in different *syllogai* (elaborated in the 15th and at the beginning of the 16th century) and which Mezerzius might have used in composing his own collection of inscriptions[59]. S. Taurinus, the successor of J. Mezerzius in the capitlum from Alba Iulia might have replicated a part of the inscriptions, without using the final variant of the mezerzian manuscript, but an intermediate variant that included pages from other authors. These foreign pages would have contained a large number of fake inscriptions[60].

In order to realize the importance of replicating the forgeries by S. Taurinus, it is necessary to offer a few biographic and bibliographic on this scholar. Stephanus Taurinus (Stephan Stieröchsel) was born in the old Moravian capital of Olmütz around 1485 has spent most of his life in the Hungarian Kingdom. He arrives in Transylvania in 1517, as a provost of the Alba Iulia Church at the invitation of the Roman Catholic Bishop Francisc Varday[61]. At the moment of S. Taurinus' arrival, three years had passed since the uprising led by György Dósza against the great land owners, conflict where Bishop Francisc Varday had taken part on the noble side. At the request of Archbishop Iohannes Thurzo from Breslau, Taurinus composes, after the model of Lucanus' *Pharsalia*, an epic poem that is centered on the war between peasants and nobles[62]. The poem, entitled, *Stauromachia id est Cruciatorum Servile Bellum* has György Dósza (known in the poem as Zeglius – the Szekely), the Papal legate Thomas Bakócz and Bishop Francisc Varday (Taurinus' patrons) as main characters. The epic line is initially tied to the events surrounding the preparation of a new anti-ottoman crusade. In front of the army gathered for taking part in the fight against the Turks, Dósza/Zeglius makes a plea for abolishing noble privileges, invoking examples of ploughmen leader from Roman antiquity[63]. He promises his soldiers the toppling of the old order and the fair sharing of lands and he manages to aim the action against the nobility. The rebellion is crushed and Zeglius' soul lands in Tartar where he is punished to forever repeat his torment on the hot stake[64]. A short reference to Dacian history[65] is revealed in the beginning of the 4th book, in the speech of the Papal legate T. Bakócz. He is in front of the Hungarian king, trying to mobilize the

[58] Beard, North, Price 1998, p. 15; Webber Jones 1930, p. 253.
[59] Mommsen 1873, p. 155.
[60] Mommsen 1873, p. 155.
[61] Vekov 1998, p. 109.
[62] Capesius 1957, p. 68.
[63] Taurinus 1519, XII–XV; Capesius 1957, p. 68; Cernovodeanu 1973, p. 128.
[64] Taurinus 1519, XXXIII–XXXIIII, Capesius 1957, p. 70.
[65] Taurinus 1519, XXIII (vs. 86–97).

nobility to fight. His speech is built on the idea that wars are passing misfortunes. Even if everywhere in the contemporary world the atrocities of war have started, one must not forget that Mars' bursts since forever have only temporarily interrupted peace, so that in the ravaged earth of Troy, later grow fruit[66]. Local history events subsume to the same logic. Trajan's fighting with Decebal, the destruction of the Dacians in the mountains, the royal suicide, the discovering of Decebal's treasures in the Sargetia River but also the later ruining of Trajan's symbols of triumph (Zlatna, Alba Iulia, Sarmis, Abrud[67]) or the disappearing of the monumental bridge into the Danube waters, all have happened by twist of fate, a fate that still allows good days after the fall. The proper names in this short evocation are found, accompanied by historical and geographical explanations, in an *Index abecedarius*, attached to the work by Taurinus in 1519[68]. Among the explanations, fake inscriptions are also inserted, made up by various anonymous antiquaries in the preceding century and taken from the unfinished manuscript of Mezerzius. Mommsen considered that Taurinus' preference for reproducing false inscriptions (out of 10 reproduced inscriptions, 4 are fakes and 3 are interpolated[69]) would be specific for uncultivated spirits that are enchanted more by forgery than by truth[70]. This is a severe opinion, which is no longer valid today. It is my belief that the selection was determined by the crossing between the events depicted in the inscriptions' text and the ones depicted in the epos' text. The forgeries spread through Mezerzius' collection presented themselves as historical inscriptions, inspired from Cassius Dio's Roman History. The fragments referring to the Dacian-Roman war, from Taurinus' epos, were based on the same ancient work. The reproducing of supposed to be ancient inscriptions, which dramatize the

[66] Taurinus 1519, XXIII (vs. 80–86).

[67] At the time of Taurinus' writings, only four contemporary settlements were known to have been on the sites of former Roman colonies: Zarmis, Alba Iulia, Zlatna and Abrud (for the last three, the Roman name was not known at that time). The mining towns of Zlatna and Abrud (which in the beginning of the 15th century also included Roşia Montana in its administrative territory) were part of the oldest county in Transylvania, with Alba as rezidence. (Binder 1980, p. 214–215). A Roman inscription (CIL III, 1266) had been found there, which Taurinus uses as an argument for stating that Abrud might have been built on the site of a former Roman colony. Latin inscriptions had been found in many parts of Transylvania but the political-administrative importance that was given to Alba, Abrud and Zlatna at that particular time made them more likely candidates for the prestige of appearing on the site of former Roman colonies. Mezerzius could have spoken even about an inscription mentioning a *praefectus Slotne sive aurariarum*, passed by Mommsen as a fake (Mommsen 1873, 8*, no. 64*). The rest of the Roman cities were located much later: the first that locates *Napoca* at Cluj is Zamosius (Russu 1960, p. 213–224), but until the end of the 19th century, the old Cluj–*Potaissa* identification will persist (Bărbulescu 1994, p. 18); Tibiscum is identified by K. Mannert at the beginning of the 19th century (Wollman 1977, p. 364); *Potaissa* is identified as Turda by Mommsen (Mommsen 1873, p. 172–173; Bărbulescu 1994, p. 19); *Porolissum* is discovered at the end of the 19th century by Carol Torma (Gudea 1986, p. 18).

[68] Vekov 1998, p. 109.

[69] Mommsen 1873, p. 155.

[70] Mommsen 1873, p. 155.

destiny of sovereigns, amplified the political weight that Taurinus wanted to give to his text. The inscriptions belong to the same chronological context, that of Dacia during the war[71], a period that isn't documented by epigraphic sources, but well known from Dio Cassius. Most of them are versifications, some of them with a moral-educational content, others, in a political satire manner, showing famous episodes from Roman history. At the end of the 16th century, Johann Lewenklaw (Johannes Leunclavius), one of the editors of Cassius Dio's work, established the correspondence between these inscriptions (to which however he did not contest their authenticity) and various passages from the Greek historian's work. I shall reproduce these epigraphs, below.

FORTVNAE AVG OMNIPOTENT
VBI ERAS RHAMNVSIA
VBI ERAS
QVANTVM ABFVIT NE ROMA LVGERET
SED VIVIT TRAIANVS
VAE TIBI DECEBALE
MILES LEG VI ET XIII G DEVOTI CAPITIBVS[72]

Translation: To the all-powerful Fortuna Augusta. Where were you, Rhamnusia? Where were you? How little was lacking for Rome to cry. But Trajan lives. Woe to you, Decebalus! Soldiers of the Sixth and Thirteenth Legions Gemina, loyal to their commanders!

Comment: The passage incriminated for producing this inscription is the following: "Though Decebalus was faring badly in open conflict, nevertheless by craft and deceit he almost compassed Trajan's death. He sent into Moesia some deserters to see if they could make away with him, in as much as the emperor was generally accessible and now, on account of the exigencies of warfare, admitted to a conference absolutely everyone who desired it. But they were not able to carry out this plan, since one of them was arrested on suspicion and under torture revealed the entire plot" (LXVIII, 11)[73]. The anonymous antiquarian tries to recreate the atmosphere in the camp of Roman conquerors by imagining a choir of soldiers who recite an epigram. The epigram would have been inscribed on an altar dedicated to Fortuna Augusta Omnipotens. It begins with a rhetorical question addressed by roman soldiers to the goddess of Fate, which they honor under the epiclesis Rhamnusia. The invocation formula, "*Ubi eras, Rhamnusia, ubi eras? Quantum abfuit ne Roma lugeret?*", echoes rather as a Christian appeal for a divine intervention, than the classic pagan repertoire. On a famous painting of Matthias

[71] In their histories, the antiquaries adopt the Roman point of view, according to which there had been only one conquering war of Dacia.
[72] CIL III, 66*.
[73] Leunclavius 1606, p. 1481.

Grünewald (1470–1528), Saint Antony is holding a piece of paper with the words "*Ubi eras, bone Jhesu, ubi eras? Quare non affuisti ut sanares vulnera mea?*". The surname Rhamnusia was in fact a local epithet for Nemesis, alluding to the city of Rhamnus in Attica, where this deity was worshiped by a temple. The cult title Rhamnusia was also mentioned a few times in Latin poetry by writers like Cattullus (66.71; 68.77), Ovidius (Met. III, 406) or Statius (Silv. 2.6.74). During Renaissance times the equivalence Rhamnusia/Nemesis-Fortuna became rather a familiar theme[74]. But not only literary references stood at the basis of composing the forgery, but also an inscription found in Alba-Iulia and dedicated to *dea Nemesis sive Fortuna* (CIL III 1125)[75]. The next two verses, "*How little was lacking for/Rome to cry*" are referring to Trajan assassination attempt by an emissary of Decebalus, the episode briefly noticed by Dio Cassius and quoted above, while the exclamation "*Vae tibi Decebale*!" ending the epigram, reminds Brenus' disdainful cry "*Vae victis!*". The tone is incensed and sententious. A second inscription reads:

VICTORIAE AVG
NONNE TIBI DIXI DECEBALE
FVNESTUM EST
HERCVLEM LACESSERE
NON RECTE FECISTI
TVA IPSE QVOD JACES
MANV
SED TE VTCVNQVE
CAESAR VICIT
TVLIT
TIBI SEMPER AVGVR
AVGVSTALIS[76]

Translation: To Victoria Augusta. Didn't I tell you, Decebalus, that provoking Hercules brings misfortune? You didn't act right, taking your own life, but Caesar defeated you anyway. The augur augustalis always brought to you.

Comment: At the basis of this forgery there is another fragment of Cassius Dio[77]. "Decebalus, when his capital and all his territory had been occupied and he was himself in danger of being captured, committed suicide" (LXVIII, 14). The inscription preserves a similar stilted and patronizing tone towards Decebalus as the precedent one, while it reserves for Trajan the adulatory style of panegyrics. The Hercules – Trajan analogy stand on literary and epigraphic mentions. It is

[74] Miller, Vredeveld 1993, p. 462, n. 20.
[75] Fabretti 1683, p. 232.
[76] CIL III, 72*, the inscription is not reproduce by Taurinus, but it is part of the same collection.
[77] Leunclavius 1606, p. 1482.

known that Hercules was considered the protector of Ulpia gens and Trajan had been himself compared to Hercules by Plinius (Pan. 14.5) and Dio (Or. 1.56–84). On the obverse of several coins, Trajan appears represented as Hercules[78]. There are three fake inscriptions in total that exploit the Traian – Hercules association (CIL III, 70*; CIL III, 72*; CIL III, 67*). In this one an augur-priest is reproving Decebalus for his hybris. He addresses Decebalus directly (*Didn't I tell you, Decebalus, that provoking Hercules brings misfortune?*), condemning the king's voluntary death, which turned out to be nothing more than a meaningless act, unable to deprive the conqueror of his victory, (*You didn't act right taking your own life. But Caesar defeated you anyway*). There is not the faintest trace of a heroic suicide left. The antiquarian condemns the excessive wilting and excessive ambition which lead the Dacian king to challenge Hercules, while exalting the inescapable extension of Roman political and military power. It wasn't hard for the critic historians of the nineteenth century to ban these epigraphs as forgeries, given the abundant use of rhetorical figures and tropes, (interrogations, exclamations, imprecations), that blatantly contrasted with the lapidary style[79].

Another epigraphic forgery is inspired by the episode of building the bridge over the Danube, narrated by Cassius Dio. About the bridge at Drobeta, the author of the Roman History reports: "the piers are standing, affording no means of crossing, as if they had been erected for the sole purpose of demonstrating that there is nothing which human ingenuity cannot accomplish" (LXVIII, 13). The fragment sits at the basis of composing the following inscription[80] that should have been placed at the end of the bridge:

PROVIDENTIA AVG
VERE PONTIFICIS
VIRTVS ROMANA QVID NON DOMET
SVB JVGVM ECCE
RAPITVR ET DANVBIVS[81]

Translation: By the providence of Augustus, of the real pontifex, the Roman virtue, what doesn't subdue? Under the yoke, here, kidnaps even the Danube.

Comment: "The roman virtue […] what cannot subdue" retakes the phrase of Cassius Dio "there is nothing which human ingenuity cannot accomplish"[82]. The hint to Roman virtue might have been inspired by two genuine inscriptions from Apulum dedicated to *virtus romana* (CIL III, 1159 and CIL III 1116).[83] Invoking

[78] Francke 1840, p. 169.
[79] Spotorno 1813, p. 46–47.
[80] Leunclavius 1752, p. 1482.
[81] CIL III, 71*; Forisek 2004, p. 239.
[82] Leunclavius 1752, p. 1482.
[83] Webber Jones 1926–1929, p. 272, n. 5

the quality of pontifex of the emperor is based on a play upon words inspired by a popular etymology that derived *pontifex* from *pons*[84], while the verse: “sub jugum ecce rapitur et Danubius” reverberates in echoes from Martial (“grande iugum domita Dacus cervice recepit”; Martial 6, 76, 6).

The discovery of Decebalus’ treasury, who, after Cassius Dio, hid his treasures under the bay of a river called Sargetia, sits at the basis of the making of another inscription. The ancient text informs us that: “The treasures of Decebalus were also discovered, though hidden beneath the river Sargetia, which ran past his palace” (LXVIII, 14). This fragment has served as an inspiration source for the next inscription:[85]

IOVI INVENTORI
DITI PATRI
TERRAE MA-
TRI
DETECTIS DACIAE
THESAVRIS
DIVVS NER-
VA
TRAIANVS
VOTVM SOLVIT[86]

Translation: To Jupiter the Finder, to Dis Pater (Father of wealth), to Mother Earth. Once the treasures of Dacia found, the divine Nerva Traianus made the vow.

Comment: Like all the other forgeries, this inscription too is abundant in bookish references and mythological allegations. The “Inventor” epithet had been attributed to Jupiter, by Hercules, thanking for the aid that the divinity had given him for finding the Cattle of Geryion. In the imagination of the modern antiquary, Jupiter Inventor could have been adored by Trajan for the help he could have given in the finding of Decebalus’ treasures. Dis Pater appears here not as a chtonian divinity but in the position of a patron of riches (an allusion to the same treasures). In exchange, the invocation for Terra Mater is inspired from the text of an original inscription (CIL III, 1284, CIL III, 1285.)[87].

Two inscriptions are dedicated to Hercules. In one of them, Trajan is thanking Jupiter Stator and Hercules, the protector if his gens[88]:

IOVI STATORI
HERCVLI VICTORI

[84] Spotorno 1813, p. 48.
[85] Leunclavius 1752, p. 1482.
[86] CIL III, 69*; Forisek 2004, p. 245.
[87] Fabretti 1683, p. 236.
[88] Francke 1840, p. 169.

M. VLPIVS NERVA TRAIANVS
CAESAR VICTO DECEBALO
DOMITA DACIA
VOTVM SOLVIT
ASPICE ROMVLE PATER
GAVDETE QVIRITES
VESTRA EST GLORIA ISTA.

Translation: To Jupiter the Stayer, to Hercules the Winner. Marcus Ulpius Nerva Traianus Caesar, Decebalus being defeated, Dacia being conquered, made the vow. Behold, father Romulus! Rejoice, citizens! This glory is yours.

Comment: At the basis of the composing of this inscription there seem to be several literary references. Firstly, we have the fragment from Dio Cassius referring to Trajan's victory and, probably, a short passage from Eutropius ("Daciam, Decebalo victo, subergit"; Eutrop. 8.2). Decebalus' defeat by Trajan in the Dacian war has constituted the starting point of several forgeries from the Renaissance. Onofrio Panvinio (Onuphrius Panuinius), the librarian of Cardinal Alessandro Farnese cites a mutilated inscription that might have contained a eulogy to Trajan[89]: DACICVS TRIB. POT. IIII. COS. IV. VICTO DECEBALO. W. Lazius retakes this inscription, claiming that it might be fixed in the walls of the Gumpendoff citadel and that it can only be read as far as this: SAR[…] DIV[…]/NERV[…]/TRA[…]VS AVG./[…]NICVS DACICVS/VICTO DECE […] /PONTIF MAX/[…] POT IIII, COS V[90] .

In his turn, Gruterus takes over the inscription form Panuinus and restitutes it as: IMP. CAES.DIVI / NERVAE.F.NERVA / TRAIANVS.AVGVSTVS / GERMANICVS.DACIVS / PONTIF.MAXIMVS / TRIB.POT.IIII.COSIV / VICTO DECEBALO[91].

The invitation *Gaudete quirites / vestra est gloria ista* is a tracing by Martial[92] ("*gaudete cuni, vestra res acta est*", Mart.XI, 61). As it was expected, neither in this inscription, nor in the precedent one, the imperial title is not the one regularly met in genuine epigraphic texts. Also, the antiquarian overlooked the fact that a Roman emperor became divus only after his death[93].

The second inscription is dedicated by *colonia Sarmis* to the emperor and his sister Marciana.

DEO HERCVLI
PRO SALVTE IMP
DIVI TRAIANI

[89] Panuinus 1557, lib II, A.V 854 (non vidi); Fabretti 1683, p. 236.
[90] Lazius 1546, p. 37; Fabretti 1683, p. 236.
[91] Gruterus 1603, p. 246; Fabretti 1683, p. 236.
[92] Fabretti 1683, p. 234.
[93] Fabretti 1683, p. 234–235; Forisek 2004, p. 24; the imperial title used in the epigraphic documents was *Imperator Caesar Nerva Traianus Augustus* (Petolescu 2001, p. 47).

AVGVSTI ET
MARCIANAE
SORORIS AVG
COLONIA DAC
SARMIZ[94]

Translation: To the god Hercules, for the safety of divine emperor Traianus Augustus and of his siter Marciana Augusta. Colonia Dacica Sarmizegetusa.

Mommsen believes that it was composed based on some authentic fragments (CIL III 1444 si 1447)[95], which came from inscriptions that contained dedications to Trajan. The reference to the emperor's sister is taken from Plinius, who, in the Panegyric, had praised the loyalty of Marciana towards Trajan (Plinius, Paneg. LXXXIV).

The next inscription does not appear in Taurinus' *Index*, but it is part of the same forgeries collection found in Mezerzius' manuscript.

Text: Iovi Custodi / Quirino Sal/vatori / pro salute / Caes(saris) Nervae / Traiani / Augusti / colonia Sar/miz[96]

Translation: To Jupiter the Guardian/ to Quirinus the Savior/ for the safety/ of Caesar Nerva/ Traianus/ Augustus/ colonia Sar/miz

The word *salvator* is unknown in classic Latin[97]. It only appears in late antiquity, to Christian authors such as Tertullian, Lactantius or Juvencus, from where the antiquary probably took it[98]. The dedication copies the topos of the conditores: the altar is made for Romulus, the founder of the City (Romulus parens Urbis), for Trajan's, the founder of the *Colonia Dacica Sarmis*, success. The association of Trajan with Romulus could have been synthetically taken also from Eutropius, who in his Breviary, stated that the emperor Antoninus Pius "deserves to be compared to Numa Pompilius just as Trajan should be compared to Romulus" (Eutropius, Brev. 8,8).

To sum up, the forgeries of the 15th century, produced, most likely in the clerical and humanist circles close to the royal court are inspired from Dio Cassius'[99] Roman History and from authentic Roman inscriptions from Transylvania or Rome. Most of them are literary forgeries that transpose famous episodes in Roman antiquity under the shape of *epigrammata*. They are built around an ideology of power embodied by ancient characters, in a period when the Hungarian gentry identified themselves with the Roman aristocracy. Although Matei Corvin

[94] CIL III, 67*.
[95] Mommsen 1873, 9*.
[96] CIL III, 68*.
[97] Mommsen 1873, p. 9.
[98] Migne 1846, p. 146, n. 808.
[99] The first Latin translation of Cassius Dio is published in 1526 by N. Leonicenus. In 1519 a *Life of Trajan* had been published by Georgius Merula, in Latin (based on Dio Cassius' text), that Taurinus had known. In the most probable case, the forger or forgers of the inscriptions knew Greek.

personally regarded himself as a descendant of Messala Corvinus, Trajan's fighting spirit and activism could have served the Hungarian propaganda very well, the ambitions of the king to occupy the Czech throne, to conquer Vienna and to expand his suzerainty over Moldova. Matthias intended even to build a marble bridge over the Danube, in order to imitate Trajan's bridge[100]. During Mathias' reign, the Hungarian kingdom reaches its largest expansion in its history. Under Trajan, the Roman Empire knew the largest expansion. Trajan had led a centralizing policy designating for administrative positions officials responsible only to him[101]. In his turn, Mathias promotes a policy of centralization confining the opposition of the gentry and restricting the functions of Hungarian Diet. On an ethical plane, the legitimization of the modern age elites as characters whose individual destinies are connected to the "grand history" is made by calling upon ancient heroes, superior in ethical and intellectual excellence and by military virtue. From the portrait that Cassius Dio makes for the Roman emperor, a portret that, after the fashion of the time, included virtues and vices, the humanists will only retain the virtues. Trying to rehabilitate Mathias' origins, devalued by Frederic the Great for his Romanian origin, Bonfini shows how the Roman people was preserved through the Romanians, and how the Roman glory was rebuilt through the Romanian Mathias [102]. In its turn, the Hungarian gentry tries to restore, by evoking Roman greatness certain ethical values and models of military heroism, that had insured its power, at some point[103]. Forgeries not only have a political dimension, but also an aesthetic one. Writing about Dozsa peasant war, Taurinus compose an epic poem, not a historical chronicle. Lucan's epic, which served as a model to Taurinus, was a work with multiple meanings and a narrative discourse imbued with a strong emotional tone. As shown by E. Paleit in a study dedicated to the reception of Lucan's work in England, "early modern readers of Lucan also take from him and adapt particular 'structures of feeling': for example, nostalgia and grief at the lost of something called freedom (a term different readers interpret differently), or rapture at his description of slaughter and the unnatural. Recognition that the reception of classical texts involved structures of feeling as well as ideological content enables greater understanding of of the complex interplay of different thoughts, feelings, desires, and values, not all necessarly conscious or consistent, triggered by any person's interaction with their environment- the contradictions and tensions, that is, characterizing many people's experience of politics."[104]. I believe that in this context should be interpreted literary forgeries regarding Trajan's war with the Dacians. They can seem surprising if we look at them today in Mommsen's austere work, but for the contemporaries who had seen them in the notes of an epos, they could have easily passed as genuine.

[100] Ciurea 1984, p. 327.
[101] Winsbury 2014, p. 195.
[102] Levente 2011, p. 241.
[103] Levente 2011, p. 241.
[104] Paleit 2013, p. 23.

FALSURI EPIGRAFICE ÎN TRANSILVANIA (SECOLELE XV–XVIII) (I)

REZUMAT

Rezumat: În acest articol, autoarea analizează falsurile epigrafice referitoare la istoria Daciei, dintr-o perspectivă a contextului care a favorizat apariţia şi proliferarea acestora. Perioada cuprinsă între sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea coincide cu debutul falsurilor literare în Regatul Ungar. Propagandă politică, patriotism local şi pasiune pentru manuscrisele vechi, toate alcătuiesc un amestec de istorie şi mit, de autentic şi fals, topite în umanismul estetizant al Renaşterii.

Cuvinte-cheie: falsuri epigrafice, umanism, manuscrise, patriotism, mit.

BIBLIOGRAPHY

Ainsworth *et alii* 2013	Ainsworth, M.W., Waterman, J.P., with contributions by Husband, T.B., Thomas, K. *et alii.*, *Museum of Art, 1350–1600*, New Haven and London.
Almási 2010	Almási, G., *Constructing The Wallach "Other" in the Late Renaissance*, in Trencsényi, B., Zászkaliczky, M. (eds.), *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europemore*, p. 91–130.
Barabás 1907	Barabás, M., *Megyericsei János kolozsi főesperes*, ErdMúz, p. 111–131.
Bărbulescu 1994	Bărbulescu, M., *Potaissa. Studiu monografic,* Turda.
Beard, North, Price 1998	Beard, M., North, J., Price, S.R.F., *Religions of Rome*, Cambridge.
Birnbaum 1986	Birnbaum, M., *Humanists in a Shattered World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Los Angeles.
Bodor 1995	Bodor, A., *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig,* ErdMúz 57, 3–4, p. 56–81.
Bogdan 1885	Bogdan, I., *Istoria coloniei Sarmizegetusa* Partea 1, Iaşi.
Buonopane, La Monaca 2010	Buonopane, A., La Monaca, V., *Le iscrizioni della Transilvania nel codice veronesedi Giuseppe Ariosti* (Biblioteca Capitolare, cod.cclxvii), in Marchi, G.P., Pál, J., *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei*. Biblioteca Capitolare di Verona, Manoscritto CCLXVII. Studi e ricerche, Verona, p. 245–316.
Capesius 1957	Capesius, B., *Răscoala lui G. Doja în două poezii umaniste din Ardeal*, SAI 2, p. 67–76.
Carbonell Manils, Gimeno Pascual, González Germain 2012	Carbonell Manils, J., Gimeno Pascual, H., González Germain, G., *Quondam quanta fuit Hispania ipsa saxa doceant: Falsi epigrafici e identità nella Spagna del XVI secolo*, in Coroleu, A., Caruso, C., Laird, A. (eds.), *The role of Latin in the early modern world: Linguistic identity and nationalism 1350–1800*, Barcelona, Renæssanceforum 8, p. 43–70.

Ceauşescu 1979	Ceauşescu, Gh., *O legendă datând din timpul Renaşterii:* Sarmis*, regele eponim al Sarmisegetuzei*, RITL 28, 3, p. 341–349.
Ciacconius 1576	Ciacconius, A., *Historia utriusque belli Dacici a Traiano Caesare gesti*, Rome.
Ciurea 1984	Ciurea, D., *Opera istorică a lui Antonio Bonfini,* AIIA Iaşi 21, p. 321–328.
Daicoviciu *et alii* 1952	Daicoviciu, C., şi colaboratorii, *Şantierul Grădiştea Muncelului. Studiul traiului dacilor în Munţii Orăştiei*, SCIV 3, p. 281–307.
Daicoviciu *et alii* 1951	Daicoviciu, C., Floca, O., Duka, P., Chirilă, E., Ferenczi, Şt., Manoliu, V., Pop, I., Rednic, M., Rusu, M., Teodoru, H., *Studiul traiului dacilor în Munţii Orăştiei (Şantierul arheologic de la Grădiştea de Munte. Rezultatul cercetărilor făcute de colectivul din Cluj în anul 1950)*, SCIV 2, 1, p. 95–126.
Dana, Nemeti 2014	Dana, D., Nemeti, S., *Ptolémée et la toponymie de la Dacie (II-V)*, Classica et Christiana 9, p. 97–114.
Dio Cassius	Dio Cassius, Roman History, Loeb Classical Library edition, 1925
Fabretti 1683	Fabretti, R., *De colvmna Traiani syntagma,* Rome.
Forisek 2004	Forisek, P., *Inscriptions of the Roman Dacia in the Works of Taurinus and Reicherstorffer* in Németh, G, Piso, I. (eds.), *Epigraphica II. Mensa Rotunda Epigraphiae Pannonicae Dacicaeque*. HPS 11, p. 237–253.
Francke 1840	Francke, H., *Zur Geschichte Trajans und seiner Zeitgenossen*, Wismar.
Giurescu, Pop, Andreescu 1998	Giurescu, D., Pop, I.A., Andreescu, S., *O istorie a românilor: studii critice*, Cluj–Napoca.
González Germain 2012	González Germain, G., *La crítica textual aplicada a la edición de textos epigráficos de tradición manuscrita: problemas y posibilidades*, in Castro Correa, A. *et alii* (eds.), *Estudiar el pasado: aspectos metodológicos de la investigación en Ciencias de la Antigüedad y de la Edad Media* (BAR International Series 2412), Oxford, p. 361–366.
González Germain 2011	González Germain, G., *Estudi I edició de les inscripcions llatines falses d'Hispània* (ca. 1440–1550), Ph.D. Diss. [published online], Bellaterra.
González Germain, Carbonell Manils 2009	González Germain, G., Carbonell Manils, J., *Una nota para la reconstrucción del Antiquus Hispanus: el caso de unos falsos epigráficos tarraconenses (CIL II 385*-388*)*, RELat 9, p. 119–130.
Gostar 1972	Gostar, N., *A propos de deux inscriptions des Analecta de Zamosius*, AnŞUIaşi Ist. 18, p. 93–96.
Gostar 1971	Gostar, N., *Condita Colonia Dacica*, Apulum 9, p. 305–321.
Grafton 1990	Grafton, A., *Forgers and Critics: Creativity and Duplicity in Western Scholarship*, Princeton.
Gruterus 1603	Gruterus, J., *Inscriptiones antiquae totius orbis romani, in absolutissimum corpus redactae*, Heidelberg.
Gudea 1986	Gudea, N., *Porolissum. Res Publica municipii Septimii Porolissenssium*, Bucharest.
Holban 1968	Holban, M., *Călători străini despre Ţările Române*. vol. 1, Bucharest

Hübner 1869 — Hübner, E., *Corpus Inscriptionum Latinarum, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae,* Berlin.

Hyde 2009 — Hyde, H., *Cardinal Bendinello Sauli and church patronage in sixteenth-century Italy*, Woodbridge.

Kushner 1987 — Kushner, E., *Le statut du symbole dans la poesie de la Renaissance* in Leith, J.A., Whalley, G. (eds.), *Les Symboles Dans la Vie Et Dans L'art*, Montreal and Kingston.

Lazius 1546 — Lazius, W., *Vienna Austriae. Rerum Viennensium Commentarii in quatuor libros distincti, in quibus celeberrimae illius Austriae civitatis exordia, vetustas, nobilitas, magistratus familiaeque ad plenum (quod aiunt) explicantur*, Basel.

Leunclavius 1752 — Leunclavius, I., *Notae in Dionem et Xiphilinum*, in Melber, J., *Diōnos tou Kassiou tou Kokkēianou tōn Rōmaïkōn historiōn ta sōzometha*, vol. 7 (1825), p. 233–326: 1453–1488.

Levente 2011 — Levente, N., *Sub semnul corbului şi al inelului. Legenda corviniană în istoriografia românească şi polonă în secolele XVI–XVII*, SMIM 29, p. 231–282.

Macrea 1944–1948 — Macrea, M., *O inscripţie care nu e falsă,* AISC 5, p. 297–301.

Mazilu 1984 — Mazilu, D.H., *Literatura română în epoca Renaşterii,* Bucharest.

Migne 1846 — Migne, J.P., *Patrologiae Cursus Completus: Series Latina*, Vol. 19, Paris.

Miller, Vredeveld 1993 — *Poems / Notes to Poems (Collected Works of Erasmus, Volumes 85 and 86), Erasmus, Desiderius; translated by Clarence H. Miller; edited and annotated by Harry Vredeveld,* Toronto, Buffalo and London.

Mitthof 2014 — Mitthof, F., *Sarmizegetusa? Zu den Varianten eines dakischen Toponyms in den lateinischen und griechischen Quellen*, in Piso, I., Varga, R. (eds.), *Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013*, Cluj–Napoca, p. 233–244.

Mommsen 1883 — Mommsen, T., *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. IX, IX. Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni Latinae,* Berlin.

Mommsen 1873 — Mommsen, T., *Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae,* Berlin.

Ortelius 1587 — Ortelius, A., *Thesaurus geographicus, recognitus et actus in quo omnium totius terræ regionum, montium, promontoriorum, collium ... ; additus magna ex parte etiam recentioribus,* Antwerp.

Paleit 2013 — Paleit, E., *War, Liberty, and Caesar. Responses to Lucan's "Bellum Ciuile"* ca. 1580–1650, Oxford.

Panuinus 1557 — Panuinus, O., *Fasti et triumphi Romanorum a Romulo Rege usque ad Carolum V*, Venice.

Petolescu 2001 — Petolescu, C.C., *Epigrafia latină*, Bucureşti.

Reichersdorff 1532 — Reichersdorff, G. von, *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellata, aliarumque provinciarum & regionum succincta descriptio & explicatio*, Vienna.

Russu 1966 — Russu, I.I., *Contribuția lui Zamosius [Szamosközy] la epigrafia „Daciei”*, ActaMN 3, p. 437–450.

Russu 1964 — Russu, I.I., *Note epigrafice (VII),* ActaMN 1, p. 477–481.

Russu 1960 — Russu, I.I., *Istoricul Zamosius şi informațiile sale despre Clujul antic*, Probl. Muz., p. 213–224.

Spotorno 1813 — Spotorno, G.B., *Trattato dell'arte epigrafica*, Savona.

Taurinus 1519 — Taurinus, S., *Stauromachia : id est, Cruciatorum servile bellum. Servilis belli Pannonici libri V,* Vienna.

van Tieghem 1944 — van Tieghem, P., *La littérature latine de la Renaissance: étude d'histoire littéraire européenne*, Geneve.

Vekov 1998 — Vekov, K., *Az erdélyi reneszánsz és a mátyási modell*, Korunk 5, p. 12–25.

Webber Jones 1926–1929 — Webber Jones, L., *The Cults of Dacia,* Publications in Classical Philology 9, p. 245–305.

Winsbury 2014 — Winsbury, R., *Pliny the Younger: A Life in Roman Letters*, London.

Wollman 1977 — Wollman, V., *Preocupări şi cercetări de epigrafie asupra Banatului roman,* StComCaransebeş 2, p. 363–376.

Wood 2012 — Wood, C.S., *The Credulity Problem*, in Miller, P.N., Louis, F. (eds.), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China, 1500–1800,* Ann Arbor, p. 149–179.

Wood 2008 — Wood, C.S., *Forgery, Replica, Fiction: Temporalities of German Renaissance Art*, Chicago.

CERCETĂRILE LUI GRIGORE TOCILESCU ÎN NECROPOLA DE LA TOMIS

LIANA OȚA*

Rezumat: Articolul prezintă documente inedite din arhiva Muzeului Național de Antichități, care se referă la cercetările întreprinse de Grigore Tocilescu în necropola orașului Tomis în anul 1890. Deși săpăturile propriu-zise au avut o durată relativ scurtă, Tocilescu a încercat în permanență să supravegheze situația descoperirilor din județul Constanța, în ciuda unor relații nu totdeauna armonioase cu autoritățile locale.

Cuvinte-cheie: Grigore Tocilescu, Tomis, Constanța, necropolă, Muzeul Național de Antichități.

Destinul științific al lui Grigore Tocilescu a fost unul paradoxal. Foarte timpuriu și constant recunoscută și omagiată[1], activitatea științifică a savantului amintit a fost intens criticată și aproape uitată după moartea sa. Fapt subliniat deja de câteva ori, pe parcursul a peste 100 de ani, articolele care îl evocă pe Grigore Tocilescu sunt destul de rare[2]. Abia în ultima vreme, activitatea lui Tocilescu a fost înțeleasă în contextul epocii în care s-a desfășurat, minusurile devenind astfel mai lesne de explicat[3].

Nu mi-am propus să reiau dezbaterea asupra activității de arheolog sau epigrafist a lui Grigore Tocilescu. Cu prilejul expoziției dedicate împlinirii a 180 de ani de la înființarea Muzeului de Istorie Naturală și Antichități și a 150 de ani de la înființarea Muzeului Național de Antichități[4], am căutat în arhiva MNA date despre cercetările lui Tocilescu în necropola orașului Tomis[5]. Comparativ cu

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: loredanaota@yahoo.com.

[1] Vulpe 1959, p. 608–609; Avram 1992, p. 140.

[2] Avram 1992, p. 139; Rădulescu 2014, p. 810.

[3] Bogdan-Cătăniciu 1991, p. 192–193; Avram 1992, p. 142–143; Rădulescu 2014, p. 811.

[4] Expoziția *Muzeul Național de Antichități. O excursiune arheologică…*, organizată de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", vernisată în decembrie 2014 și găzduită de Muzeul Severeanu.

[5] Îi mulțumesc încă o dată Oanei Damian, care mi-a dat ideea de a căuta detalii despre săpăturile lui Grigore Tocilescu în necropola tomitană și mi-a propus să public acest text. Ca întotdeauna, Roxana Dobrescu m-a ajutat și de data aceasta, și mi-a înlesnit consultarea tuturor mapelor cu documente despre Tocilescu din arhiva MNA. Cristina Alexandrescu și-a dedicat mult din timpul ei unor discuții referitoare la acest subiect și prelucrării posterului despre Tomis afișat în expoziție. Scanarea și prelucrarea ilustrației din această contribuție se datorează Roxanei Dobrescu, Ancăi Boca și lui Silviu Oța.

documentele referitoare la alte şantiere (Tropaeum Traiani, de pildă[6]), memoriile, scrisorile şi rapoartele despre Tomis nu sunt multe, dar au o semnificație profundă pentru înțelegerea scopului pe care şi l-a propus Grigore Tocilescu.

Numit la 1 martie 1881 director al Muzeului Național de Antichități[7], savantul român s-a angajat cu toată energia într-un demers îndelungat şi anevoios – acela de a impune Muzeul în fruntea căruia se afla drept principalul depozitar al unei game largi de „antichități”, termen al cărui sens, în acea perioadă, era mult mai cuprinzător decât astăzi. Nu numai monumentele sau obiectele antice şi medievale, scoase la lumină prin săpături şi descoperiri întâmplătoare, ci şi manuscrise aflate la mănăstiri sau biserici, tablouri, unele semnate de pictori celebri, medalii sau piese de artă populară erau menite să fie, în concepția lui Tocilescu, expuse, inventariate şi păstrate corespunzător[8].

Istoricul cercetării multor situri din Dobrogea şi din Dacia Inferior începe cu cercetările lui Tocilescu[9], iar Tomis nu face deloc excepție. Ceea ce atrage mai întâi atenția savantului este necropola oraşului antic[10]. Intransigența directorului Muzeului Național de Antichități în aplicarea efectivă a Regulamentului din 1874, care venea în conflict cu ambiția prefectului de Constanța de a înființa un muzeu în oraşul de la malul mării, are drept rezultat desfăşurarea cercetărilor din anul 1890 într-o atmosferă tensionată. Pe lângă refuzul de a ajuta reprezentanții MNA să adune inscripțiile şi piesele antice, prefectul a intervenit şi în buna desfăşurare a săpăturilor de la necropolă, prin angajarea a 10–12 oameni care să „scormonească” (termenul îi aparține lui Tocilescu) mormintele în încercarea de a găsi piese de inventar. Rezultatul a constat în distrugerea a circa 30–40 de morminte, din al căror inventar nu au fost predate MNA decât extrem de puține piese (două vase de sticlă şi un opaiț de bronz)[11]. Punctul culminant al conflictului este atins la 14 iunie 1890, când prefectul de Constanța i-a pus în vedere custodelui MNA că orice săpătură se va face doar cu ştirea şi aprobarea prefectului şi însoțit permanent de un agent de poliție, autorizat să rețină orice piesă descoperită, sub pretextul jignitor al evidenței a tot ceea ce custozii MNA iau din județ şi al asigurării împotriva unor furturi din partea lor sau chiar a lui Tocilescu însuşi. Este lesne de înțeles că, în aceste condiții ostile, Tocilescu a fost nevoit să suspende săpăturile[12]. Un inventar sumar al numeroaselor şi variatelor piese descoperite în cele 85 de morminte dezvelite în

[6] Achim 2007, p. 195–210.
[7] Ştefan 1984, p. 110.
[8] Ştefan 1984, p. 115.
[9] Bogdan-Cătăniciu 1991, p. 191; Avram 1992, p. 139.
[10] Multă vreme, pentru o privire de ansamblu asupra dispunerii spațiale a necropolelor de la Tomis, cel puțin pentru epoca elenistică şi cea romană, articolul scris de Vasile Barbu în 1961 era singurul care putea fi consultat (Barbu 1961, p. 203–225). Din păcate, nici astăzi nu există foarte multe referințe bibliografice asupra necropolelor (pentru o privire foarte generală, vezi Buzoianu, Bărbulescu 2012, p. 100–104), şi din cauza suprapunerii vestigiilor antice de către oraşul modern. Spre deosebire de V. Barbu, cel puțin pentru secolele I–III p.Chr., eu cred că se poate vorbi de o singură arie funerară tomitană (Oța 2013, p. 292).
[11] Dosar MNA D7/1890, filele 89–90 (foste 86–87).
[12] Dosar MNA D7/1890, fila 93 (fostă 90).

„excursia”[13] sa din intervalul 6 mai – 1 iulie 1890 a fost înaintat ministrului la 23 iulie. Lista pieselor nu conține descrieri, care nici nu şi-ar fi găsit rostul într-un raport oficial, dar enumeră atent tipurile de obiecte de inventar descoperite[14].

Lucrările pentru amenajarea portului Constanța din anii 1897–1898, în urma cărora au fost descoperite importante monumente, ar fi trebuit să nu pună probleme reprezentanților MNA, dată fiind existența unei legi, din anul 1893, prin care orice proprietar, primar, revizor şcolar, învățător sau agent al administrației publice trebuia să aducă la cunoştința Ministerului Cultelor şi Instrucției Publice orice indicii de „antichități” şi să ia măsuri imediate pentru conservarea lor, iar primăriile din oraşele care suprapuneau vestigiile antice erau obligate să supravegheze îndeaproape orice construcții şi chiar să le sisteze în cazul în care s-ar fi descoperit ziduri. În memoriul adresat la 2 mai 1897 ministrului Cultelor şi Instrucției, Tocilescu sublinia că legea nu se respectă nu numai de către particulari, dar chiar autoritățile sunt cele care refuză să aducă la cunoştința primăriilor prevederile ei şi chiar încuviințează folosirea blocurilor de piatră din monumentele antice pentru construcțiile noi[15]. Totuşi, eforturile lui Tocilescu nu rămân zadarnice şi complet necunoscute persoanelor particulare, căci locotenentul D.M. Ionescu, un mai vechi colaborator al profesorului, îi adresează acestuia o scrisoare prin care îl roagă să-i ofere conducerea săpăturilor arheologice ce ar fi trebuit să se desfăşoare cu militari la edificiul dezvelit cu ocazia lucrărilor de amenajare a portului Constanța[16], subliniind că acest serviciu îl doreşte „pur şi simplu pentru instrucția mea personală”[17]. În mai 1897, locotenentul Ionescu este într-adevăr confirmat ca reprezentant al MNA pentru supravegherea inscripțiilor, sculpturilor şi obiectelor care s-ar descoperi în urma lucrărilor de la portul Constanța sau în orice alt punct de pe cuprinsul oraşului[18]. Relațiile directorului Muzeului Național de Antichități cu prefectura Constanța rămân fluctuante, înregistrând şi momente mai armonioase, precum în 1899[19], 1905[20] sau 1906[21], când prefectura anunță şi predă MNA piese descoperite pe teritoriul județului, printre care patru monede de argint provenite probabil de pe şantierele de amenajare a portului Constanța şi unica piesă ce a mai putut fi recuperată din inventarul mormântului de la Satişchioi (actual Crucea) – o brățară de aur cu piatră de culoare vişinie, cu greutatea de 115 grame[22].

[13] Termenul folosit de Tocilescu este simptomatic pentru ceea ce pare că înțelegea el prin săpături arheologice; vezi şi Avram 1992, p. 142.

[14] Dosar MNA D7/1890, filele 106–107 (foste 103–104).

[15] Dosar MNA D11/1897, filele 381–383 (foste 408–412).

[16] Tocilescu se referă la acest monument denumindu-l „templu”. Pentru mai multe amănunte, inclusiv semnele de întrebare în ceea ce priveşte identificarea clădirii ca fiind un templu, vezi Tafrali 1930, p. 52–54; Toma 2010, p. 63–66.

[17] Dosar MNA D11/1897, fila 286 (fostă 307).

[18] Dosar MNA D11/1897, fila 393 (fostă 421).

[19] Dosar MNA D11/1899, fila 95 (fostă 99).

[20] Dosar MNA D14/1905, filele 46–47 (foste 50–51).

[21] Dosar MNA D14/1906, filele 33 (fostă 23) şi 38 (fostă 39).

[22] Dosar MNA D14/1906, fila 38 (fostă 39). Pentru mai multe amănunte asupra mormântului, vezi Oța 2013, p. 171 şi 304.

Grigore Tocilescu supraveghează în permanență situația, prin intermediul angajaților din învățământ, atent verificați (în 1901, de pildă, savantul îi cere directorului gimnaziului din Constanța să-i telegrafieze dacă săpăturile continuă la clădirea monumentală ce fusese descoperită în urma lucrărilor de la port)[23]. Comerțul ilicit cu antichități din Constanța, semnalat de Grigore Tocilescu încă din memoriul din 2 mai 1897, nu a încetat, ba chiar a luat amploare în anii următori, iar şicanele din partea autorităților locale sunt numeroase. O scrisoare a delegatului MNA din 7 februarie 1907[24] radiografiază situația observată în urma unei călătorii întreprinse în județul Constanța timp de câteva zile (31 ianuarie – 6 februarie 1907). Scrisoarea este necruțătoare: specula cu monede şi obiecte antice atinge dimensiuni surprinzătoare, iar speculanții au chiar sprijinul autorităților, care cumpărau cu prețuri nejustificat de mari[25] piese antice în încercarea de a înființa un muzeu în oraş (care consta în perioada respectivă din câteva obiecte pe masa din Cabinetul prefectului şi câteva pietre sub scara prefecturii locale); oficialii județului au ordin de a refuza orice concurs reprezentanților Muzeului Național de Antichități.

Anevoiosul, îndelungatul, tenacele şi exigentul demers al lui Tocilescu nu rămâne zadarnic, iar autoritatea MNA este, deşi cu sincope, recunoscută şi în județul Constanța. La 26 iulie 1906, chiar prefectura Constanța înaintează o copie după procesul verbal întocmit de poliție în 10 iulie 1906, orele 3 p. m., cu ocazia descoperirii întâmplătoare a două „sarcofage” în urma nivelărilor întreprinse de Direcția Construcției Portului Constanța[26]. Cele două cutii[27] sunt descrise destul de detaliat. Prima cutie (L = 2,50 m, lat. = 1,80 m, H = 2 m, gros. = 2 m), constând din patru pereți[28] de piatră, tencuiți şi pictați pe interior, plină cu pământ negru, conținea osemintele a patru defuncți, îngropați cu capul spre vest. Singurul inventar, deşi mormintele nu prezentau urme de jefuire, consta din două monede de aramă. Cea de-a doua cutie, cu doar câțiva cm mai mică decât prima, prezenta totuşi spărturi. Oasele unui om se asociau cu oasele unui animal „ce părea a fi câine”, descoperite deasupra craniului uman. Raportul poliției se încheie cu mențiunea că oasele au fost luate de către Direcția portului, pentru a fi îngropate, iar monedele s-au depus la inginerul-şef (acelaşi care anunțase poliția despre descoperire), pentru a fi trimise Muzeului Național de Antichități.

În octombrie 1907, ministrul de război gestionează atent o nouă descoperire întâmplătoare a unor morminte antice, cu ocazia construcției unor cazărmi în

[23] Dosar MNA D12/1901, fila 201 (fostă 223).

[24] Scrisoarea este îndosariată în Dosar MNA D11/1897, filele 413–414 (foste 440–441) şi 416 (fostă 443).

[25] Subprefectul plasei Medgidia a oferit unui giuvaergiu armean 100 lei pentru o piesă de aur romană, care, în opinia autorului scrisorii, nu valora mai mult de 16 lei.

[26] Dosar MNA D14/1906, fila 83 (fostă 86), iar procesul-verbal la fila 84 (fostă 87).

[27] Deşi termenul folosit în raport este cel de sarcofage, cred, mai ales pe baza numărului mare de decedați din primul mormânt şi a amenajării interiorului prin tencuire şi pictare, că este vorba de înmormântări în cutie. Pentru semnificația termenului de morminte de inhumație în cutie, vezi Oța 2013, p. 99–100.

[28] Probabil este vorba de cutii din lespezi de piatră, deşi nu este exclus să fi fost construite şi dintr-un singur bloc de piatră (Oța 2013, p. 101–104).

Urmează 1 planşă alb-negru (2 pagini)

Constanţa, iar cele „două memorii şi două schiţe de plan” (fig. 1), întocmite la cererea sa de arhitectul Honzik, şi obiectele descoperite sunt trimise Ministerului Cultelor şi Instrucţiei Publice, în subordinea căruia se afla Muzeul Naţional de Antichităţi[29]. La 30 octombrie 1907, Ministerul Cultelor şi Instrucţiei Publice îl informează pe Grigore Tocilescu despre această descoperire, iar savantul, deşi notase pe marginea adresei că autorităţile locale „nici nu au crezut de cuviinţă să înştiinţeze” Ministerul sau Muzeul (fig. 2), trimite prompt, pe data de 5 noiembrie, o adresă de răspuns către ministrul Cultelor. Tipic pentru intransigenţa sa, Tocilescu mulţumeşte ministrului de război, dar nu uită să sublinieze faptul că autorităţile locale au omis să anunţe descoperirea[30].

Grigore Tocilescu nu a publicat niciodată sistematic descoperirile făcute în anul 1890 în necropola tomitană, dar aceasta nu înseamnă că le-a abandonat. Soarta descoperirilor din mormintele de la Tomis este poate sugestivă pentru felul în care Tocilescu înţelegea şi încerca să impună în conştiinţa contemporanilor misiunea Muzeului pe care-l conducea. Deşi nu au fost introduse în circuitul relativ restrâns al lucrărilor de specialitate, nu numai piesele de inventar, ci chiar şi osemintele au fost accesibile oricui, fiind expuse în dulapul VIII din muzeu şi enumerate, având drept criteriu ordinea în care erau aşezate, în Catalogul Muzeului Naţional de Antichităţi tipărit în 1906[31].

Deşi un capitol restrâns într-o carieră prestigioasă, cercetarea necropolei de la Tomis completează modul în care ar trebui privită întreaga activitate de arheolog a lui Grigore Tocilescu. Foarte probabil, despre cele 85 de morminte de la Tomis nu se vor mai putea cunoaşte detaliat ritul şi tipul fiecărui mormânt, modul de depunere a cadavrelor, asocierile de piese de inventar sau datarea exactă. Însă pe măsură ce citeam documentele păstrate în arhiva MNA, ceea ce a început ca un demers puţin plicticos s-a transformat într-o reconstituire plină de culoare, deşi nu întotdeauna pastelată, a unei epoci dificile pentru arheologia românească. Pe acest fundal, mai degrabă descurajant, se detaşa însă cu atât mai accentuat efortul constant al lui Tocilescu pentru a întruchipa o idee – aceea a unui Muzeu Naţional care să aibă ştiinţă de toate descoperirile arheologice, fie ele sistematice sau întâmplătoare, pe care să le inventarieze, pentru a fi, în mare parte, arătate publicului.

LES RECHERCHES DE GRIGORE TOCILESCU DANS LA NÉCROPOLE DE TOMIS

RÉSUMÉ

Cet article présente quelques documents inédits des Archives du Musée National des Antiquités concernant les recherches menées par Grigore Tocilescu dans la nécropole de Tomis en 1890. Bien que la durée des fouilles a été relativement courte, Tocilescu a essayé en permanence de

[29] Dosar MNA D14/1907, fila 72 (fostă 57, fostă 87).
[30] Dosar MNA D14/1907, fila 195 (fostă 208).
[31] Tocilescu 1906, p. 70–74.

surveiller la situation des découvertes dans le département de Constanța, malgré des relations pas toujours amiables avec les autorités locales.

Mots clé : Grigore Tocilescu, Tomis, Constanța, nécropole, Musée National des Antiquités.

BIBLIOGRAFIE

Achim 2007 — Achim, I., *Grigore Tocilescu şi antichitățile creştine de la Tropaeum Traiani. Remarci asupra cercetărilor savantului după documente de arhivă*, SCIVA 58, 3–4, p. 195–210.

Avram 1992 — Avram, A., *Grigore G. Tocilescu (1850–1909) – arheolog şi epigrafist*, SCIVA 43, 2, p. 139–144.

Barbu 1961 — Barbu, V., *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des necropoles tomitaines,* StCl 3, p. 203–225.

Bogdan-Cătăniciu 1991 — Bogdan-Cătăniciu, I., *Grigore Tocilescu – întemeietor al şcolii de arheologie românească*, EphemNap 1, p. 189–195.

Buzoianu, Bărbulescu 2012 — Buzoianu, L., Bărbulescu, M., *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic/Historical and archaeological commentary*, Constanța (col. Bibliotheca Tomitana IX).

Oța 2013 — Oța, L., *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I–III p. Chr.)*, Brăila.

Rădulescu 2014 — Rădulescu, M.S., *Grigore Tocilescu – ascendenții şi familia*, Istros 20, p. 809–876.

Ștefan 1984 — Ștefan, A., *Istoricul Muzeului Național de Antichități din Bucureşti – Institutul de Arheologie. II. Progresele arheologiei şi muzeografiei în România în perioada 1881–1927*, SCIVA 35, 2, p. 109–143.

Tafrali 1930 — Tafrali, O., *Ruinele unei clădiri din epoca imperială romană la Constanța, astăzi dispărute*, ArtArh 3, fasc. 5–6, p. 52–55.

Tocilescu 1906 — Tocilescu, Gr., *Catalogul Muzeului Național de Antichități*, Bucureşti.

Toma 2010 — Toma, N., *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți şi însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, CaieteARA 1, p. 53–74.

Vulpe 1959 — Vulpe, R., *Un pionnier des sciences archéologiques en Roumanie : Grigorie G. Tocilescu (1850–1909)*, Dacia N.S. 3, p. 607–612.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Tombes découvertes en 1907 à Constanța. Plan de situation établi par l'architecte E. Honzik – photocopie (Musée National des Antiquités), d'un plan conservé dans les Archives de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine.

Fig. 2. Lettre, dateé 30 octobre 1907, adressée à Grigore Tocilescu par le ministre de l'Instruction Publique et des Cultes (Archives du Musée National des Antiquités).

IMAGINI DINTR-O EXPOZIȚIE. *MUZEUL NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI. O EXCURSIUNE ARHEOLOGICĂ...*

OANA DAMIAN*

Expoziția temporară *Muzeul Național de Antichități. O excursiune arheologică*[1] a fost prilejuită de împlinirea a 180 de ani de la înființarea Muzeului de istorie naturală şi antichități şi a 150 de ani de existență a Muzeului Național de Antichități, al cărui continuator, prin preocupări, patrimoniu, sediu şi nu numai este Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”.

Expoziția este găzduită în spațiul Muzeului Severeanu[2], situat pe str. Henri Coandă nr. 26, vis-à-vis de Casa Macca, sediul Muzeului Național de Antichități/Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, începând din 1932, aşadar într-o clădire în acelaşi stil şi datând din aceeaşi epocă, putând reprezenta un spațiu asemănător şi, totodată, alternativ în raport cu Casa Macca, aflată actualmente într-o stare avansată de degradare. Un colectiv de cercetători ai Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, în principal clasicişti, cu sprijinul personalului sectorului integrat, „Muzeul Național de Antichități”[3], şi-a propus realizarea unei evocări a parcursului instituției, de la momentul colecționării de artefacte la cercetarea sistematică şi protejarea patrimoniului arheologic, prin intermediul câtorva situri aparținând epocii greco-romane, situate în regiunea cuprinsă între Dunăre şi Marea Neagră. Având în vedere complementaritatea proiectelor de cercetare, la organizarea expoziției au participat şi membri ai Muzeului de Istorie

* Oana Damian, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: oanadamian63@gmail.com.

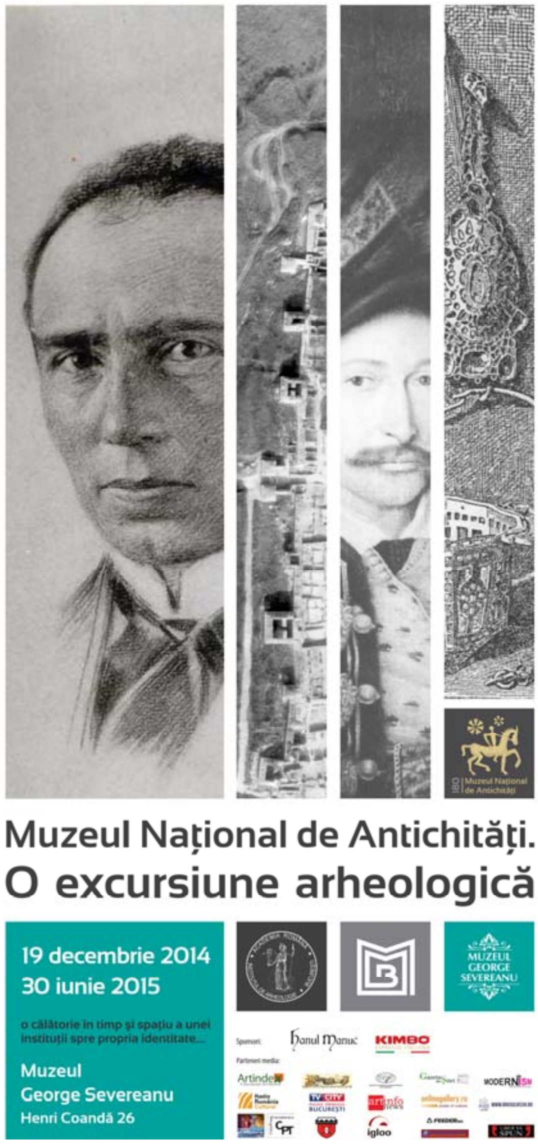
[1] Muzeul Severeanu, perioada 19 decembrie 2014 – 30 iunie 2015.

[2] Unde am beneficiat de sprijinul generos al colegilor de la Muzeele Municipiului Bucureşti şi Severeanu: Adrian Majuru, Dan Pîrvulescu, Steluța Gramaticu, Alina Pîrvulescu, Raluca Popescu, Theodor Ignat, Corina Ciugunicov.

[3] Coordonare: Oana Damian; autori: Cristina Alexandrescu, Iulian Bîrzescu, Adriana Panaite, Mircea Dabîca, Liana Oța, Irina Achim, Mircea Angelescu, Daniel Spânu; documentare: Roxana Dobrescu, Cătălin I. Nicolae; concepție grafică: Virgil Apostol, Claudia Apostol; conservare: Cristina Georgescu, Georgiana Mureşan; asistență tehnică: Ancuța-Maria Boca, Marinuş Schindea, Ioan Stoica, Ionuț Zaharia, Marius Blasko; panotare: S.C. 911 Casa de Print şi Producție S.R.L. Fotografiile acestei prezentări au fost realizate de Cătălin I. Nicolae.

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 129–135

Națională şi Arheologie din Constanța[4] şi ai Facultății de Istorie a Universității din Bucureşti[5].

Prin varietatea condițiilor de viață oferite, prin rolul important în domeniul schimbului de produse şi influențe, prin poziția strategică deosebită, care a făcut

[4] Constantin Băjenaru, Constantin Nicolae, Irina Nastasi.
[5] Ioan Carol Opriş.

din această provincie un punct de atracție pentru prezențele ce s-au succedat aici de-a lungul timpului (coloniile grecești, Imperiile roman, bizantin, otoman), Dobrogea a atras din cele mai vechi timpurii atenția atât locuitorilor diverselor epoci, cât și cercetătorilor antichității.

Astfel, începuturile arheologiei de teren și ale cercetării științifice în acest domeniu în România se leagă în mare măsură de Muzeul Național de Antichități, prin ctitorii săi – Grigorie Tocilescu și Vasile Pârvan – și prin atenția pe care aceștia au acordat-o antichităților dobrogene, exemplul lor fiind urmat de alte nume sonore ale domeniului. Unele dintre cele mai importante situri arheologice ale României se află în Dobrogea și ele au constituit obiectul preocupărilor atât științifice, în sensul investigațiilor de teren și al valorificării materialelor prin publicații, cât și muzeistice, prin înființarea muzeelor regionale și de sit, precum și a bazelor arheologice. Nu întâmplător, numele și patrimoniul Muzeului Național de Antichități se leagă de situri arheologice aparținând epocii greco-romane, situate în regiunea cuprinsă între Dunăre și Marea Neagră, a căror cercetare a început în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sau în primele decenii ale secolului XX, precum *Troesmis*–Turcoaia, *Tropaeum Traiani*–Adamclisi, *Axiopolis*–Cernavodă, *Tomis*–Constanța, *Ulmetum*–Pantelimon, *Histria, Callatis*–Mangalia, *Capidava*, pentru a continua fără întrerupere sau a fi reluată – după pauze mari – și desfășurată până în zilele noastre. Expoziția pune accent pe aspectul continuității proiectelor de cercetare în cadrul siturilor amintite, în ciuda, uneori, a discontinuității activităților pe teren.

Expoziția se dorește o trecere în revistă a unor momente importante din istoria Muzeului Național de Antichități, a evoluției de la faza artefactului colecționat la etapa celui descoperit prin cercetări arheologice, subliniindu-se devenirea unei instituții în sensul conturării specificului ei. Conține o parte descriptivă importantă, reflectată de postere, susținută de materiale arheologice aferente, selectate după criteriul apartenenței la colecții particulare, tematice sau de studiu.

Circuitul expozițional cuprinde două mari segmente.

Primul segment, găzduit de holul casei și de salonul de muzică ale familiei Severeanu, tratează istoria Muzeului Național de Antichități și etapa anticvarică, conținând o retrospectivă sintetică a etapei colecțiilor personale, reunind atât piese din patrimoniul Muzeului Național de Antichități, cât și din cel al Muzeului Severeanu, selectate după datele lor comune: piese ceramice și sculpturale, precum și descoperiri numismatice, aparținând preponderent antichității greco-romane. Panourile cu explicații tratează sintetic probleme ale istoriei Muzeului Național de Antichități (acte fondatoare, personalități, sedii instituționale), precum și câteva aspecte ale începuturilor arheologiei românești, susținute de artefacte aparținând uneia dintre cele mai importante colecții personale, cea a generalului Nicolae Mavros, considerat un ctitor al instituției. În salonul de muzică este surprins momentul anticvaric, al acumulării de piese prețioase și diverse, după un criteriu

mai degrabă estetic. Segmentul conține o prezentare sintetică, susținută de o selecție de tip generic a unor obiecte din colecțiile particulare care au stat la baza formării Muzeului Național de Antichități (antichități egiptene, vase grecești, piese sculpturale şi epigrafice), precum şi două secțiuni, reunind unele dintre cele mai reprezentative artefacte pentru ilustrarea conceptului de colecție din secolul al XIX-lea – începuturile secolului XX: secțiunea destinată vaselor grecești, conținând piese atât din colecțiile Muzeului Național de Antichități, cât şi din colecția dr. Severeanu, şi secțiunea numismatică, etalând, pe biroul gazdei din alte vremuri, piese monetare antice, provenind din achizițiile sale.

Un panou, ilustrând începuturile cercetării arheologice de teren în zona cea mai bogată din acest punct de vedere a spațiului românesc, Dobrogea, asigură trecerea spre cel de-al doilea segment al expoziției, cel ilustrând domeniul cercetării arheologice, dedicat siturilor arheologice enumerate mai sus.

Segmentul siturilor dobrogene, găzduit de trei încăperi, ultima fiind biroul dr. Severeanu, cuprinde: „momentul Grigore Tocilescu”, cu siturile *Troesmis, Tropaeum Traiani*, *Tomis*, *Axiopolis*; „momentul Vasile Pârvan”, cu siturile *Ulmetum*, *Callatis*, *Capidava*, *Carsium*, aspecte de viață romană rurală, muzee de sit şi regionale; „momentul Histria” în evoluția arheologiei românești. Expoziția conține, după prezentarea „momentului Tocilescu”, o trecere în revistă a câtorva dintre direcțiile de evoluție a Muzeului Național de Antichități în vremea lui Vasile Pârvan, prin cercetarea unor situri arheologice (prezentate, prin intermediul

posterelor, conținând fișe sintetice, şi al obiectelor provenind atât din cercetări inițiate la sfârşitul secolului al XIX-lea, cât şi din săpături mai recente, selectate după criteriul apartenenței la sit şi al impactului cronologic, obiecte constând din materiale ceramice, piese sculpturale şi epigrafice). Accentul este pus pe siturile de la *Ulmetum*, *Histria*, *Callatis*, *Capidava*, a căror studiere a început în vremea lui Vasile Pârvan, direct sau prin intermediul colaboratorilor săi. Dimensiunea cercetării a fost completată cu aceea a protejării patrimoniului prin aspecte legate de crearea şi evoluția muzeelor regionale şi de sit.

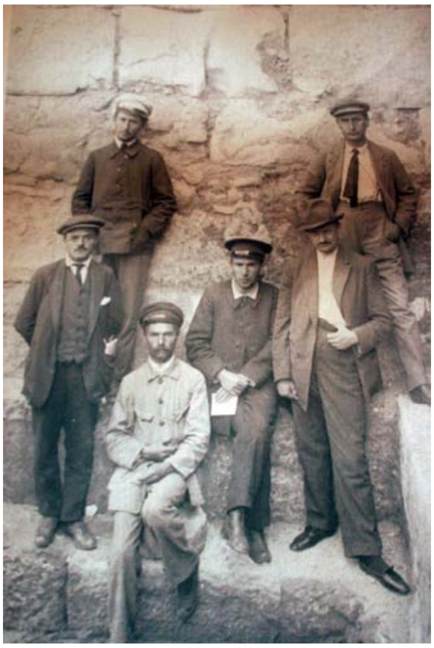

O atenție deosebită a fost acordată sitului greco-roman de la Histria, cel mai vechi oraş cunoscut de pe teritoriul țării noastre, a cărui cercetare arheologică a împlinit în 2014 un secol. „Sala Histria”, amenajată în fostul birou al dr. Severeanu, încheie expoziția. Marcând jubileul unuia dintre cele mai reprezentative şantiere arheologice dobrogene, vechea colonie milesiană de pe malul lacului Sinoe, dincolo de sublinierea principalelor aspectelor ridicate de cercetarea unui obiectiv arheologic de mare complexitate, se constituie, totodată, într-o invitație la o legătură directă cu patrimoniul arheologic, dincolo de aspectele ştiințifice şi de protecție. Un sit arheologic cercetat mai bine de un veac poate fi un subiect de meditație pentru mulți dintre noi, arheologi sau nu, şi în multe privințe.

IMAGES D’UNE EXPOSITION.
LE MUSÉE NATIONAL DES ANTIQUITÉS.
UNE EXCURSION ARCHÉOLOGIQUE…

RÉSUMÉ

L’Institut d’Archéologie « Vasile Pârvan » a celebré, en novembre 2014, 180 anées depuis la fondation du Musée d’Histoire Naturelle et des Antiquités et 160 années d’existence du Musée National des Antiquités. Une exposition, organisée au Musée Severeanu, a marqué le jubilée.

SESIUNEA ANUALĂ DE COMUNICĂRI ŞTIINŢIFICE A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

ADINA BORONEANŢ*, ANDREI MĂGUREANU**, AUREL VÎLCU***

În spiritul ediţiilor precedente, sesiunea anuală de comunicări ştiinţifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, cu tema *Metodă, teorie şi practică în arheologia contemporană*, a reunit, în perioada 25–27 martie 2015, numeroşi specialişti cu preocupări comune în descifrarea tainelor trecutului prin studierea izvoarelor. Manifestarea a avut loc la sediul institutului din strada Henri Coandă nr. 11 (Casa Macca). Prezentările s-au desfăşurat în două secţiuni succesive şi echilibrate din punct de vedere numeric: rapoarte de cercetare arheologică şi comunicări ştiinţifice.

Prima secţiune a avut în vedere în principal **rapoarte** anuale[1] referitoare la săpături efectuate în ultimii ani, la care s-au adăugat şi rezultatele unor cercetări mai vechi rămase inedite. Cu acest prilej au fost puse în circuitul ştiinţific numeroase informaţii dobândite în urma cercetărilor sistematice din situri cunoscute, ca şi rezultatele oferite de săpăturile de salvare, care au adăugat puncte noi pe harta descoperirilor arheologice. Secţiunea de rapoarte a cuprins 29 de prezentări ale cercetărilor arheologice sistematice şi preventive, dintre care 11 concentrate pe epocile pre-şi protoistorică, 13 reflectând epoca greco-romană (cu o contribuţie semnificativă a campaniilor întreprinse în anul 2014 la *Histria* şi *Tropaeum Traiani*) şi cinci din perioada Evului Mediu.

În aceeaşi tematică generală a sesiunii, s-au înscris şi **postere**le expuse:

New AMS 14C dates for human remains from the Romanian Stone Age sites in the Iron Gates (Clive Bonsall, Adina Boroneanţ);

Symbolic behavior and artefacts in the Aeneolithic. Red deer antler sceptre discovered in south Moldova, Romania (Diana-Maria Sztancs, Corneliu Beldiman, Costel Ilie);

Symbolic fortifications during Copper Age at the Lower Danube (Raluca Kogălniceanu);

Principalele teme de cercetare în curs de desfăşurare din situl arheologic Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Ovidiu Ţentea, Andrei Cîmpeanu);

O descoperire recentă relativă la vânătoarea cu arcul în evul mediu în endocarstul din sud-estul Transilvaniei (Corneliu Beldiman, Silviu Gridan, Diana-Maria Sztancs);

Târgşorul Vechi medieval (Andrei Măgureanu, Bogdan Ciupercă, Alin Anton).

În prima zi a sesiunii, ca şi în ediţiile precedente, o secţiune a fost dedicată **prezentărilor de volume** de specialitate, publicate de membrii Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” în anul 2014 (volume de autor, colaborări, editări de carte, publicaţii periodice):

[Daniel Spânu, *Contribuţii arheologice şi iconografice la cercetarea sitului „Cetate” de la Zimnicea*, Piteşti, Editura Ordessos, 2014, ISBN 978-606-8604-04-6. (prezentare Vlad V. Zirra)]

[Radu Băjenaru, *Sfârşitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpaţi şi Dunăre*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, 510 p., ISBN 978-973-109-492-2 (prezentare Alexandru Vulpe)].

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: boro30@gmail.com.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: arheologiemedievala@yahoo.com.

*** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: aurelvilcu@gmail.com.

[1] Atât pentru rapoartele de cercetare arheologică, cât şi pentru comunicări, ca şi pentru prezentările de carte, au fost marcate între paranteze drepte contribuţiile înscrise în program şi nesusţinute.

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 137–163

Valeriu Sîrbu, Liana Oţa, Aurel Vîlcu, Marian Neagu, Vasile Oprea, *Sudul Munteniei în secolele I a.Chr. – III p.Chr. Sarmaţi, daci, romani*, Editura Istros, Brăila, 2014, ISBN 978-606-654-115-2 (prezentare Andrei Măgureanu)

Cristian Eduard-Ştefan, Mihai Florea, Sorin-Cristian Ailincăi, Cristian Micu (eds.), *Studii privind preistoria sud-estului Europei. Volum dedicat memoriei lui Mihai Şimon*, Editura Istros, Brăila, 2014, ISBN 978-606-654-110 (prezentare Cristian Schuster).

Mousaios XIX (2014). *Proceedings of International Colloquium Residential Centres (dava, emporium, oppidum, hillfort, polis) and Cult Places in the Second Iron Age of Europe, Buzău (Romania), 23rd – 26th October 2014*, Valeriu Sîrbu, Sebastian Matei (eds.) (prezentare Sebastian Matei).

Materiale şi Cercetări Arheologice X (2014), *Histria. 100 de ani de cercetări arheologice* (prezentare Irina Adriana Achim). Redăm în continuare conţinutul alocuţiunii colegei noastre.

Îmi revine misiunea de a vă prezenta volumul 10/2014 al publicaţiei anuale a IAB, Materiale şi cercetări arheologice. *Centenarul cercetărilor de teren de la Histria reprezintă, fără îndoială, un moment cu o semnificaţie profundă pentru istoria regiunilor de la Dunărea Inferioară şi, totodată, pentru înţelegerea şi devenirea patrimoniului cultural din România.*

Destinul istoric al cetăţii milesiene de pe malul lacului Sinoe va rămâne legat pentru posteritate de amintirea de neşters a descoperitorului său, Vasile Pârvan, aşa cum, cu cuvinte încărcate de o emoţie autentică, mărturisea în 1927 Scarlat Lambrino, într-o evocare a profesorului său, publicată în numerele 3–4 ale revistei Dacia.

Iniţiativa publicării acestui număr aniversar a precedat cu aproximativ un an momentul apariţiei sale, iar redacţia MCA*, prin efortul nemijlocit al redactorului şef, dr. Roxana Dobrescu, a formulat o invitaţie către toţi foştii şi actualii membri ai colectivului de cercetare a şantierului Histria. Demersul s-a concretizat prin cele 22 de materiale ştiinţifice sau comemorative pe care volumul le adună în paginile sale.*

Volumul este structurat în trei secţiuni, iar cele 22 de titluri, dintre care doar două sunt redactate în limba română, sunt organizate astfel: Memoria cetăţii, Epoca greacă *şi* Perioada romană şi romană târzie. *Introducerea este semnată de academicianul Alexandru Vulpe.*

Secţiunea Memoria cetăţii *reuneşte materiale care ne permit să retrasăm istoria celor 100 de ani de cercetări la Histria, fie că vorbim de oamenii care au lucrat pe acest şantier, evocaţi de Zoe Petre, Mihaela-Mănucu Adameşteanu sau Alexandru Barnea, fie că vorbim de istoricul cercetărilor realizat de Alexandru Avram şi Mircea Angelescu sau de mărturiile directe ale unor histrioţi din generaţiile trecute, cum sunt Zoe Petre şi Nubar Hamparţumian. În fine, o contribuţie pur ilustrativă ne prezintă oamenii Histriei, de la Vasile Pârvan încoace. Ţin să subliniez faptul că am avut posibilitatea de a include în acest volum unul dintre ultimele texte ale lui Nubar Hamparţumian, dispărut în toamna anului 2013. Datorăm apariţia postumă a acestui material celor două fiice ale sale, care ne-au încredinţat textul spre publicare.*

Celelalte două secţiuni reunesc articole de istorie, numismatică şi preponderent arheologie, referitoare la perioda greacă, romană şi romană târzie. Numărul 10 al MCA *ne propune o incursiune fascinantă în istoria cetăţii, fie că ne referim la contribuţia ce discută un dialog platonician intitulat Anaxandros, datorată lui Zoe Petre, fie că vorbim despre Istros şi relaţiile sale cu seleucizii în secolul al III-lea a.Chr. Studiile de arheologie ocupă o pondere importantă în economia volumului. Sunt discutate categorii diverse de materiale arheologice, cum ar fi bolurile lydiene, ceramica romană timpurie şi amforele orientale, monedele descoperite în sectorul sud al cetăţii, un monument funerar din Moesia Inferior, artefactele din os sau un tipar pentru fabricarea crucilor din metal descoperit în vecinătatea basilicii episcopale.*

În fine, patru contribuţii rezumă principalele rezultate ale cercetărilor întreprinse în cursul ultimului deceniu în diverse sectoare ale cetăţii: sectorul sud, basilica extra muros, basilica Pârvan şi basilica cu criptă.

Pentru a încheia, voi relua cuvintele academicianului Alexandru Vulpe: „1300 de ani de vieţuire a coloniei milesiene de pe malul lacului Sinoe conferă acestui loc o substanţă istorică aparte, ce se cere permanent descifrată. Generaţii trecute şi prezente au spus posterităţii o istorie a Histriei". Iar mărturia acestui demers pios este tocmai volumul pe care vi-l prezentăm astăzi.

Țin să le mulțumesc tuturor celor care, știuți sau neștiuți, au făcut posibilă apariția volumului. Nu în ultimul rând, îmi permit să-i felicit pentru munca lor pe membrii redacției, pentru că acest proiect a fost, înainte de orice, unul de echipă.

În **a doua parte a sesiunii**, în cadrul **secțiunii de comunicări**, au fost prezentate 38 de materiale, cu o tematică diversă și acoperind din punct de vedere cronologic un interval larg, de la preistorie la epoca modernă. Cele mai numeroase comunicări susținute (17) au vizat perioadele pre- și protoistorică la care se adaugă epoca greco-romană (14) și șapte prezentări concentrate pe Evul Mediu și perioada modernă. Ca și în cazul edițiilor precedente, comunicările au atins subiecte diverse, de la analize de tip tradițional ale materialului arheologic, la noi abordări în demersul antropologic, studii interdisciplinare (arheozoologie, studiul materialelor textile, studiul materiilor dure animale, analize compoziționale ale metalelor), arheologie experimentală, numismatică și considerații istorice.

Interpretările noi, prezentarea de materiale descoperite recent, discuțiile asupra comunicărilor și punctele de vedere, uneori diferite, expuse într-o fructuoasă confruntare de idei, au generat o atmosferă plăcută și utilă specialiștilor, justificând pe deplin organizarea anuală a sesiunii științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române.

Calitatea prezentărilor și participarea numeroasă a colegilor din diferite instituții, cu atribuții în cercetarea izvoarelor arheologice și prezervarea patrimoniului cultural național, încurajează continuarea sesiunilor de comunicări științifice organizate anual de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române.

REZUMATE. RAPOARTE DE SĂPĂTURĂ

Arheologia epocii pre- și protoistorice

Cercetări în arealul carstic din Cheile Vârghișului (jud. Harghita) – Marian Cosac, George Murătoreanu, Alexandru Radu, Daniel Vereș, Dan Lucian Buzea, Loredana Niță, Monica Mărgărit (UV Târgoviște), Valentin Dumitrașcu (IAB)

Cheile Vârghișului sunt situate la extremitatea nordică a Munților Perșani, fiind cel mai important areal carstic din această unitate montană. Atât faptul că rezultatele săpăturilor arheologice efectuate anterior au fost publicate sumar, cât și potențialul arealului carstic au îndemnat la o reluare a cercetărilor arheologice în anul 2014, fiind abordate siturile Abri 122/1200, Peștera Ursului, Peștera Calului.

În cazul Abri 122/1200, după degajarea materialului sedimentar din imediata vecinătatea a grotei s-a urmărit recuperarea integrală a materialului arheologic neidentificat în cursul săpăturilor anterioare, cercetarea pachetelor sedimentare din spațiul grotei și colectarea de probe necesare stabilirii vârstei locuirii paleolitice. Au fost recuperate 561 de piese rezultate din sedimentele cercetate anterior, iar din interiorul peșterii (*in situ*) 43 de piese, trei piese din materiale dure de origine animală, cu o evidentă morfologie de vârf (dintre care două probabil utilizate) și material faunistic. Au fost identificate resturi provenind de la ierbivore de talie mare (*Bos/Bison*) și medie (*Capra*), canide (*Canis lupus*) și urs (*Ursus spelaeus*). Din contextul *in situ* al grotei au fost prelevate probe pentru analize OSL și mostre de cărbune și os necesare datării cu radiocarbon.

Stadiul actual al cercetării arheologice și analiza preliminară a materialului colectat în aria adăpostului și a grotei din partea sa terminală sugerează existența a două etape de locuire atribuite paleoliticului mijlociu.

În Peștera Ursului, s-a dorit amplasarea unei secțiuni în sectorul A al peșterii, zonă afectată parțial de cercetările anterioare, pentru a fi surprinsă o concentrare de material arheologic preistoric, nivelurile ocupaționale fiind teoretic nederanjate. S-a reușit doar o curățare parțială a unui profil stratigrafic rezultat în urma săpăturii lui M. Mottl. Din proximitatea săpăturii a fost recuperată ceramică preistorică, iar din sondajele efectuate de speologi sau arheologi amatori, faună pleistocenă.

În profilul stratigrafic a fost surprinsă o lentilă macroscopică de cenuşă vulcanică datorată erupţiei unui vulcan din lanţul carpatic, Masivul Ciomadu, foarte probabil una dintre erupţiile masive din MIS 3, în jur de 40–45 ka (analize cronologice pe depozitele proximale sunt în curs de realizare).

În Peştera Calului, obiectivul anului 2014 a fost cercetarea unei secţiuni localizate în portalul peşterii. Săpătura a atins patul peşterii la adâncimea de 1,45 m fără a se identifica materiale de factură paleolitică. Explicaţia unei asemenea situaţii ar fi că portalul peşterii nu a oferit condiţii optime de locuire sin cauza reactivării cu periodicitate a unui aport sedimentar datorat Vârghişului, ipoteză susţinută de succesiunea din profilul stratigrafic. Lentile de nisip sunt intercalate între depuneri de pietriş puternic rulat, sugerând un regim de sedimentare torenţial. Este probabil ca materialul paleolitic rezultat din vechile cercetări să provină din zona neinundabilă a galeriei principale a peşterii.

Cercetare finanţată prin FONDUL SOCIAL EUROPEAN, Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, Axa prioritară nr. 1 ***„Educaţia şi formarea profesională în sprijinul creşterii economice şi dezvoltării societăţii bazate pe cunoaştere", Domeniul major de intervenţie 1.5 „Programe doctorale şi post-doctorale în sprijinul cercetării"****, Titlu: „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală", Contract: POSDRU 159/1.5/S/137832.*

O arheologie a munţilor din Maramureş, România: cercetările din anul 2014 – Radu-Alexandru Dragoman (IAB), Dan Pop, Bogdan Bobînă, Marius Ardeleanu (MJIA Maramureş), Călin Şuteu (U „1 Decembrie 1918" Alba Iulia), Ciprian Astaloş (MJ Satu Mare), Vlad Săsăran (U Petroşani).

Comunicarea se constituie într-un raport dedicat cercetărilor arheologice de suprafaţă, efectuate în anul 2014 în munţii din Maramureşul istoric, ca parte a unui demers demarat în anul 2012. Sunt prezentate condiţiile în care s-au desfăşurat cercetările, principalele rezultate obţinute şi obiectivele din viitorul apropiat.

[Pietrele – Gorgana. Campania 2014 – Meda Toderaş (IAB), Svend Hansen (DAI Berlin), Agathe Reingruber (CI)]

Cercetările arheologice din tell-ul de la Pietrele – *Măgura Gorgana* se desfăşoară în cadrul proiectului comun de cercetare româno-german *Pietrele Archaeological Project,* iniţiat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti şi Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien Abteilung.

Pe tell, activitatea de cercetare din anul 2014 s-a desfăşurat în suprafaţa B şi suprafaţa F. În aşezarea plană din jurul tell-lui a fost extinsă spre N şi E suprafaţa T, cercetată şi în anii precedenţi (2012 şi 2013).

În suprafaţa B, cercetarea a continuat în partea sudică şi estică, urmărindu-se astfel dezvoltarea contextelor identificate în campania trecută. A fost epuizat stratul de nivelare, în mijlocul suprafeţei fiind identificată o nouă structură de locuire arsă, uşor înclinată spre S, puternic afectată de intervenţii ulterioare.

În suprafaţa F, cercetarea a continuat în stratul de nivelare lutos, de culoare gri-închis. În partea de NV a fost cercetat un cuptor de formă trapezoidală (denumit P14F423), cu colţurile rotunjite. Cuptorul aparţinea unei structuri de locuire arse, ale cărei resturi au fost observate odată cu epuizarea stratului de nivelare.

Secţiunea T, deschisă în anul 2014, a reprezentat o extindere a celei din 2013 în partea sa sudică. Extinderea a fost motivată de descoperirile datate în neolitic din campaniile trecute, urmărindu-se dezvoltarea spre N a masei de chirpici ars surprinse în campania 2013. Pe parcursul cercetării au fost identificate oase umane izolate, aflate la diferite adâncimi, precum şi o structură rectangulară din pietre cu ceramică de factură Dridu (P14T624).

Cimitirul din epoca bronzului de la Cârlomăneşti, campania 2014 – Ion Motzoi-Chicideanu (IAB), Monica Chicideanu-Şandor (U Bucureşti), Mihai Constantinescu (IA–FR), Dragoş Pârcălabu (CI).

În cursul lunilor iulie – august 2014 au fost continuate săpăturile în cimitirul de la Cârlomăneşti – *La Arman* (com. Verneşti, jud. Buzău). Au fost cercetate 20 de morminte aparţinând culturii Monteoru şi alte câteva complexe (gropi) din epoci diferite: Hallstatt timpuriu, Laténe, medievale timpurii (secolele VI–IX). Au fost descoperite mai multe morminte multiple (cu două schelete), dar niciunul de incineraţie. Mai multe morminte au avut structuri de piatră, remarcându-se în mod deosebit M.88, dar majoritatea acestora erau distruse din vechime sau, mai ales, din epoca

modernă. Diferențierea pe grupe de sex/vârstă a fost începută pe teren, urmând a fi soluționată pe parcurs.

Au fost prelevate şi câteva probe pentru datări cu radiocarbon, probe ce urmează a fi prelucrate la Laboratorul AMS de la Poznan, Polonia.

Cimitirul de la Cârlomăneşti este unul dintre cele mai importante dintre cimitirele culturii Monteoru, prin numărul mormintelor cercetate şi publicate, datele radiocarbon (cca 10), inventarele (mai ales piesele de port din metale prețioase şi nu numai) şi piesele cu caracter special (între care se distinge vasul fragmentar din metal, cu trimiteri în spațiul sudic al stepelor nord-pontice, Anatolia, sectorul răsăritean al Transcaucaziei şi, destul de posibil, chiar în spațiul egeean). Determinările de ordin antropologic pun deja în evidență un anume comportament funerar al comunităților monteorene.

Datele radiocarbon conturează etaje cronologice ce anulează aşa numitele „faze/stiluri" ceramice – Ic4-IIb – şi, astfel, etapizarea cronologică a culturii Monteoru culturii, aşa cum este, de pildă, cea prezentată în Tratatul de Istorie a României.

Este limpede astfel că cimitirul de la Cârlomăneşti ocupă un loc special în cadrul culturii Monteoru, în zona Carpaților de Curbură, dar, în bună măsură, şi în spațiile imediat învecinate – Podişul Central al Moldovei, Transilvania, întreaga Muntenie şi Oltenia, Dobrogea şi zona Bulgariei, cel puțin până la masivul muntos al Balcanilor şi poate chiar la S de acesta, în zona nord-estică a Turciei şi, destul de posibil, chiar spațiul nord-egeean.

[*Considerații privind locuirea din epoca bronzului de la Pietroasa Mică – Gruiu Dării pe baza rezultatelor campaniilor 2011–2014* – Daniel Costache (MJ Buzău)]

Materialul de față reprezintă un demers științific ce vine să completeze informațiile privind locuirea din epoca bronzului din situl de la Pietroasa Mică – *Gruiu Dării* (com. Pietroasele, jud. Buzău). În urmă cu patru ani au fost valorificate, într-o manieră relativ succintă, rezultatele cercetărilor din perioada 2001–2010 din acest important sit arheologic, iar acum ne-am propus să procedăm la fel şi cu rezultatele cercetărilor din campaniile 2011–2014. Deşi avem în proiect un amplu studiu asupra rezultatelor cercetărilor ce vizează locuirea din epoca bronzului din acest sit, întrucât ne aflăm în fața unui demers de durată şi anevoios, considerăm oportună o prezentare chiar şi pe scurt a complexelor şi a materialelor de interes arheologic de la *Gruiu Dării*, precum şi creionarea câtorva concluzii preliminare, în concordanță cu actualul stadiu al cercetărilor.

Cercetările de la Bâzdâna „La Cetate" – 2015 – Vlad V. Zirra, Radu Băjenaru (IAB), Olimpia Bratu (BJ Gorj), Alexandru Bratu (DJG–AN), Mara Buligă (U Bucureşti), Vlad Cărăbişi (CI), Valentin Dumitraşcu, Monica Nicolăescu (IAB), Cristian-Marian Ştirbu (IB)

După o întrerupere de circa 10 ani, cercetările sistematice din punctul „La Cetate" au fost reluate, în colaborare cu Muzeul Olteniei, Craiova.

Săpăturile au fost amplasate în zona fortificației cu cărămizi arse, la limita vestică a acesteia. Ele au constat dintr-o secțiune (S XV/2014), care a căutat să ofere posibilitatea de a observa legătura stratigrafică dintre zona locuită şi fortificație. Către capătul vestic al secțiunii, acolo unde au ieşit la iveală resturile fortificației, au fost deschise, de asemenea, adiacent, la S şi la N de S XV/2014, două casete/secțiuni C1, respectiv C2/2014, pentru a observa, cât mai bine, vestigiile fortificației şi complexul foarte probabil legat de ritualul de fondare de la baza acesteia.

Această lucrare a fost realizată prin programul Parteneriate în domenii prioritare – PN II, derulat cu sprijinul MEN – UEFISCDI, proiect nr. 339/2014

Elemente de habitat şi ritual în bronzul târziu pe Valea Mureşului Mijlociu. Cercetări arheologice preventive pe lotul A1-LD3 – Sit 1 – Nicolae Cătălin Rişcuță, Ioana Barbu, Oana Bărbat, Cătălin Cristescu (MCDR Deva).

Situl 1, situat în extravilanul localității Abucea (com. Dobra, jud. Hunedoara), a fost cercetat în cadrul săpăturilor arheologice preventive de pe traseul autostrăzii A1, lotul 3 Lugoj – Deva. Acesta este amplasat pe malul stâng al râului Mureş, pe prima sa terasă.

În suprafața afectată de viitoarele lucrări de infrastructură, a fost surprinsă o aşezare preistorică. Au fost cercetate aproximativ 600 de complexe, cea mai mare parte aparținând bronzului târziu, ca şi câteva complexe eneolitice, medieval timpurii şi moderne. În ceea ce priveşte habitatul, cercetările indică faptul că ne aflăm, în această zonă, într-o margine a aşezării, majoritatea

complexelor descoperite fiind gropi menajere, identificându-se, însă, şi câteva locuinţe adâncite sau gropi cu caracter ritual.

Remarcabile pentru categoria complexelor rituale sunt Cx 234, Cx 315 şi Cx 421. Cele trei gropi, atribuite bronzului târziu, se individualizează în cadrul acestei grupe prin formă, inventar, dispunerea acestuia, precum şi poziţia lor în planimetria aşezării.

Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Desa – campania 2014 – Florin Ridiche (MO Craiova), Marius Bâsceanu (IAB), Lucian Popescu-Vava, Cristian Ceacîru, Iulian Popescu (CI), Mara Buligă (U Bucureşti), Ana-Maria Băluţă (CI)

În luna august a anului 2014, au fost continuate cercetările arheologice de la Desa, în punctele „Castraviţa” şi „Dăbiloiu”.

În punctul „Castraviţa”, au fost cercetaţi doi tumuli de tip Basarabi (T4 şi T5), precum şi un un tumul (T6), cu un singur mormânt de inhumaţie, cu scheletul foarte bine conservat. În stadiul actual al cercetărilor, încă nu s-a putut stabili cu precizie dacă mormântul este de tip Basarabi.

În punctul „Dăbiloiu”, a fost identificat un singur complex arheologic, reprezentând o depunere ritualică a unei *spatha* de tip germanic (a şasea descoperită până acum la Desa).

Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din 2011–2014 privind necropola Latène de la Desa, punctul „Castraviţa” (jud. Dolj) – Emilian Teleaga (IAB), Florin Ridiche (MO Craiova), Mihai Constantinescu (IA–FR), Adrian Bălăşescu, Virgil Apostol (MNIR)

Necropola Latène de la Desa, situată pe duna „Castraviţa”, la N de un braţ al Dunării, constituie o realitate arheologică excepţională în contextul cercetărilor descoperirilor funerare din Dacia preromană şi în general din Europa centrală.

Majoritatea necropolelor Latène îşi încetează existenţa la sfârşitul perioadei Latène C_1 (cca. 200 a.Chr.), iar descoperirile funerare ulterioare (mormintele din grupa Padea-Panagiurski Kolonii) sunt dificil de interpretat. Doar necropola de la Belgrad a fost folosită neîntrerupt, din Latène B_2 până în epoca romană.

Ridicarea topografică detaliată şi scanarea geomagnetică a dunei „Castraviţa” au permis reconstituirea formei dunei actuale şi înţelegerea rolului fortificaţiei romane timpurii în nivelarea ei, astfel distrugându-se parţial necropola Latène.

Cele 11 morminte Latène formau două grupe de descoperiri funerare separate, situate pe culmea dunei, în interiorul fortificaţiei romane. Alegerea locului funerar şi structura necropolei, formată din grupuri de morminte, se întâlneşte şi în cazul cimitirului de la Belgrad.

Resturile umane incinerate, cărbunii şi cenuşa lipsesc în mormântul 1 (cenotaf) şi în mormintele 2, 5, 7 şi 9, probabil distruse – deoarece groapa funerară era dificil de observat în solul nisipos de la Castraviţa. În afară de mormântul cenotaf 1, celelalte descoperiri funerare (mormintele 3–4, 6, 8, 10–11) erau morminte de incineraţie în groapă sau în urnă.

Analizele paleoantropologice au arătat că temperaturile de ardere nu erau mai înalte de 600–800º C. Într-un crematoriu modern, unde temperatura medie este de până la 1000º C, rămân de la un individ adult cca 1,8±0,3 kg de oase calcinate şi particule de oase (care reprezintă cca 50 % din cantitatea totală şi dispar în contextul arheologic). La Desa, oasele arse într-un mediu cu oxigen au fost depuse în cantitate mult mai mică în morminte, deci ele au fost selectate înainte de depunere, fără a se recupera preferenţial anumite segmente scheletice. Ele sunt deformate de foc, au sunet metalic, densitate mare şi sunt puternic fragmentate. În toate mormintele s-au identificat doar oase de bărbat, respectiv de sex nedeterminat, cu vârste adulte, dar şi un subadult.

În cinci morminte s-au găsit resturile ofrandei de carne, reprezentate de oase de vacă, oaie şi porc, nearse sau arse la temperaturi mai joase decât în cazul celor umane.

Cele mai vechi morminte aparţin perioadei Latène mijlociu C_1 şi au ca inventar vase ceramice, cuţite, o cute şi podoabe (fibulă şi centură compusă din verigi în formă de opt). Abia în Latène C_2-D_1 apar morminte cu arme (scut, sabie, suliţă), piese de harnaşament şi vase ceramice, sica, cuţit de ras şi fibulă; trei morminte sunt lipsite de arme, având doar piese de podoabă, ceramică şi o sica.

Analizele cu radiocarbon permit datări largi, care confirmă cronologia celor două faze ale necropolei – Latène mijlociu C_1 (înainte de 200 a.Chr.) şi Latène C_2-D_1 (după 200 a.Chr.).

Noi cercetări arheologice privind necropola hallstattiană târzie de la Bârseşti (jud. Vrancea) – Emilian Teleaga, Dorin Sârbu (IAB), Mihai Constantinescu (IA–FR), Ştefana Stoica (BU–PS1), Mădălina Stănescu, Aurora Emilia Apostu (MJ Vrancea)

Necropola hallstattiană târzie de pe platoul Dumbravă din comuna Bârseşti a fost parţial săpată de către Sebastian Morintz şi a rămas nepublicată. Noua echipă care studiază această necropolă prezintă atât obiectivele programului ei de cercetare, cât şi problemele şi rezultatele preliminare ale valorificării vechilor săpături arheologice. Sunt prezentate cercetările arheologice întreprinse în anul 2014, anume un tumul săpat integral, modul lui de construcţie şi ritualul funerar. Se încearcă şi cuantificarea efortului depus pentru înălţarea tumulului şi înţelegerea structurii sociale a comunităţii care folosea necropola de pe platou.

Necropola getică de la Stelnica-Grădiştea Mare (jud. Ialomiţa), campania 2014 – Anca Ganciu, Cristian Schuster, Mircea Babeş (IAB), Gheorghe Matei (MJ Ialomiţa)

Punctul „Grădiştea Mare” este situat în Balta Borcei, la N de podul de la Feteşti – Cernavodă, acoperind o suprafaţă de 1,5 ha şi având o înălţime de 0,50–2 m.

Cercetarea sistematică se concentrează asupra necropolei getice, datate în secolele IV–III a. Chr. Pe suprafaţa cercetată au mai fost documentate descoperiri aparţinând epocii neolitice (cultura Boian), epocii bronzului (cultura Coslogeni), evului mediu târziu şi epocii moderne.

Descoperirile din acest an aparţinând epocilor medievală şi modernă sunt reprezentate prin urmele unei locuinţe (podea), un şanţ şi gropi de par.

Perioadei getice îi pot fi atribuite: trei morminte de inhumaţie (doi indivizi de vârstă adultă – M.419, M.422 – şi un individ *imatur* – M.420), un mormânt de incineraţie cu oasele depuse în urnă (M.424) şi patru morminte de incineraţie cu oasele depuse în groapă cu vase de ofrandă (M.421, 423, 425–426).

Inventarul funerar, sărac, este similar celor din descoperirile anterioare.

Arheologia epocii clasice

Histria

Histria 2014. Sectorul Acropola Centru-Sud – Valentin Bottez, Alexandra Liţu, Alexandra Ţârlea (U Bucureşti)

Din punct de vedere stratigrafic, în anul 2014 rezultatele confirmă observaţiile anterioare: sub un prim strat vegetal/intervenţie modernă urmează cele două straturi de dărâmătură ale ultimului nivel constructiv – unul galben-roşiatic, ce reprezintă momentul incendierii şi distrugerii iniţiale a nivelului constructiv, şi unul gri, ce reprezintă momentul ruinării ulterioare a structurilor afectate de incendiu şi, eventual, al spolierii lor. În ceea ce priveşte nivelurile de călcare, ele au fost identificate la diferite adâncimi, constând în general din straturi de lut de culoare galbenă, solidificate. În cazul unităţilor 8006 şi 10004–11003–12005, aceste straturi corespund unor plinte ale zidurilor cu care au funcţionat, ceea ce presupune existenţa iniţială a unui pavaj, deja distrus în momentul săpăturii. Pavaje de piatră se păstrează în C017 (P003) şi C014 (P002), ceea ce ne schimbă radical imaginea CR01, care apare ca o clădire cu cel puţin cinci încăperi pavate cu piatră. În ceea ce priveşte structurile constructive, am identificat latura estică a clădirii (zidul Z017), care până acum pare să prezinte o singură intrare (în C013). Latura vestică ar putea fi zidul Z027, care însă, până în prezent, este şi prea puţin cercetat şi puternic distrus. Latura sudică a CR01 ar putea fi zidul Z021, care prezintă o intrare perfect aliniată celei din zidul Z002 (spre N) şi care este şi ea blocată (ca acea din Z002), ceea ce indică că ambele fac parte din aceleaşi faze constructive. În C007 a fost identificat un perete de chirpici (orientat E-V) prăbuşit, care se intersecta cu zidul Z010 şi constituia o departajare interioară a acestui spaţiu.

Au fost identificate străzile ST01 şi ST02, care delimitează spre E, respectiv V CR01. În cazul ST02 am identificat două faze ale arterei rutiere, prima cronologic fiind perpendiculară pe strada c, iar a doua oblică (N-S). În ceea ce priveşte structura străzilor, menţionăm că în cazul ST01 au fost identificate trotuare/borduri (T001 şi T002), iar în cazul ambelor străzi nivelul de călcare are substrucţia formată dintr-un strat puternic bătătorit de pietre legate cu pământ, suprapus de un strat de lut de culoare galbenă, puternic solidificat.

Histria. Sector Sud. Campania arheologică 2014 – Mircea Dabîca (IAB), Linca Kuchinschi (U Bucureşti)

În campania din anul 2014, obiectivul central al cercetării arheologice din *Sectorul Sud* de la Histria a fost reprezentat de continuarea identificării, din punct de vedere arhitectonic, a *edificiului roman timpuriu de mari dimensiuni,* cu un caracter public, oficial. Au fost avute în vedere, mai exact, latura de V, colţul de NV şi compartimentarea sa vestică. Pentru atingerea acestor deziderate au fost continuate cercetările arheologice din S6 şi S7 (secţiuni deschise în campania din 2013) şi au fost începute alte trei secţiuni S8, S9 şi S10.

Au fost cercetate trei morminte de inhumaţie (M.12/2014, M.14/2014 şi M.16/2014), acestea făcând parte, tipologic şi stratigrafic, din prima necropolă atestată în această zonă, cea din secolele IV–V p.Chr. Acestea sunt morminte cu amenajare de ţigle de acoperiş, dispuse în două ape, peste defunct.

În privinţa inventarului mobil descoperit în campania arheologică 2014, menţionăm fragmente ceramice romane timpurii (secolele II–III p.Chr.) în cantitate apreciabilă, ca şi romane târzii (secolul al VI-lea p.Chr.), material osteologic uman şi animal, fragmente de tencuială pictată, cărămizi, ţigle şi fragmente de blocuri din calcar, şi, nu în ultimul rând, mai multe monede de bronz (14 piese). Au mai fost descoperite două fragmente de statuete romane din teracotă.

Histria 2014. Sectorul T – Iulian Bîrzescu, Alexandru Avram, Monica Mărgineanu-Cârstoiu (IAB), Virgil Apostol (MNIR), Florina Bîrzescu (IAB), Alexandra Liţu (U Bucureşti), Gabriel Talmaţchi (MINAC).

În *Zona sacră* de la Histria, săpăturile au fost concentrate, în anul 2014, la fel ca şi în campaniile din anii precedenţi, în zona de la V de templul lui Zeus. Într-o primă etapă, am urmărit să surprindem traseul unui zid monumental din epoca arhaică, dezvelit la V de templul Afroditei şi de monumentul C, pe o lungime de 23 m, şi interpretat provizoriu ca zid de incintă al sanctuarului. Această ipoteză nu a putut fi încă verificată şi la V de templul lui Zeus, acest lucru fiind îngreunat, mai ales, de lipsa fondurilor de cercetare, săpăturile fiind de mică amploare.

Cu toate acestea, rezultatele campaniei de anul trecut au fost remarcabile, atât în ceea ce priveşte topografia sanctuarului, cât, mai ales, în înţelegerea activităţii de cult. Astfel, la V de templul lui Zeus a fost descoperită fundaţia unui zid din epoca clasică, aparţinând unui monument sau unui peribol, despre a cărui existenţă nu aveam până acum nicio informaţie. Pe lângă acest nou monument, alte rezultate ale campaniei 2014 privesc depozitul votiv cu ancore, identificat în anul 2012 şi cercetat exhaustiv în ultimii doi ani.

Tropaeum Traiani

Cercetări arheologice la Tropaeum Traiani. Campania 2014 – Alexandru Barnea (IAB)

Au fost prezentate pe scurt sectoarele în care s-a lucrat pe şantierul arheologic *Tropaeum Traiani* în campania 2014. Deoarece membrii colectivului de cercetare de la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa nu au putut participa la sesiune au fost prezentate şi rezultatele cercetării din Sectorul C1, unde a continuat investigarea unui edificiu de mari dimensiuni – *domus* – aşezat în imediata vecinătate a străzii *cardo*, la S de Basilica *forensis*.

Rezultatele cercetărilor de la Tropaeum Traiani, Sector A (la nord de Basilica A), campania 2014 – Adriana Panaite (IAB)

În campania arheologică desfăşurată în anul 2014 în Sectorul A, la N de Basilica A din oraşul roman *Tropaeum Traiani*, ne-am concentrat mai ales pe anexele aflate pe latura nordică a basilicii. Cercetarea acestora s-a desfăşurat în mare parte în secţiuni anterior deschise, care au fost recurăţate şi extinse şi a fost realizată o nouă secţiune, în care a fost identificat un singur zid. În colţul nord-estic al basilicii, era cunoscut din cercetările anterioare (2006, 2008, 2013) un zid adosat orientat spre est. În zona cuprinsă între acesta şi absida basilicii s-a procedat, într-o primă etapă, la extinderea vechilor secţiuni (S 18 şi S 20) şi apoi la lărgirea în suprafaţă a săpăturii. Au putut fi astfel observate mai multe ziduri care aparţin anexei basilicii, cu două faze constructive, ca şi un zid mai vechi, dintr-un edificiu aflat anterior în această zonă. De asemenea, au fost puse în evidenţă două complexe distincte:

primul este reprezentat de o groapă foarte bine delimitată în grund, cu pământ negru şi puţine resturi arheologice, iar cel de-al doilea este reprezentat de o zonă cu pamânt galben, deosebit de tare, în care au fost identificate resturile a cel puţin două schelete umane, care nu se aflau în conexiune anatomică. Nu excludem, cu titlu de ipoteză – pe baza prezenţei în zonă a numeroase ţigle –, existenţa aici a unor morminte ce au fost răvăşite în momentul lucrărilor constructive legate de ridicarea anexelor basilicii A.

Rezultatele cercetărilor de la Tropaeum Traiani, Sector B, campania 2014 – Alina Muşat Streinu (MNIR)

Cercetările din Sectorul B al cetăţii *Tropaeum Traiani* din campania 2014 au avut ca scop verificarea arheologică a rezultatelor obţinute în urma cercetărilor geofizice realizate de ing. Florin Scurtu. Au fost trasate două secţiuni noi, numite convenţional SG 13 şi SG 14, şi s-a continuat cercetarea în SG 5, trasată în 2007, aflată în imediata vecinătate a celor două secţiuni menţionate. Cercetările arheologice le-au confirmat pe cele geofizice, fiind puse în evidenţă mai multe construcţii care aparţin nivelului roman târziu.

Castrul roman de la Câmpulung – Jidova. Campania 2014 – Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu (IAB), Ion Dumitrescu (MJ Argeş)

Cercetările arheologice din cursul anului 2014 s-au desfăşurat în suprafaţa cuprinsă între *horreum* – la V, clădirea comandamentului (*principia)* – la E, *via principalis* – la S şi linia (imaginară) care uneşte capetele nordice ale cădirilor horreului şi principiilor (36,50 × 13 m).

Ca obiectiv principal, s-a urmărit clarificarea aspectelor legate de compartimentarea interioară a barăcii de lemn, cercetate parţial în anii 2010–2013. S-a avut în vedere, de asemenea, secţionarea gropilor de stâlpi de pe rândurile I şi V, identificate în campaniile precedente, şi s-a urmărit stabilirea funcţionalităţii gropii circulare, de mari dimensiuni, apărute la S de clădirea cu hypocaust, carourile B2–B3.

Secţionarea gropilor de stâlpi ne-a relevat o situaţie similară celei întâlnite şi în cazul barăcilor cercetate în *retentura dextra*. Construcţia de lemn, de mari dimensiuni, 32 × 8 m, era susţinută de stâlpi, trunchiuri groase, circa 30 cm în diametru, iar interiorul ei era compartimentat în două şiruri de încăperi, posibil despărţite printr-un coridor median.

Groapa de mari dimensiuni avea profilul în formă de pâlnie, cu secţiunea circulară. De la nivelul la care a fost surprinsă, se adâncea până la 2,45 m, străpungând solul aluvionar.

După cum am subliniat şi în rapoartele din anii precedenţi, construcţia de lemn este anterioară celei de piatră, care este ridicată în partea nordică a suprafeţei cercetate de noi şi interpretate, în raportul din MCA IX, 1970, drept „clădirea ofiţerilor”.

Termele militare romane de la Voineşti. Campania 2014 – Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu (IAB), Ion Dumitrescu (MJ Argeş)

În anul 2013, au fost reluate cercetările în termele castrului de la Voineşti, săpături determinate de iniţiativa autorităţilor locale de a demara un proiect de restaurare a lor.

Săpăturile din anul 2013 au dus la interceptarea a două şiruri de încăperi, primul compus din trei încăperi şi al doilea din două. Podeaua camerei dinspre V, din primul şir de încăperi, era susţinută pe *pilae* de hipocaust, iar în peretele sudic al încăperii au fost observate două bolţi realizate din cărămidă, ce permiteau aerului cald să circule dintr-o încăpere în alta. Către est, şirul de încăperi se încheia cu o cameră absidată. Podeaua acesteia şi parte din tencuiala de pe pereţi erau destul de bine conservate.

În campania 2014, săpătura a fost extinsă cu scopul de a surprinde limita sudică a edificiului. A fost dezvelită, aproape în întregime, o încăpere de mari dimensiuni (7,20 × 5,80 m), dispusă pe latura sudică a termelor, şi care face parte din cel de-al doilea şir de încăperi interceptate în campania precedentă. Structurile observate – *pilae*, părţi din podea, piloni de susţinere a podelei, precum şi canalul de evacuare a apei, au permis stabilirea funcţionalităţii acestei încăperi, respectiv un bazin de apă caldă.

Amfiteatrul militar de la Drobeta – Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu, Ştefan Vasiliţă (IAB), Marian Neagoe (MRPF Turnu Severin)

Campania din anul 2014 şi-a propus, în primul rând, cercetarea intrării vestice a amfiteatrului. Deschiderea porţii măsoară 6 m, fiind, se pare, poarta principală a amfiteatrului. La circa 2,50 m

distanţă, s-a identificat pragul intrării, compus din patru blocuri de piatră. La capetele blocurilor se observă nişte icuri (la capătul nordic al primului bloc; între blocurile 1 şi 2; între blocurile 3 şi 4; la capătul sudic al blocului 4, spre locul unde reîncepe ringul arenei); acestea serveau probabil la fixarea canaturilor porților. Astfel, porțile laterale se deschideau spre interior, iar cele interioare spre exterior. Pe cuprinsul suprafeței investigate, au apărut, în afară de obişnuita ceramică, numeroase cărămizi, unele purtând ştampila *l(egionis) V M(acedonicae)*; unele cărămizi (întregi) au formă uşor trapezoidală în plan, fiind posibil să fi fost utilizate la o intrare boltită. Profilul malului de est al suprafeței (înalt de circa 2,70 m) prezintă la bază o linie clară de arsură (la nivelul pragului), iar deasupra, în special spre zona de contact cu linia ringului, un strat de nivelare (?) cu arsură.

Tot în această campanie au continuat cercetările, începute în campania precedentă (2013), la poarta sudică a cetății. Intrarea dinspre ringul de piatră măsoară 4,30 m; cea dinspre exterior 5,20 m (–5,70 m). Probabil că, spre interior şi exterior, intrarea era sub formă de boltă, deoarece s-au descoperit numeroase fragmente de cărămizi; deasupra era un acoperiş cu țigle. Zidul din stânga (brațul vestic) al intrării a fost descoperit încă din anul precedent. Acest zid străpunge malul, chiar în zona de contact cu ringul; măsoară 3 m (capătul dinspre S, spre Dunăre, a fost distrus de o conductă de apă, care parcurge zidul pe cea mai mare parte a lungimii). În zona din fața pragului, a apărut o monedă tip PROVINCIA DACIA de la Herennia Etruscila. Ulterior, probabil pe la începutul secolului al IV-lea, intrarea a fost barată. Bararea constă în două niveluri de piatră, iar deasupra s-a aşezat un mare bloc de piatră. Din această zonă provine o monedă de bronz purtând efigia lui Galerius (anul 308?).

Rezultatele campaniei din anul 2014 demonstrează că amfiteatrul de la Drobeta a durat până după mijlocul secolului al III-lea, fiind distrus cu ocazia invaziilor populațiilor barbare. Viața romană revine însă la începutul secolului al IV-lea (aşa cum arată descoperirile monetare).

Noi descoperiri arheologice în Munții Banatului. Fortificația de pământ de pe dealul Tâlva Blidarului (jud. Caraş-Severin) – Adrian Ardeţ, Lavinia Grumeza, Dimitrie Pavel Negrei (MJERG Caransebeş).

Cea mai importantă descoperire arheologică din anul 2014 din Banat a fost efectuată în Valea Almăjului (com. Dalboşeţ, jud. Caraş-Severin).

Pe Dealul Blidarul au fost identificate materiale arheologice (bucăți mărunte de chirpici provenite, cel mai probabil, de la locuințe și vetre de foc), precum și o fortificație de pământ, de unde au rezultat fragmente ceramice din perioada romană.

Fortificația are formă neregulată, cu laturile de diferite dimensiuni (latura sudică 112 m, cea estică 170 m, cea nord-estică 65 m, cea nord-vestică 160 m, cea vestică 95 m, cea sud-vestică 60 m), cu val şi şanţ de apărare. Valul este construit din pământ şi piatră, având lățimea de 3,20 m şi înălțimea de 1,40 m, şanțul are lățimea de 2,10 m și adâncimea de 1,40 m.

Tibiscum. Cercetări arheologice 2014 – Adrian Ardeţ, Lavinia Grumeza (MJERG Caransebeş), Imola Boda (UBB Cluj).

Cercetările arheologice sistematice în cel mai important sit arheologic din Banat au continuat şi în anul 2014, prin dezvelirea a două suprafețe, de 2 × 6 m şi 2 × 4 m, în incinta clădirii XIV. Lucrările la această nouă clădire descoperită au început încă din anul 2003. Au fost surprinse patru niveluri de construcție, ce pot fi datate pe parcursul secolelor II–IV p.Chr.

Halmyris 2014. Cercetarea arheologică preventivă pentru proiectul „Punct de informare turistică şi Muzeu” – George Nuțu (ICEM–GS), Mihail Zahariade (IAB), Diana Stan, Camelia Geanbai, Marian Mocanu (ICEM–GS), Simina Stanc (U „Al.I. Cuza” Iași)

Autorii prezintă rezultatele cercetărilor arheologice, efectuate între 11 septembrie şi 7 noiembrie 2014, în aria *extra muros* a oraşului *Halmyris,* în vederea descărcării de sarcină arheologică a terenului pe care urmează să se desfăşoare investiția prevăzută în cadrul proiectului „Punerea în valoare a patrimoniului istoric – Cetatea *Halmyris* – specific zonei pescăreşti Murighiol”, finanțat de către Uniunea Europeană.

Zona aleasă pentru construcție se află pe un mic platou, în marginea dinspre apă a fostului lac Cruhli Mic, astăzi asanat. Platoul este situat la V de cetate, între valul de apărare exterior (*Valul II*) şi cabana ICEM, la aproximativ 50 m de Poarta de Vest a cetății.

Au fost executate cinci secțiuni, care au acoperit întreaga suprafață destinată viitoarei construcții. Toate secțunile, perpendiculare pe *Valul II*, dar fără a se intersecta cu acesta, au fost orientate V–E, cu o mică deviație spre NV, cu următoarele dimensiuni: 5 × 12 m (S I, S II și S III); 3 × 12 m (S IV), 6 × 3 m (S V). Primul edificiu cercetat este o construcție de chirpici de mari dimensiuni, datată pe baza ceramicii și monedelor în secolul al VI-lea p.Chr. Aceasta suprapune un edificiu din piatră legată cu pământ, orientat NNE–SSV. Edificiul este format din cinci încăperi, dar numai una a fost cercetată integral (R1 în S I). Alte patru încăperi au fost cercetate parțial (R3, R4 și R5 în S I) și R2 în S II. Indicii ale sfârșitului violent, în a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., au fost descoperite în încăperea nr. 2, situată în secțiunea II. Pe nivelul de călcare – un pavaj din pietre de dimensiuni mari – , surprins pe toată suprafața cercetată, a fost descoperit un strat gros de cenușă. Ceramica și numeroasele monede descoperite indică distrugerea edificiului în timpul invaziei gotice din deceniul șapte al secolului al IV-lea p.Chr. Zidul de E al încăperii a fost demantelat ulterior până aproape de fundație, iar folosirea acesteia în secolul al V-lea p.Chr., în contextul refacerii și extinderii spațiului locuibil al edificiului, este incertă.

O fântână și ruinele a două edificii, dintre care unul cu absidă orientată spre V, au fost descoperite în secțiunile III și IV. Acestea au fost construite la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr. și distruse în timpul invaziei gotice din deceniul șapte al secolului al IV-lea p.Chr.

În aceeași campanie a fost cercetat și un cuptor pentru ars materiale de construcție, situat în malul unei faleze din lut, la cca 200 m SE de cetate. Acesta are formă rectangulară, pereți de susținere interiori și este orientat V–E, cu *praefurnium*-ul la E. Ceramica descoperită în apropierea sa se datează în secolul al IV-lea p.Chr., dar nu este exclusă și posibilitatea unei datări mai târzii.

Materialul arheologic descoperit este bogat și variat din punct de vedere funcțional. A fost descoperită o mare cantitate de ceramică din perioada romană târzie și bizantină timpurie. Formele romane timpurii sunt rare și numai câteva fragmente de ceramică tip *Pontic red slip* și *terra sigillata* pot fi amintite. Amforele aparțin în majoritate tipurilor LR 1 și LR 2. Ceramica uzuală constă în oale de producție locală și de import, în timp ce, în cadrul *vasa escaria*, predomină farfuriile din tipurile *Hayes 3* și *Hayes 101–104*. Opaițele sunt tipice pentru secolele IV–VI p.Chr. În afară de câteva importuri nord-africane, majoritatea opaițelor aparțin atelierelor locale.

Obiectele din metal reprezentative sunt: o serie de ace de păr din bronz, o fibulă fragmentară de tip *Zwiebelknopffibel*, caracteristică secolului al IV-lea p.Chr., și două fibule datate în secolele V și VI p.Chr.

Majoritatea obiectelor de sticlă o constituie paharele cu picior, așa-numitele *stemmed gobblets*, comune contextelor de perioadă romană târzie și bizantină timpurie. Câteva pahare fragmentare de tip *Nuppenglaser* au fost descoperite în nivelurile din secolul al IV-lea p.Chr. Două fragmente de boluri decorate în tehnica *cut glass* au fost descoperite în secțiunea III, pe un nivel datat cu o monedă din secolul al III-lea p.Chr. Este surprinzătoare cvasiabsența opaițelor de sticlă cu baza conică, atât de comune în secolele V–VI p.Chr. Un singur exemplar tipic a fost descoperit, deși nu putem exclude apartenența la acest tip a unui mare număr de panouri de sticlă oliv.

În timpul cercetărilor au fost descoperite și câteva obiecte din os: doi piepteni, pe un nivel din secolul al VI-lea p.Chr., împreună cu câteva fragmente de corn de cerb cu urme de prelucrare; o închizătoare de tașcă (*Taschenbeschläg*), datată cu monede din secolul al V-lea p.Chr.

Poarta de nord-est, cazarma și complexul arhitectonic de pe latura estică a cetății de la Halmyris – Mihail Zahariade (IAB), Lucian Mureșan (MJIA Prahova), Ioana Crețulescu (U București).

În campania din anul 2014 a continuat degajarea în suprafață a arealelor *21–22 G* și a turnului sudic (T 2) al porții nord-estice în faza ei Iustinianică (*20 d 1–5*). De asemenea, în scopul identificării străzii care conducea spre interiorul T 2 al fazei Tetrarhice, au fost deschise patru noi suprafețe (4 × 4 m) in *21 f 1–2*.

În arealele *21–22 G* a continuat cercetarea edificiului III, adosat zidului de incintă estic. Clădirea prezintă două intrări simetrice pe latura vestică și o intrare cu trepte pe latura nordică. Ambele au fost blocate într-o fază ulterioară, databilă spre sfârșitul secolului al VI-lea. Edificiul prezintă trei faze constructive, în care au loc, succesiv, compartimentări ale spațiului locuibil și pavări, în cel puțin în două faze. Este de remarcat că latura nordică a edificiului este vizibil rotunjită, element caracteristic încă din momentul inițial al construcției.

Marea piaţă care se dezvoltă spre V, spre *cardo maximus* şi basilica episcopală, a prezentat şi în campania din anul 2014 aceleaşi caracteristici observate încă de la început: pavaj (în prezent deranjat pe alocuri) din plăci de şist sau calcar îmbinate direct pe solul galben pe care s-a aşternut anterior, printr-o operaţie de nivelare generală, un strat de nisip de Dunăre.

În *20 d 1–5* s-a continuat degajarea generală a turnului 2 (din perioada Iustinianică), urmărindu-se totodată legătura cu latura nordică a turnului 2 (T 2) din epoca Tetrarhică. Cu acest prilej, s-au obţinut date noi despre structura şi tehnica constructivă a zidurilor turnului din epoca Iustinianică. A fost descoperit pilonul central al turnului care susţinea suprastructura. În spatele turnului a fost cercetată o clădire rectangulară, al cărei rol urmează să fie precizat în anul 2015. Colţul său sud-estic este de asemenea rotunjit, din motive încă necunoscute. Au fost executate sondaje la marea cazarmă dintre edificiul III şi turnul Iustinianic.

Arheologia epocii medievale

Cercetări în necropola aparţinând epocii bizantine de la Nufăru (jud. Tulcea). Date arheologice şi antropologice (campania 2014) – Oana Damian (IAB), Mihai Vasile, Daniel Ene (MNIR), Gabriel Vasile (IAB)

Cercetările arheologice programate şi preventive, desfăşurate începând din anul 1978 în intravilanul localităţii dunărene Nufăru (jud. Tulcea), au dezvăluit o cetate bizantină construită *a fundamentis* în ultimul sfert al secolului al X-lea, ce a evoluat ca o aşezare de tip urban, cu niveluri de locuire documentate stratigrafic până la mijlocul veacului al XIII-lea. În punctul cel mai nordic al promontoriului stâncos pe care se desfăşoară aşezarea, numit *Trecere bac*, a fost cercetat, în campaniile 1999–2002, 2004–2014, un spaţiu fortificat şi de acostament, transformat în zonă funerară şi ulterior de locuire. Prezentarea se axează pe descoperirile funerare (438 de complexe, dintre care 22 descoperite în campania 2014) aparţinând epocii medio-bizantine. Se remarcă o grupare de 16 morminte, cercetate într-o suprafaţă de la N de zidul instalaţiei portuare, caracterizate, ca ansamblul necropolei, prin: ritul exclusiv al inhumaţiei, orientare V–E, ordonare în şiruri paralele, înhumări individuale (evidenţiindu-se şi existenţa unui mormânt dublu), probabil în sicrie, în decubit dorsal, cu braţele în diverse poziţii – variantele cu antebraţele pe piept, abdomen, bazin, umeri sau pe lângă corp, cu subvariantele lor, suprapuneri de complexe funerare şi reînhumări; trei morminte conţineau drept inventar obiecte de podoabă pentru cap şi gât.

Analiza antropologică a celor 22 de schelete a urmărit evidenţierea stării generale de conservare (modificări tafonomice) şi reprezentare a fiecărui schelet în parte, sublinierea unor aspecte demografice (determinarea sexului, estimarea vârstei la deces, repartiţia indivizilor pe sexe şi pe clase de vârstă), precum şi estimarea staturilor scheletice atât în cadrul subiecţilor adulţi, cât şi al subadulţilor (copii, 3–12 ani). De asemenea, au fost identificate o serie de condiţii patologice, au fost observaţi markerii stresului funcţional (biomecanic) şi a fost evidenţiat un set de caractere nonmetrice (epigenetice) de la nivelul craniului şi scheletului postcranian.

Săpătură mică, perspective ample: Sighişoara Dealul Viilor – campania 2014 şi oportunităţi viitoare – Daniel Spânu (IAB)

Din cauza finanţării extrem de restrânse, la poalele Dealului Viilor de la Sighişoara a fost cercetată, în campania din anul 2014, doar o suprafaţă mică, de 6 × 2 m. Sondajul a fost realizat în extremitatea sud-vestică a punctului numit *Necropolă*. Sub stratul arabil şi sub o depunere de deşeuri moderne cu materiale de construcţie extrem de dură (nivelată recent) a fost identificat colţul unei locuinţe adâncite, dotate cu o instalaţie de foc, amenajată din lespezi mari de piatră, săpată lateral în pământ. Cele câteva fragmente ceramice descoperite sunt inexpresive cronologic, dar modul de amenajare a instalaţiei de foc sugerează o datare a locuinţei în secolele VII–VIII p.Chr. Rezultatele campaniei din anul 2014 sunt deci modeste. Ele indică însă că limitele sitului arheologic nu au fost atinse. Acest aspect a determinat colectivul de cercetare să revizuiască strategia de viitor a cercetărilor din Dealul Viilor. În acest sens a fost iniţiat un nou proiect de cercetare denumit „Arheologia zonei aflate la est de oraşul Sighişoara” şi conceput ca o colaborare între Institutul de Arheologie din

Bucureşti, Muzeul de Istorie din Sighişoara şi Muzeul Judeţean Mureş din Târgu Mureş. Noul proiect de cercetare, cu un colectiv sporit, îşi propune, pe de o parte, să continue cercetarea în punctul „Necropolă” şi, pe de altă parte, să extindă aria de cercetarea arheologică dincolo de limitele acestui punct, către E şi V, de-a lungul terasei Târnavei Mari

Locuirea din secolele XII–XIII de la Sighişoara Dealul Viilor – punctul Necropolă – Adrian Ioniţă (IAB)

Pe cuprinsul punctului *Necropolă* s-au descoperit şi o serie de complexe şi materiale care ţin de orizontul de locuire al secolelor XII–XIII. De-a lungul celor aproximativ 15 ani de cercetări arheologice, au fost identificate aici 12 complexe (locuinţe, vetre, gropi, o aglomerare de pietre, cărbune şi bucăţi de chirpici). Majoritatea au fost scoase la iveală ca urmare a practicării unor sondaje în zona exterioară ariei funerare.

Au fost recoltate 129 de obiecte, dintre care 116 fragmente ceramice aparţinând unor vase şi 13 diverse alte piese, provenind din şapte complexe, precum şi *passim*. Cele 13 obiecte (şapte de metal, cinci de os şi o gresie) servesc unor scopuri variate – unelte, ustensile, arme, diverse alte întrebuinţări sau nu au o funcţie pe care să o putem descifra deocamdată.

Aceste descoperiri se adaugă altor 15 complexe (şapte locuinţe, şase gropi, un cuptor, o vatră) cercetate la Sighişoara *Dealul Viilor* în anii 1976–1987 în punctul *Aşezare* – situat pe aceeaşi terasă a Târnavei, în aval, la circa 300 m faţă de punctul *Necropolă*, completând în acest fel orizontul locuirii secolelor XII–XIII pe malul drept al Târnavei.

Cercetările arheologice de la Târgşorul Vechi. Campania 2014 – Andrei Măgureanu (IAB), Bogdan Ciupercă, Alin Anton (MJIA Prahova)

Situl arheologic de la Târgşorul Vechi se află la 9 km. NV de oraşul Ploieşti. Situat la dreapta drumului judeţean Ploieşti – Strejnic – Târgşorul Vechi, se întinde cu precădere pe malul stâng al pârâului Leaota (astăzi secat).

Cercetarea arheologică a perimetrului rezervaţiei a început în 1956 şi, de atunci, a continuat fără întrerupere.

În anul 2014, colectivul format din Andrei Măgureanu, Bogdan Ciupercă, Alin Anton, la care s-a alăturat şi Cătălin Constantin, şi-a propus concentrarea cercetărilor arheologice în zonele a două monumente medievale: Curtea domnească şi Biserica „Albă”. Succint, menţionăm că pentru aceasta din urmă a fost identificată o nouă fază constructivă, iar cimitirul din zona ei indică existenţa altui edificiu de cult, în timp ce, în zona Curţii Domneşti, au fost descoperite noi structuri de zidărie (tainiţe, pavaje...) care, alături de cele opt cuptoare pentru var (primele de acest fel cercetate la Târgşorul Vechi), sugerează o nouă perspectivă asupra evoluţiei spaţiului în evul mediu.

În afara descoperirilor medievale, menţionăm identificarea unui mormânt aparţinând culturii Glina, a unei structuri de zid probabil din epocă romană, a unui mormânt de inhumaţie din necropola Sântana de Mureş, ca şi a unui nivel de locuire preistoric în zona Bisericii „Albe”.

Consideraţii privind anvelopa de fortificaţii a cetăţii bastionare Timişoara. Contragarda I – Alexandru Szentmiklosi (MB Timişoara)

Obiectivul *Timişoara – City Business Center, clădirea E*, se află în colţul sud-vestic al Pieţei Timişoara 700, pe locul fostei fabrici Moda Tim. City Business Center, clădirea E este ultima dintre cele cinci clădiri ale complexului. Cercetările arheologice preventive, desfăşurate începând din iulie 2013 până în aprilie 2014, au dezvelit fundaţiile capătului sudic al contragardei I, fundaţia escarpei nordice a redanului triplu XXVII şi unul dintre cele patru stăvilare care au deservit şanţurile de apărare ale cetăţii.

Descoperirile legate de fortificaţia bastionară din secolul al XVIII-lea aparţin contragardei I, care, împreună cu contragarda VII, a protejat Bastionul VII Eugeniu de Savoia. În faţa contragardei I a fost dezvelită contraescarpa care marca începutul *glacis*-ului. Modul de amenajare a substructurii de lemn de la baza fundaţiilor escarpei şi contraescarpei indică faptul că jumătatea sudică a contragardei I s-a aflat într-o zonă în care pânza de apă freatică a fost mai sus, în timp ce jumătatea nordică a fost construită pe un teren mai înalt.

Şanţul de apărare dintre zidurile de cărămidă a contragardei şi a contraescarpei a fost amenajat, în mai multe rânduri, cu cunete de deversare a apei care circula prin şanţuri.

Deosebit de spectaculoasă a fost dezvelirea unuia dintre cele patru stăvilare care au deservit bastionul. Stăvilarul de la City Business Center, clădirea E, a avut o refacere majoră, ocazie cu care, prin corpul şi bazinul deversor, a fost amenajată o rigolă de evacuare a apelor reziduale din şanţul de apărare. Sistemul de construcţie a stăvilarului a evidenţiat nu numai gradul ridicat de profesionalism al proiectanţilor şi al topografilor militari, ci şi efortul logistic solicitat de construirea acestui baraj mobil.

Cercetările arheologice preventive de la obiectivul Timişoara – City Business Center, clădirea E, au adus informaţii importante privind sistemul de construire a fortificaţiei bastionare din secolul al XVIII-lea, şi, în mod special, legat de amenajarea stăvilarului.

În prezent, stăvilarul este singura construcţie hidrotehnică din Europa secolului al XVIII-lea care a fost cercetată, conservată şi expusă în aer liber.

REZUMATE. COMUNICĂRI

Analiza petrografică a materiilor prime din nivelul IV de la Lespezi – Lutărie (com. Gârleni, jud. Bacău): implicaţii pentru siturile paleoliticului superior de pe valea Bistriţei mijlocii şi inferioare – Alexandru Ciornei (CI)

Comunicarea are ca obiectiv prezentarea rezultatelor principale ale analizei petrografice a materiilor prime de la Lespezi – Lutărie, analiză desfăşurată în două etape, pe parcursul anilor 2013–2014, pe un lot de piese selectate din nivelul IV (Gravettian, paleolitic superior). Prima etapă a constat în selectarea materialului şi analiza macroscopică (culoare, textură, spărtură, luciu, transluciditate), criterii ce au permis separarea mai multor categorii generale de materii prime (gresii, şist negru, menilit, silicolite cenuşii, silicolite nodulare din cretă) şi extragerea unui lot reprezentativ de probe pentru realizarea secţiunilor subţiri (20 la număr). Analiza microscopică a urmărit determinarea constituenţilor primari, a tipurilor de fosile şi abundenţei lor, mineralogiei, texturii şi fabric-ului sedimentar şi diagenetic. Analiza microscopică a validat categoriile generale de materii prime şi cele mai multe dintre varietăţile determinate macroscopic, permiţând caracterizarea de detaliu a 16 varietăţi de materii prime.

Acest studiu a relevat faptul că tipurile de materii prime diferenţiate anterior (gresii, şist negru, menilit, silex) au o mai mare diversitate petrografică. Pe baza caracteristicilor externe ale probelor analizate (aspectul cortexului), s-a pus în evidenţă faptul că aceste materii prime au fost colectate din surse aluviale (depozite de pietrişuri), compuse din materiale cu grade diferite de rulare şi transport de către ape. Diversitatea petrografică reflectă ocurenţa naturală a acestor varietăţi în depozitele geologice din constituţia pânzelor de Tarcău şi Vrancea, ocurenţă dublată de prezenţa acestor varietăţi (aşa cum o sugerează caracteristicile externe ale cortexului) în diferitele depozite aluviale de pe râurile şi pâraiele care străbat Carpaţii Orientali în zona de studiu. Provenienţa acestor materii prime nu a fost încă stabilită (probele şi informaţiile colectate în cadrul cercetărilor de teren fiind încă în curs de procesare), fapt care împiedică deducerea distanţei faţă de sursă sau surse (aria de aprovizionare) şi a distanţelor de transport al diferitelor varietăţi. Ţinând cont de ocurenţa locală a celor mai multe dintre varietăţile determinate, se poate afirma că aprovizionarea cu materii prime a sitului de la Lespezi – Lutărie s-a realizat din surse aluviale locale (sub 50 km). Prezenţa silicolitelor nodulare, atribuite Cretacicului superior, în materia primă de la Lespezi şi lipsa menţionării unor depozite cu astfel de silicolite în literatura geologică a zonei de studiu sugerează faptul că o parte din materia primă ar fi putut fi adusă din surse distante (peste 50 km), precum Valea Prutului mijlociu sau chiar Valea Dunării inferioare.

Exploatarea bizonului în paleoliticul superior la Buda (jud. Bacău) – Valentin Dumitraşcu (IAB), Ştefan Vasile (U Bucureşti)

Situl de la Buda (jud. Bacău) a fost cercetat pentru prima oară în 1952, fiind prelevate, alături de materialul litic, numeroase resturi osoase. O mică parte dintre acestea au fost studiate şi publicate în acea vreme. După 60 de ani, noi săpături au fost efectuate, fiind descoperite alte materiale, în contexte similare celor din vechile cercetări. Aproximativ 90% dintre fragmentele scheletice aparţin bizonului de stepă, restul provin de la ren, cal şi cerb.

Prezentarea a oferit o imagine de ansamblu a modului de exploatare a principalei specii vânate, bizonul, prin prisma studiului arheozoologic al resturilor osoase prelevate din săpăturile vechi şi recente

Paleoliticul superior din Bazinul Ceahlău (jud. Neamţ). O sinteză a cercetărilor recente – Mircea Anghelinu, Loredana Niţă (UV Târgovişte)

În reţeaua de locuiri paleolitice pluristratificate situate pe cursul montan al Bistriţei, aceea de la Bistricioara acoperă, în cele patru situri cercetate până în prezent, un interval cronologic impresionant, de aproape 12 milenii. Siturile identificate pe terasa mijlocie (40 m) şi cele inferioare (18, respectiv 7 m) ale Bistriţei au oferit arhive geologice şi colecţii litice consistente, ale căror trăsături particulare fac obiectul studiilor radiometrice şi tehnologice în curs de desfăşurare. Prezentarea de faţă îşi propune o trecere în revistă a datelor deja obţinute, precum şi contextualizarea lor în cadrul crono-cultural, definit de stadiul actual al cercetării, al paleoliticului superior de pe Valea Bistriţei.

Prelucrarea dinţilor de Sus scrofa în aşezarea mezolitică de la Icoana (jud. Mehedinţi) – Monica Mărgărit (UV Târgovişte), Adina Boroneanţ (IAB)

Situl de la Icoana (jud. Mehedinţi) este situat la baza masivului Ciucarul Mic, în zona Cazanelor Mici (com. Ieşelniţa, jud. Mehedinţi). Datele radiocarbon sugerează existenţa a două perioade scurte de locuire pe durata mezoliticului timpuriu şi final. Situl a furnizat o cantitate importantă de utilaje atribuite industriei materiilor dure animale, confecţionate din os, corn de *Cervus elaphus* şi canin de *Sus scrofa*. Prezentul studiu se opreşte asupra acestei ultime materii prime, ce pare să reprezinte, pentru spaţiul sud-est european, o amprentă a mezoliticului (în neolitic, numărul pieselor din canin de *Sus scrofa* descreşte contant, acestea devenind sporadice la nivelul eneoliticului). S-a urmărit atât identificarea schemelor de transformare a dintelui, cât şi a posibilelor stigmate funcţionale, care ne-ar putea oferi indicii privind modul de utilizare a pieselor. Ele par să fi fost destinate prelucrării materialelor vegetale (lemn, scoarţă). Tipologic, piesele de la Icoana au fost repartizate în *racloire*, dăltiţe, unelte duble şi elemente de podoabă. Nu lipsesc nici resturile de debitaj, ceea ce ne demonstrează o prelucrare *in situ* a pieselor. Materia primă (obţinută prin extracţie, de la animalele sacrificate) pare să fi fost la îndemână, studiile faunistice existente indicând predominanţa suidelor şi cervidelor.

Datarea cu radiocarbon a obiectelor de lemn din neoliticul timpuriu din sudul României – Janusz K. Kozłowski (UI Varşovia), Tomasz Goslar (LR Poznan), Cosmin I. Suciu (MB Timişoara), Pavel Mirea (MJ Teleorman)

Două probe prelevate din contexte neolitice timpurii din siturile de la Măgura şi Grădinile au furnizat rezultate surprinzătoare, care au nevoie de explicaţii suplimentare. Continuarea analizelor şi cercetărilor a dus la concluzia că populaţia neolitică din sudul României căuta şi folosea în mod intenţionat lemn fosilizat, existent în cantităţi importante pe văile râurilor de pe pantele Carpaţilor.

Cercetările arheologice preventive şi studiul artefactelor din materii dure animale – ***Turdaş – „Luncă" 2011*** – Corneliu Beldiman (UCDC Bucureşti), Sabin Adrian Luca (MN Brukenthal), Diana-Maria Sztancs (UCDC Bucureşti)

Cercetările arheologice de mare amploare, prilejuite de şantierul autostrăzii A1 (tronsonul Deva – Sibiu) în binecunoscutul sit de la Turdaş-„Luncă" (jud. Hunedoara), au prilejuit descoperirea a numeroase structuri, complexe şi amenajări, precum şi recuperarea unui inventar arheologic foarte bogat şi variat.

Unul dintre loturile importante este compus din 40 de artefacte din materii dure animale databil în neo-eneolitic, recuperat din complexele explorate prin cercetările preventive realizate în anul 2011.

Este vorba de piese confecţionate din materiale diverse: oase de mamifere domestice şi sălbatice, corn de cerb şi căprior etc. Ele se încadrează tipologic în categoria uneltelor (vârfuri diverse, netezitoare) şi a materiilor prime aflate în diverse stadii de procesare.

Prezentarea a oferit primele rezultate ale studiului complex al acestor artefacte, obţinute prin aplicarea metodologiei actuale a domeniului şi prin recurgerea sistematică la analiza microscopică, urmărindu-se elucidarea problemelor legate de confecţionarea şi utilizarea artefactelor.

Demersul a permis realizarea unei baze de date şi a unei bănci de imagini digitale care îmbogăţesc documentaţia asupra industriei neo-eneolitice a materiilor dure animale din partea de sud-vest a Transilvaniei.

Materialele studiate exemplifică modul în care cercetările preventive de amploare contribuie la îmbogăţirea repertoriului cunoştinţelor noastre referitoare la importantul capitol al vieţii omului preistoric care este *paleotehnologia*, i.e. industria materiilor dure animale.

Paleoeconomia animalieră a comunităţii gumelniţene de la Taraschina (jud. Tulcea) – Adrian Bălăşescu, Valentin Radu (MNIR), Laurent Carozza (CNRS), Cristian Micu (ICEM–GS)

Situl arheologic de la Taraschina (com. Maliuc, jud. Tulcea) este situat în mijlocul Deltei Dunării şi face obiectul unui studiu inter- şi pluridisciplinar încă din 2009, în cadrul unei colaborări româno-franceze (Mission archéologique *Delta du Danube*). Principalul obiectiv al acestui proiect de cercetare este de a studia de o manieră globală şi integrată procesele de co-evoluţie a societăţilor preistorice cu mediul lor.

La Taraschina, în cadrul secvenţei stratigrafice atribuite Eneoliticului (cultura Gumelniţa), s-au analizat peste 13 000 de resturi faunistice, care ilustrează o mare varietate taxonomică de specii. Dintre cele 44 specii identificate, 13 sunt moluşte, 11 peşti, o reptilă, o pasăre şi 18 mamifere. Prezenţa lor este rezultatul practicării unor activităţi precum culesul moluştelor, pescuitul, vânătoarea şi creşterea animalelor.

Culesul moluştelor şi pescuitul erau importante pentru comunitatea de la Taraschina mai ales în perioada estivală. Consumarea ţestoaselor acvatice constituia, fără îndoială, o practică obişnuită a acestor locuitori, dată fiind prezenţa acestui taxon în toate structurile studiate.

Vânatul are o contribuţie redusă la dieta comunităţii. Cele 13 specii sălbatice identificate ne sugerează un mediu natural extrem de diversificat şi bogat, caracterizat prin: păduri, ce adăposteau mistreţul şi pisica sălbatică; spaţii deschise, demonstrate prin prezenţa celor două specii de cai şi iepurele de câmp; lizieră, sugerată de bour şi de căprior.

Studiul resturilor faunistice a relevat că activitatea de creştere a animalelor, în principal ovicaprine şi bovine, juca un rol foarte important în paleoeconomia animalieră. Profilele de abataj ne arată o exploatare mixtă orientată către obţinerea de carne şi produse secundare (lapte). Activitatea de creştere a rumegătoarelor (ovicaprine şi bovine) indică existenţa unor spaţii deschise sau degradate în apropierea sitului, susceptibile de a furniza hrană (iarbă) necesară pentru exploatarea acestor animale. Porcinele, crescute în special pentru consum, sunt prezente într-o cantitate redusă, ceea ce ilustrează că importanţa lor este neglijabilă în cadrul paleoeconomiei animaliere de la Taraschina.

Această comunicare ştiinţifică a fost realizată în cadrul proiectului CNCS – UEFISCDI, PN-II-ID-PCE-2011-3-1015 şi misiunea arheologică „Delta du Danube”.

Discuţii privind o categorie de piese ceramice din Eneoliticul Timpuriu de la Dunărea de Jos – Vasile Opriş (MMB), Cătălin Lazăr (MNIR)

Începutul perioadei eneolitice în sud-estul României şi nord-estul Bulgariei este marcat de producerea şi utilizarea de ceramică având caracteristici comune. Pe baza particularităţilor de formă şi decor întâlnite pe recipientele ceramice, complete sau fragmentare, precum şi a asocierilor dintre acestea, a fost definită – în sfertul al doilea al secolului trecut – ceramica de tip Boian A, redefinită apoi drept ceramică de tip Boian –Vidra, dând aproape concomitent „naştere” fazei cu acelaşi nume. Este urmată de faza denumită Boian – Spanţov (sau de tranziţie), ultima din seria evolutivă a culturii Boian.

Din repertoriul de forme ceramice specifice acestei perioade ne-au atras atenţia aşa-numitele „cutii-suport” sau „suporturi paralelipipedice”. Probabil aspectul cel mai interesant al acestei categorii de suporturi îl reprezintă evoluţia lor cronologică, limitată aproape exclusiv doar la comunităţile culturii Boian din cadrul fazelor finale (Vidra şi Spanţov). Discuţii şi posibile interpretări au fost emise încă din prima jumătate a secolului XX, fiind doar formal reluate, fără argumente în plus în studiile ulterioare. Descoperirea unui exemplar parţial întregibil într-o groapă din situl de la Sultana – Gheţărie ne-a trezit interesul privind interpretările evoluţiei şi semnificaţiilor acestei categorii, ca şi asupra modului lor de distribuţie geografică şi cronologică. Informaţiile obţinute în urma studiului au fost atât directe (pentru o parte dintre exemplarele studiate, obţinute prin analiză macroscopică), cât şi indirecte (din surse bibliografice, cu precădere pentru exemplarele la care nu am avut acces). Pe baza

tuturor datelor colectate, s-a încercat readucerea în discuţie, din perspective multiple, a acestui tip de obiect şi a rolului său în cadrul comunităţilor eneolitice timpurii de la Dunărea de Jos.

Această cercetare a fost finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 (V. Opriş) şi a programului Parteneriate în domenii prioritare – PN II, derulat cu sprijinul MEN – UEFISCDI, proiect nr. 338/2014 (C. Lazăr).

Obiectele de metal descoperite în aşezarea eneolitică de tip tell de la Sultana – Malu Roşu – Adelina Darie (IAB), Gheorghe Niculescu, Migdonia Georgescu, Cătălin Lazăr (MNIR)

Importanţa, în cadrul complexului cultural Kodjadermen–Gumelniţa–Karanovo VI, a aşezării eneolitice de tip *tell* de la Sultana – *Malu Roşu* este demonstrată şi prin descoperirile de obiecte de cupru şi aur (unelte şi podoabe), încadrate, pe baza datelor ^{14}C, în intervalul 4500–3900 cal BC.

Materialele studiate constau atât din piese de cupru (majoritatea inedite), reprezentând unelte, cât şi din piese de aur, între care se detaşează tezaurul de piese de aur – o descoperire deosebită, aflată o perioadă îndelungată în atenţia cercetătorilor.

Prezenta comunicare se axează pe analiza caracteristicilor morfologice, tehnologice şi funcţionale ale obiectelor de metal, raportată la contextele arheologice cunoscute. Existenţa analizelor arheometrice a permis decelarea elementelor compoziţionale ale obiectelor. Prezentul studiul se va extinde în viitor şi asupra descoperirilor de artefacte similare din arealul Kodjadermen–Gumelniţa–Karanovo VI, având ca scop identificarea tiparelor de reprezentare, aflate în legătură cu aspectele economico-sociale şi simbolice ale comunităţilor preistorice.

Această comunicare ştiinţifică se derulează în cadrul programului Parteneriate în domenii prioritare – PN II, derulat cu sprijinul MEN – UEFISCDI, proiect nr. PN-II-PT-PCCA-2013-4-2302.

Bivalvele în alimentaţia comunităţii eneolitice de la Sultana – Malu Roşu (cultura Gumelniţa, mileniul V a.Chr.). Date experimentale – Valentin Radu, Adrian Bălăşescu (MNIR), Teodor Ignat (MMB), Cătălin Lazăr (MNIR)

Studiul bivalvelor din aşezarea eneolitică de la Sultana – Malu Roşu a reuşit să surprindă o serie de aspecte interesante, calitative şi cantitative, legate de aceste nevertebrate şi consumul lor de către comunităţile preistorice. Analiza macroscopică a dus la identificarea unor urme din vechime ce sunt prezente pe suprafaţa cochiliilor. Dintre acestea s-au selectat doar cele considerate ca fiind rezultate în urma activităţii voluntare de desfacere a cochiliilor pentru consum. Cum aceste modalităţi de desfacere a valvelor pot fi multiple, ne-am propus realizarea unui studiu experimental. Protocolul de studiu iniţiat a avut drept scop identificarea tuturor activităţilor necesare, uneltele şi materialele utilizate, descrierea cu precizie a diferitelor stigmate obţinute în urma acţiunilor la care bivalvele au fost supuse şi timpul necesar de execuţie.

Pentru realizarea studiului experimental s-au prelevat 72 de scoici din Dunăre (*Unio tumidus*), împărţite în mai multe loturi de indivizi de dimensiuni cunoscute. Plecând de la stigmatele funcţionale identificate pe materialul arheologic prelevat din situl eneolitic de la Sultana – Malu Roşu, s-au stabilit trei modalităţi: desfacerea prin lovirea suprafeţelor valvelor; desfacerea prin lovirea zonelor de îmbinare a valvelor; desfacerea fără afectarea valvelor. S-au înregistrat uneltele folosite şi cuantificat timpii de executare a fiecărei acţiuni.

Rezultatele experimentului iniţiat ne-au arătat că, deşi aparent aceste acţiuni pot fi considerate uşor de realizat, ele necesită anumite cunoştinţe şi uneori chiar abilităţi particulare. Informaţia obţinută în acest experiment a fost utilizată pentru realizarea de scenarii teoretice ce implică modalităţile de desfacere şi consum ale acestor moluşte. Astfel, s-au stabilit materialele necesare şi s-a estimat timpul presupus de realizarea operaţiilor, cantităţile consumate şi valoarea lor energetică, efortul individual sau colectiv depus etc.

Toate aceste date vor putea fi utile pentru viitoarele studii ale bivalvelor de la Sultana – Malu Roşu, dar şi din alte aşezări preistorice în care este documentat consumul scoicilor. Astfel, se va putea stabili dacă există preferinţe pentru o anumită modalitate de desfacere şi consum, ca şi modul de evoluţie a acestor practici de-a lungul perioadei de ocupare a sitului. Comparaţiile cu alte aşezări din

aria culturii Gumelniţa vor contribui la evidenţierea anumitor modele în relaţia om – animal şi vor ajuta la înţelegerea diverselor aspecte abordate în stabilirea identităţilor bio-culturale.

Această lucrare a fost realizată prin programul Parteneriate în domenii prioritare PN II, derulat cu sprijinul MEN – UEFISCDI, proiect nr. 338/2014.

O lume în miniatură. Piese din lut din situl gumelniţean de la Iepureşti – La Izlaz (jud. Giurgiu) – Raluca Kogălniceanu (IAB), Ana Ilie (CMNCD Târgovişte)

Printre rezultatele celor cinci campanii de săpătură din situl gumelniţean de la Iepureşti – *La Izlaz*, desfăşurate între anii 2009 şi 2013, se află şi o serie de piese de lut de mici dimensiuni. Dintre acestea, sunt discutate reprezentările miniaturale ale corpului uman (figurine antropomorfe) şi o serie de piese miniaturale de mobilier. Abordarea este, în principal, una tipologică, completată de o discuţie privind terminologia folosită şi încadrarea cronologică a pieselor prezentate.

Tehnici de geovizualizare a siturilor arheologice. Studiu de caz: Valea Mostiştei – Ionela Crăciunescu (IAB)

Geovizualizarea şi tehnicile prin care informaţiile spaţiale pot fi redate în format digital reprezintă un pas important în procesul de analiză a distribuţiei siturilor arheologice în teren. Cu scopul de a surprinde un model de dispunere a siturilor de pe Valea Mostiştei, am apelat la ajutorul unui sistem informatic geografic (SIG/GIS) pentru a filtra şi procesa date spaţiale şi nonspaţiale atribuite acestora. A fost necesară împărţirea datelor şi informaţiilor pe straturi, în funcţie de periodizare şi aplicarea unor metode de analiză specifice geografiei tehnice. Rezultatele obţinute ne oferă o mai bună vizualizare a modului în care regiunea studiată a fost locuită şi s-a dezvoltat din preistorie şi până în prezent.

Această cercetare a fost finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

Arheotopografia – o subdisciplină arheologică – Alexandru S. Morintz (IAB)

Lucrarea propune o incursiune într-un subdomeniu arheologic mai puţin abordat, dedicat tehnicilor şi instrumentelor topografice utilizate în preistorie şi antichitate. Vor fi tratate succint principalele etape de evoluţie a acestora, în scopul identificării unor „pattern-uri” corespunzătoare anumitor epoci. Acestea pot facilita identificarea şi interpretarea unor artefacte sau complexe arheologice cu conotaţii topografice.

Precizări pe marginea unei vechi descoperiri: Aldeşti (jud. Bacău) – Roxana Munteanu (MJ Buzău), Lăcrămioara Istina (CM Bacău)

La începutul anilor ’60, pe teritoriul comunei Filipeşti, au fost desfăşurate, de către muzeele de istorie din Roman şi Bacău, cercetări arheologice în mai multe situri, publicate sub formă lacunară în primul număr al anuarului Carpica. În urma acestor cercetări s-a marcat pe harta culturii Cucuteni un nou punct, preluat fără informaţii suplimentare în literatură. Verificând colecţiile muzeale, am constatat că lotul ceramic de la Aldeşti este suficient de consistent pentru a adăuga câteva detalii la cele puţine cunoscute. Pornind, astfel, de la inventarul păstrat în depozitul Complexului Muzeal „Iulian Antonescu”, am încercat să lămurim provenienţa exactă a ceramicii Cucuteni B de la Aldeşti şi numărul siturilor eneolitice sondate în momentul şi locul amintite.

Despre un anumit tip de piesă litică din epoca bronzului din sudul Romaniei: capetele de măciucă – Cristian Schuster (IAB), Laurenţiu Mecu (CI), Pavel Mirea (MJ Teleorman), Ion Tuţulescu (MJ Vâlcea), Elena Gavrilă (MMB)

Comunicarea are în vedere capetele de măciuci din piatră din mediile culturale ale epocii bronzului din Muntenia şi Oltenia. Sunt prezentate piesele recuperate din siturile culturilor Glina, Verbicioara, Tei, Gârla Mare, Bistreţ – Işalniţa, Coslogeni şi Radovanu. Sunt discutate tipul de descoperire (întâmplătoare, cercetare preventivă, sistematică), contextul arheologic (în aşezări – perimetrul unor construcţii, gropi, strat; în morminte), gradul de păstrare a măciucilor, materia primă din care au fost lucrate, formele, funcţionalitatea (unealtă/armă, obiect de prestigiu).

Sfârşitul mileniului al IV-lea şi prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. în nordul Munteniei. O perspectivă a cronologiei absolute – Alin Frînculeasa, Bianca Preda (MJIA Prahova), Daniel Garvăn (MJ Buzău), Andrei-Dorian Soficaru (IA–FR).

La sfârşitul mileniului al IV-lea a.Chr., dinspre stepa eurasiatică, apar la Dunărea Inferioară o serie de elemente culturale alogene, ce se adaugă unui fenomen deja prezent de la sfârşitul mileniului al V-lea a.Chr. Astfel, în peisajul monoton de câmpie, apar înmormântările în tumuli de pământ, ce devin realităţi comune pe un areal vast, de la Munţii Urali, Caucazul de nord, Marea Caspică până în Câmpia Panonică. Aceste complexe funerare sunt definite de înmormântări în gropi rectangulare, prezenţa ocrului, a podoabelor din metale preţioase, mai rar vase din lut, arme din metal, care din lemn etc., fiind atribuite unui fenomen/orizont cultural denumit Jamnaja, „pit-grave”, înmormântări cu ocru etc.

Una dintre principalele probleme în cunoaşterea fenomenelor ce se petrec, la sfârşitul mileniului IV – prima jumătate a mileniului III a.Chr., la Dunărea Inferioară, este aceea de a defini componenta culturală locală existentă şi impactul pe care l-a avut interacţiunea cu comunităţile Jamnaja. Pentru a studia şi înţelege acest fenomen, au fost efectuate cercetări arheologice complexe în nordul Munteniei (în 11 tumuli din zona metropolitană Ploieşti, în două situri aparţinând aceluiaşi segment cronologic – Moara Vlăsiei şi Şoimeşti), corelate cu studiul unor descoperiri izolate. Au fost reevaluate cercetări mai vechi, cum sunt cele de la Ploieşti – Triaj şi Smeeni. Au fost realizate 26 de datări radiocarbon, efectuate determinări antropologice, analize metalografice, scanări geofizice etc. Rezultatele obţinute au permis conturarea unei imagini complexe asupra perioadei şi spaţiului studiat.

Dacă pentru prima perioadă, în care apar mormintele tumulare, prezenţa comunităţilor locale şi interacţiunea acestora cu respectivele complexe funerare este atestată indirect, prin inventarele funerare (vase şi piese Coţofeni, Baden), începând cu aproximativ 2800/2700 BC, au fost cercetate situri contemporane atribuite culturii Glina, situate atât la N, cât şi la S de arealul tumulilor. Astfel, rezultatele obţinute sugerează evoluţia şi coexistenţa comunităţilor Jamnaja în acelaşi palier cronologic cu cele Coţofeni târzii şi apoi Glina, în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. Ulterior, la jumătatea aceluiaşi mileniu, acest raport se menţine şi în cazul înmormântărilor cu catacombă şi al comunităţilor Glina târzii şi Monteoru timpurii.

„Oricine ai fi tu…..Nu te încrede într-un alt Zeu!”. Complexitatea templului în Mesopotamia mileniului I a.Chr.: cazul Ezidei, templul lui Nabû, în oraşele neoasiriene si neobabiloniene – Mihaela Dragomir (CI)

Acest studiu încearcă să prezinte în toată complexitatea sa templul mesopotamian al mileniului I a.Chr., folosind ca exemplu Ezida, adică templul lui Nabû, nu doar în spaţiul babilonian (Nabû fiind un zeu babilonian, patron al scribilor), din oraşele Borsippa şi Babilon, ci şi în cel neoasirian, începând cu capitalele imperiului neoasirian Aššur, Nimrud, Ninive, Dur Šarrukīn şi continuând cu două cazuri speciale, *Stadttempel* din Guzana şi Templul în *Palais* din Hadātu, făcând uz nu doar de rapoartele de săpături, ci şi de numeroasele izvoare literare şi iconografice.

Templul era înainte de toate casa zeului, construit pentru acesta şi nu pentru persoanele care îl frecventau. Vorbim de un loc de cult accesibil doar privilegiaţilor şi nu de un loc de cult colectiv, aşa cum este văzută biserica în zilele noastre. Aceasta era funcţia principală a templului, care se desfăşura în partea cea mai sacră a edificiului, nu doar cea mai interioară, dar şi cea mai protejată de orice sacrilegiu, doar foarte puţine persoane fiind admise în sanctitatea locului în care zeul locuia.

Însă ar fi greşit să considerăm templele doar ca locuri de cult. Acestea reprezentau şi o forţă economică esenţială pentru dezvoltarea ţării. Templul a fost cu siguranţă o unitate economică fundamentală pentru tot mileniul I a.Chr., chiar dacă este dificil de stabilit aportul său real la activităţile economice, şi pentru că documentele care ne-au parvenit aparţin mai ales imperiului neobabilonian. În schimb, despre templul neoasirian ca entitate economică ştim foarte puţin, şi pentru că, datorită marii cantităţi de documente care a fost descoperită despre templele neobabiloniene, aproape toţi cercetătorii şi-au concentrat atenţia asupra celor din urmă. În ceea ce priveşte rolul politic al templelor, putem presupune că a fost unul considerabil, chiar dacă, în marea majoritate a cazurilor, nu există multe informaţii despre acest aspect.

Dar ar fi greşit să cădem în cealaltă extremă şi să credem că toate sanctuarele mesopotamiene ar fi fost mereu structuri foarte complexe. Acest lucru se întâmpla mai ales în cadrul babilonian şi mult mai puţin în cel asirian, cu excepţia situaţiilor în care se alege ca model chiar un sanctuar babilonian, aşa cum se întâmplă în cazul templului, foarte complex, al lui Nabû.

Apollo şi primele emisiuni monetare din argint de la Histria. Metodă, tradiție şi interpretare – Vasilica Lungu (ISSEE)

Monedele de tip „Apollo”, produse din argint la *Istros*, sunt subiectul unor numeroase publicații apărute în ultimii ani. Cu toate acestea, problematica lor nu pare epuizată, ci, dimpotrivă, se diversifică prin aportul unor dispute savante din ce în ce mai complexe.

Descoperirile izolate şi, cu precădere, tezaurele identificate la nord de *Istros* ajută la delimitarea spațiului antic de circulație. Pentru perioada timpurie a monetăriei histriene, cel mai important din serie este tezaurul de la *Orgame/Argamum* (com. Jurilovca, jud. Tulcea), descoperit în anul 1995 şi publicat în anul 2000, împreună cu Gh. Poenaru Bordea.

Reluând studiul acestui tezaur, ne propunem să dezbatem două probleme majore: prima este legată de încadrarea cronologică a abandonării tezaurului, pe care o reevaluăm şi redatăm la cumpăna dintre al treilea şi al patrulea sfert al secolului al V-lea a.Chr.; a doua se referă la iconografia acestor monede, formată din motivul „vultur pe delfin”, asociat cu motivul „două capete umane inversate”.

Semnificația acestei combinații a fost analizată şi interpretată în moduri variate. Adăugăm aici o nouă teorie, prin care asociem fiecare element din motivul „vultur pe delfin” constelațiilor corespunzătoare, cunoscute în perioada contemporană emiterii monedelor. Reinterpretarea noastră se bazează pe mai multe criterii, dintre care două sunt esențiale: 1. plasarea *Istros*-ului Pontic în emisfera nordică, corespunzătoare celor două constelații apropiate, *Aquila* si *Delphinus*; 2. apariția acestor monede în secolul al V-lea a.Chr., într-o perioadă în care astronomia greacă era în vogă, iar calendarul astronomic (*parapegma*) devine cel mai important instrument de orientare pentru organizarea comerțului grec în Marea Neagră.

Referitor la al doilea motiv iconografic, una dintre monedele din tezaurul de la *Orgame* – un obol, ne oferă o nouă pistă de interpretare. Moneda prezintă anumite anomalii în relief în jurul capului cu coafura redată „à la grec”; ele pot pot indica resturile unei coroane – ca la Apollonia, sau chiar o inscripție. Totuşi, semnele păstrate sunt distribuite liniar pe lângă unul dintre cele două capete, fără să-i atingă coafura. Ele permit lectura APOLO. O asemenea apariție nu este unicat. Dacă se acceptă această identificare, putem propune asocierea capului coafat „à la grec” cu divinitatea greacă Apollo Iatros.

Asupra tezaurului monetar din secolul al IV-lea a.Chr. descoperit la Cuzgun (Ion Corvin, jud. Constanța), în lumina arhivei Muzeului Național de Antichități – Aurel Vîlcu (IAB)

Despre tezaurul descoperit la Cuzgun (Ion Corvin, jud. Constanța), la începutul secolului XX, se cunosc în prezent puține detalii. Controversate sunt anul descoperirii, numărul pieselor şi structura tezaurului. Cele câteva mențiuni sumare vorbesc de drahme de argint ale oraşelor vest-pontice, monede de bronz, ca şi de stateri de electrum bătuți la Cyzic. Documente aflate în arhiva Muzeului Național de Antichități, coroborate de informații privind apariția unor piese pe piața de antichități de la Viena, permit reconstituirea momentului descoperirii şi a structurii tezaurului. Până în prezent, tezaurul descoperit la Cuzgun, împreună cu cel de la Galați erau considerate dovezi ale pătrunderii la Dunărea de Jos a celor mai timpurii monede din aur nerafinat bătute de Cyzic. Documente aflate în arhivele MNA arată că tezaurul de la Cuzgun nu a conținut stateri bătuți de Cyzic, iar cel descoperit la Galați nu provine din România.

Această lucrare a fost realizată prin programul Parteneriate în domenii prioritare – PN II, derulat cu sprijinul MEN – UEFISCDI, proiect nr. 339/2014.

Faza „preclasică" a davei geto-dacice de la Cârlomăneşti – Mircea Babeş (IAB), Despina Măgureanu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Datele rezultate în urma cercetărilor desfăşurate în anii ’70 în situl de la Cârlomăneşti – Cetățuia (jud. Buzău) au permis apariția în revista Dacia 19, 1975, a unui important articol semnat de M. Babeş, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomăneşti*. Modul de abordare metodologică a problemelor de cronologie relativă şi absolută îşi păstrează actualitatea, iar comunicarea, susținută la distanță de patru decenii, se opreşte asupra fazei „pre-clasice” a davei geto-dace de la Cârlomăneşti.

După cercetările din anii 1975–1981, M. Babeş atrăgea atenția asupra prezenței materialelor geto-dace timpurii preclasice, care semnalau o locuire pasageră a Cetățuiei în sec. al III-lea a.Chr., cu

cca un secol înainte de apariţia aşezării de tip *dava* (cf. vocii Cârlomăneşti din *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României,* vol. l, 1994, p. 313).

În urma campaniilor de cercetare 2001–2014, au rezultat noi descoperiri, complexe şi materiale arheologice, semnificative pentru faza *pre-dava* a locuirii de la Cârlomăneşti. Studiul complet al documentaţiei şi analiza materialului ceramic ne-au permis confirmarea şi afinarea observaţiilor stratigafice ale campaniilor iniţiale şi îmbogăţirea repertoriului de forme tipice preclasice (oala–clopot şi oala–sac; oale–borcan prevăzute cu brâu alveolat sau şir de alveole şi cu apucători plate, semicirculare; străchini cu buza arcuită spre interior). Acestora li se adaugă vase de evidentă factură celtică, ceramică elenistică (kantharoi) şi o fibulă de tip LT CI.

Au fost descoperite 13 complexe din sec. al III-lea a.Chr. – 12 gropi şi o locuinţă adâncită (bordei), cu trepte de acces şi cuptor. Deşi rare, complexele sunt răspândite pe întreaga suprafaţă cercetată (1370 m^2). Aceeaşi situaţie se poate menţiona şi în cazul ceramicii timpurii descoperite în strat.

Comparând încadrarea cronologică a materialelor din orizontul pre-clasic de la Cârlomăneşti cu data atribuită în chip tradiţional celor mai tipice şi mai timpurii artefacte dacice clasice şi de import, din acelaşi sit – a doua jumătate a sec. al II-lea a.Chr. –, rezultă o diferenţă, respectiv o lacună cronologică de cca 50 de ani, altfel spus, de una-două generaţii, timp în care Cetăţuia nu va fi fost locuită. Un astfel de hiatus a fost constatat şi în alte numeroase aşezări în care succesiunea celor două aspecte culturale distincte este nu mai puţin evidentă. Citäm drept exemple bine documentate siturile de la Brad şi Răcătău în Moldova; Crăsani, Tinosu, Popeşti, Cetăţeni, Pleaşov în Muntenia; Bâzdâna în Oltenia; Pecica şi Cernatu în Transilvania.

În lista descoperirilor atribuite secolelor IV–III a. Chr. din jud. Buzău sunt aşezări modeste precum cele de la Cârlomăneşti – Cetăţuia şi Sărata Monteoru, dar şi locuiri importante, cercetate la Pietroasa Mică şi Petrişoru – Racoviţeni, unde s-au descoperit numeroase complexe de locuire şi anexe gospodăreşti. Nu în ultimul rînd menţionăm cetatea de la Oratia. Situl, identificat de Sebastian Matei prin cercetări de suprafaţă, a livrat numeroase vestigii aparţinând secolelor IV–III a.Chr. Comparativ cu zona Dunării de Jos sau cu Moldova Centrală, în zona Subcarpaţilor de curbură, densitatea şi intensitatea locuirii în sec. IV–III a.Chr. este mult mai mică, chiar sporadică.

Magistratul monetar API pe monedele histriane elenistice din aur şi argint – Emanuel Petac (CNBAR), Iulian Bîrzescu (IAB)

Pornind de la apariţia recentă pe piaţa internaţională de antichităţi a unui stater histrian de tip Lysimach deocamdată unic, având pe revers sigla cetăţii, IΣ, dar şi monograma unui magistrat mai puţin cunoscut, API, autorii remarcă legătura dintre acesta şi o hemidrahmă histriană având acelaşi nume de magistrat, cu capul Demetrei pe avers şi vultur pe delfin pe revers, respectiv o serie de dioboli ai aceleiaşi cetăţi, cu aceleaşi reprezentări, dar monograma unui alt magistrat, HPO. Această iconografie specifică este pusă în legătură cu tetradrahmele cu avers similar de la Byzantion şi Chalcedon, datate 235–220 a.Chr. În comunicare sunt discutate câteva propuneri de întregire a numelui magistratului. Una dintre aceste propuneri îl priveşte pe Aristomachos, tatăl lui Klearchos. Acesta din urmă este unul dintre solii trimişi de histrieni la Zalmodegikos, în jurul anului 200 a.Chr. (ISM I, 8). Având în vedere cronologia propusă pentru emisiunile monetare în discuţie, ca şi apartenenţa solilor la un grup social care nu putea fi unul oarecare, identificarea magistratului monetar API, un personaj suficient de important pentru a avea în sarcină emiterea monedelor de aur ale cetăţii, cu tatăl unuia dintre solii onoraţi de decretul amintit, pare, în momentul de faţă, plauzibilă.

O nouă descoperire sculpturală din necropola Histriei – Florina Panait-Bîrzescu (IAB).

În anul 2014, colecţia de sculpturi de la Histria s-a îmbogăţit cu o nouă piesă provenind din necropola tumulară (nr. inv. S360). Aceasta a fost descoperită de un sătean cu ocazia lucrărilor agricole. Este vorba de o statuie miniaturală din marmură a unui personaj feminin, purtând chiton şi himation, de tipul *mica Herculanensă*. Statuia avea o înălţime iniţială de cca 50 cm, din care s-a păstrat doar jumătatea inferioară. Este o piesă de serie a unui atelier local, versatilă ca funcţionalitate, putând fi expusă fie într-un monument funerar, fie ca ofrandă într-un sanctuar. Statueta se datează la începutul epocii romane (sec. I–II p.Chr.). Pe lângă caracterul inedit, o particularitate a acestei piese este oferită de procesul tehnic de realizare, evidenţiat de urmele de unelte păstrate, care atestă faptul că avem de-a face cu o copie.

Un tezaur de monede celtice din colecţia Maria şi dr. George Severeanu – Steluţa Gramaticu (MMB)

În colecţia Maria şi Dr. George Severeanu, se păstrează un tezaur de monede celtice de bronz, emisiuni ale triburilor din Ungaria ce locuiau în comitatul Tolna, în Transdanubia. Cele 37 de exemplare, emise în două nominaluri, sunt parţial imprimate cu reprezentările barbarizate de pe monedele de argint de tip Filip II: cap spre dreapta/călăreţ. În arhiva muzeului este înregistrată informaţia conform căreia acest depozit ar fi fost descoperit înainte de anul 1939 la Turnu-Severin. În apropierea acestei localităţi, la Ostrovul Şimian, s-a mai aflat un tezaur de piese celtice de argint, ce a fost editat de Constantin Preda, dar acestea sunt emisiuni de tip Sirmium. Prezenţa depozitului din colecţia Muzeului Severeanu este extrem de neobişnuită pe teritoriul ţării noastre.

Cazul celor trei plăcuţe de aur scoase la licitaţie de casa ARTMARK – informaţii aduse de analiza lor compoziţională – Bogdan Constantinescu, Daniela Cristea-Stan (INFIN–HH), Ernest Oberländer-Târnoveanu, Tudor Martin (MNIR)

La sfârşitul anului trecut, casa ARTMARK a scos la licitaţie trei plăcuţe votive de aur de tipul Germisara, afirmând că au fost produse „prin turnare în matriţe de lemn moale într-un atelier dacic din Abrud”, folosindu-se „un aur foarte pur (90–97%) probabil aluvionar”. De remarcat că cele trei plăcuţe au fost publicate de Radu Ardevan şi Sorin Cociş (*Drei weitere goldene Votivplaettchen aus Dakien*, în volumul *Graecia, Roma, Barbaricum. In memoriam Vasile Lica*, Galaţi, 2014), fără a se discuta locul găsirii lor, dar menţionându-se că prima dată au fost examinate în 1994 la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei de către Adela Paki. Ca urmare a cererii de expertiză adresate Muzeului Naţional de Istorie a României de către Parchetul de pe lângă Tribunalul Hunedoara, am analizat compoziţional prin metoda fluorescenţei de raze X (XRF) atât cele trei plăcuţe ARTMARK, cât şi plăcuţele găsite la Germisara (şapte aflate la Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane Deva şi una la Muzeul Naţional al Unirii din Alba Iulia).

Rezultatele analizelor sugerează că aurul tuturor plăcuţelor este aur de filon din zona Valea Morii (la est de Brad), cu valori ale titlului cuprinse între 76,9 şi 90,6% (19 şi 22,5 carate), provenind din aceeaşi sursă geologică (zăcământ). Plăcuţele sunt realizate prin decupare cu foarfeca din tablă subţire de aur obţinută prin laminarea (ciocănirea la rece) unor lingouri. Dimensiunile – lungime şi lăţime maximă – sunt aceleaşi pentru plăcuţele ARTMARK şi pentru plăcuţele mici de la Germisara.

Concluzia este că toate cele unsprezece plăcuţe (ARTMARK şi Germisara) sunt realizate în acelaşi atelier situat în zona Germisara, folosind acelaşi tip de aur nativ de filon extras din zăcământul Valea Morii – de remarcat că Germisara se găsea pe drumul Apulum –Ulpia Traiana Sarmizegetusa pe care se transporta aurul extras în Munţii Apuseni pentru a ajunge ulterior la monetăriile din Imperiu unde era rafinat pentru a se atinge titlurile înalte de cca 23,5 carate din care se băteau monedele acelor ani. Cel mai probabil plăcuţele ARTMARK provin din acelaşi bazin de apă termală în care au fost găsite în 1987 plăcuţele aflate astăzi la Muzeul din Deva.

Identificarea unor drumuri romane din Moesia Inferior – Carmen Bem (CNADNR), Adriana Panaite (IAB)

Identificarea şi stabilirea traselor unor drumuri romane din Moesia Inferior – acolo unde urme arheologice se păstrează prea puţin – se poate realiza prin coroborarea studiului surselor arheologice de interpretarea fotografiilor aeriene şi satelitare. În comunicarea de faţă, ne vom referi la drumuri romane identificate în teritoriile oraşelor *Tropaeum Traiani* şi *Histria*.

Noi informaţii despre comerţul maritim în epoca romană. Epave cu amfore, recent descoperite în Marea Egee şi Marea Neagră – Andrei Opaiţ (CI)

Dezvoltarea unor noi tehnici de investigare a epavelor aflate la mari adâncimi, unele la peste 1000 m, prin folosirea unor roboţi, a extins câmpul investigaţiei arheologice, aducând la lumină informaţii care erau total inaccesibile specialiştilor până acum 20 de ani. Un intensiv program de cercetare s-a desfăşurat în estul Mediteranei şi în Marea Neagră, sub conducerea lui Bob Ballard, şi a scos la lumină peste 50 de epave antice ce datează din epoca arhaică până în cea otomană.

Comunicarea prezintă numai o parte dintre aceste epave, scoţând în evidenţă câteva „pattern-uri” în organizarea încărcăturii vaselor, a naturii comerţului antic, precum şi anumite detalii de morfologie a amforelor, care vin să completeze ceea ce ştiam numai parţial în urma săpăturilor terestre.

Cercetări interdisciplinare asupra unor artefecte de os descoperite în situl arheologic de la Isaccea „Cetate" (Noviodunum) – posibile indicii ale practicării țeserii cu tăblițe – Carmen Marian (CMNM Iaşi), Corneliu Beldiman (UCDC Bucureşti), Aurel Daniel Stănică (ICEM–GS), Doina Anăstăsoaei (CMNM Iaşi)

Cercetările arheologice desfăşurate în perioada 2009–2012, în diferite puncte ale sitului arheologic complex de la Isaccea „Cetate" *Noviodunum* (jud. Tulcea), au prilejuit şi recuperarea unui lot de artefacte aparținând industriei materiilor dure animale. Cercetarea acestor artefacte furnizează repere tipologice, tehnologice şi cultural-cronologice pentru abordarea complexă a manifestărilor civilizației şi culturii comunităților de la *Noviodunum* în domeniul industriei materiilor dure animale şi al meşteşugului țeserii.

Între acestea se află şi două plăcuțe de os, de forma unui triunghi echilateral, cu fețele lise, având perforații la colțuri, databile în epoca romană (secolele II–III p.Chr.). Similitudinea dintre forma artefactelor descoperite şi cea a plăcuțelor folosite în țeserea cu tăblițe reprezintă un argument al utilizării acestei tehnici. Un alt argument îl constituie dispunerea perforațiilor pe suprafața artefactelor într-un mod identic atât între cele două artefacte descoperite, cât şi cu dispunerea perforațiilor pe suprafața plăcuțelor de țesere utilizate în această tehnică, actuală încă, în unele zone geografice din lume.

Contribuția prezintă modalitatea de realizare a unor produse textile în tehnica țeserii cu plăcuțe, utilizând plăcuțe similare artefactelor descoperite.

Balnea în Alburnus Maior. Interpretări arheologice – Ovidiu Țentea (MNIR)

Alburnus Maior se bucură de un loc aparte în literatura istorică de specialitate, datorită unor descoperiri de excepție, efectuate începând cu secolul al XIX-lea şi de dată mai recentă. Dacă, până în anul 2000, descoperirile de la Roşia Montană au avut un caracter fortuit, ulterior acestea au survenit în contextul unui amplu demers de cercetare arheologică preventivă. Astfel, în perioada anilor 2001–2012, aici au fost cercetate arheologic galerii antice de mină, locuri de cult, elemente de habitat sau necropole.

Comunicarea este o sinteză detaliată a rezultatelor cercetărilor arheologice desfăşurate pe Dealul Carpeni. Din această zonă provine un număr însemnat de descoperiri epigrafice. Cercetările arheologice de dată mai recentă de aici au evidențiat un mic grup de locuințe şi două grupuri de morminte, în zona nord-vestică, precum şi două edificii prevăzute cu instalație de *hypocaustum*: E1 şi E2. Edificiul E2 a fost o baie de dimensiuni mici (*balnea*), menită să deservească un număr relativ redus de persoane. Aceeaşi funcție este posibil să o fi avut şi o altă clădire mai mică, E1.

Ambele au fost prevăzute cu instalații de *hypocaustum*, construite din material ceramic de construcție marcat cu ştampila legiunii XIII Gemina, tehnica de construcție a zidurilor fiind – de asemenea – similară (ziduri legate cu mortar şi tencuite). Se poate argumenta aşadar o contemporaneitate, cel puțin parțială, a clădirilor, durata lor de funcționare fiind însă diferită. Aceste două băi (*balnea*) au funcționat într-o zonă frecventată atât de personal administrativ, cât şi de comunități de arendaşi.

Unele ştampile imprimate pe materialul ceramic de construcție au analogii foarte interesante într-o zonă restrânsă din *Apulum*.

Cea mai mare frecvență monetară, pentru lotul descoperit în băile E2, a fost perioada domniei lui Hadrian, iar după un interval considerabil de timp, este semnalată o descoperire din secolul al III-lea p.Chr. Acest fapt poate fi pus în legătură cu scăderea considerabilă a activităților miniere din arealul Roşiei Montane începând cu mijlocul secolului al II-lea p.Chr.

Ceramica lucrată cu mâna din mormintele sarmatice din Muntenia – Liana Oța (IAB)

Despre mormintele atribuite sarmaților din Muntenia s-a scris relativ mult în ultimul timp. Articolelor generale şi celor dedicate unor chestiuni de amănunt li se adaugă două sinteze care au evidențiat caracteristicile mormintelor din două zone de concentrare maximă a descoperirilor sarmatice: estul (mai precis teritoriul județului Brăila) şi sudul Munteniei (mai precis zona județelor actuale Călăraşi, Ialomița şi Teleorman). Şi totuşi, mai există încă aspecte care pot aduce precizări suplimentare unei probleme ce începe să fie din ce în ce mai bine cunoscută. Unul dintre aceste aspecte are în vedere depunerea ceramicii lucrate cu mâna în mormintele sarmatice din Muntenia.

Cercetătorii sunt unanimi în a sublinia dificultatea datării vaselor lucrate cu mâna. Într-adevăr, un vas lucrat cu mâna nu poate decât arareori data mormântul în care a fost găsit. Totuşi, analiza de ansamblu a mormintelor în care s-au descoperit astfel de recipiente poate contura câteva trăsături specifice: tipologia vaselor, o distribuţie teritorială cu anumite particularităţi, asocieri semnificative de piese de inventar.

Observaţii privind tezaurul monetar de epocă romană târzie descoperit la Budăi, raionul Orhei, Republica Moldova – Theodor Isvoranu (IAB)

Despre tezaurul de siliquae găsit în împrejurimile municipiului Orhei din Republica Moldova se cunosc mai multe relatări în literatura numismatică. În unele lucrări, de tip cronică sau repertoriu, apare menţionat doar ca descoperire, uneori cu mici variaţii privind numărul monedelor recuperate. Materialul nu a avut parte însă de o publicare exhaustivă, în lipsa posibilităţilor tehnice de ilustrare, iar diferenţele de descriere, datorate mai multor autori care l-au menţionat, ne-au determinat să reexaminăm piesele în vederea unor clarificări şi, desigur, a republicării cu ilustraţie completă.

Un monument de coeziune religioasă la Capidava: biserica paleocreştină din colţul de nord-est al cetăţii – Irina Adriana Achim (IAB)

Încă de la apariţia sa, în prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr., fortificaţia de la Capidava s-a bucurat de o importanţă strategică şi economică incontestabilă pe limesul danubian. În interiorul zidurilor, fortificaţia romană târzie, cu o suprafaţă ce nu depăşeste 1,5 ha, adăpostea un singur monument paleocreştin. Biserica ocupa o poziţie eminentă în apropierea incintei, în dreptul turnului nr. 2, pe un platou care domina colţul de nord-est al cetăţii.

Deşi identificat încă dinainte de jumătatea secolului trecut (din perioada cuprinsă între cele două războaie mondiale), monumentul creştin de la Capidava a fost doar semnalat publicului ştiinţific începând din anul 1947. De atunci încoace, monumentul a făcut, în mai multe rânduri, obiectul unor cercetări arheologice de mică anvergură ale căror rezultate au rămas inedite.

Prezentarea îşi propune să (re)aducă în atenţia comunităţii ştiinţifice un monument de cult creştin prea puţin cunoscut şi să prezinte succint principalele rezultate ale cercetărilor arheologice întreprinse pe sit cu începere din anul 2008. Au fost avute în vedere biserica şi principalele sale caracteristici constructive, precum şi dispozitivul pentru păstrarea relicvelor – o instalaţie liturgică singulară în Scythia – amplasată în absidă, la joncţiunea acesteia cu naosul. În pofida programului său arhitectural modest, acest edificiu de cult creştin invită la o reflecţie mai nuanţată asupra constantelor şi variabilelor care caracterizează bisericile creştine la scară provincială sau regională, dar şi sesizarea mutaţiilor succesive survenite în venerarea relicvelor în Scythia, în cursul secolului al VI-lea.

Despre aşa-zisul palat din epoca Hoardei de Aur de la Orheiul Vechi – Eugen Nicolae (IAB)

Autorul prezintă câteva consideraţii asupra clădirii din cărămidă din interiorul citadelei de piatră de la Orheiul Vechi (com. Trebujeni, raionul Orhei, Republica Moldova). Dezvelită în mare parte în anii 1950–1958, ea a rămas insuficient cunoscută. S-a publicat foarte puţin din rezultatele săpăturilor arheologice, iar o parte a documentaţiei de şantier s-a pierdut. Clădirea a fost ulterior acoperită cu pământ, deci în ultimele decenii nu s-au mai putut face verificări, măsurători sau alte observaţii.

Pe baza informaţiei disponibile, s-a formulat relativ recent opinia, acceptată de majoritatea istoricilor şi arheologilor, că edificiul a fost ridicat în ultimii ani ai dominaţiei Hoardei de Aur (înainte de 1369), în două etape. Iniţial ar fi fost construit un mausoleu musulman, dezafectat în scurt timp şi devenit nucleul unui palat al principelui (emirului) local, care era creştin.

Autorul pune în evidenţă câteva aspecte care se opun destinaţiei de palat. Există în schimb suficiente argumente în favoarea ideii că edificiul reprezintă o hanaka (lăcaş al unui ordin de sufii). Sunt amintite informaţiile din sursele scrise privind răspândirea ordinelor de sufii în cuprinsul Hoardei de Aur, inclusiv la Dunărea de Jos. Sunt prezentate o serie de descoperiri arheologice de la Orheiul Vechi şi Costeşti (raionul Ialoveni, Republica Moldova) care indică prezenţa unor sufii în Basarabia în epoca Hoardei de Aur. De asemenea, câteva caracteristici ale edificiului şi ale unor descoperiri făcute în apropierea lui vin în sprijinul ideii că este vorba de o hanaka, dezafectată după 1369 de administraţia moldovenească.

Receptarea teoriei şi gândirea postcolonială – Alexandru Niculescu (IAB)

Referirile la teorie s-au înmulţit considerabil în ultimul deceniu, dar preluarea s-a făcut de obicei în funcţie de credibilitatea surselor, fără o examinare critică a proprietăţilor care o fac utilă. Aceasta explică spectrul foarte redus de teorii invocate de către arheologi. Dintre teoriile ignorate, atât de noi, cât şi de istoricii din România, voi prezenta câteva dintre cele promovate de gândirea postcolonială, utile pentru studierea relaţiilor de dominaţie şi dependenţă, pentru înţelegerea modurilor în care sunt receptate la periferie formele de gândire produse în centru şi pentru capacitatea lor de a imagina cum se poate încerca creşterea autonomiei gândirii ştiinţifice.

Un mormânt de cal din evul mediu (c. 1200?) descoperit la Braşov. Date arheologice şi speculaţii etnice – Daniela Marcu-Istrate (CI)

Cercetările arheologice efectuate în centrul istoric al Braşovului au scos la iveală, în perimetrul necropolei medievale, un complex atipic pentru astfel de situaţii: mormântul unui cal. Animalul a fost depus într-o groapă de provizii medievală, pe fundul acesteia, iar din umplutură au fost recuperate fragmente ceramice care asigură o datare post 1200. După umplerea gropii, în partea superioară a acesteia a fost identificată o vatră intens folosită: deşi vatra este centrată pe mormântul calului, este greu de spus dacă s-a aflat într-o relaţie directă cu acesta sau dacă această poziţie este rezultatul unei întâmplări. Parţial peste mormântul calului au fost practicate ulterior înmormântări umane. În comunicare doresc să prezint acest complex, al cărui caracter de unicat va stârni multe discuţii în mediul ştiinţific. Voi prezenta contextul descoperirii, argumentele datării, precum şi câteva idei despre posibilele interpretări – între banal şi excepţional – ale acestui mormânt.

Date arheozoologice asupra unui schelet de cal descoperit într-o groapă medievală cercetată în campania arheologică 2013 la Braşov – Curtea Honterus (Biserica Neagră) – Georgeta El Susi (IAB)

Lucrările de reabilitare şi amenajare a Curţii Johannes Honterus (curtea Bisericii Negre) din Braşov s-au derulat pe durata a două campanii arheologice, între anii 2012–2013, fiind coordonate de cercetătoarea Daniela Marcu-Istrate. În perimetrul Curţii Honterus, fost cimitir parohial săsesc, au fost săpate peste 1500 morminte. În sectorul nordic s-au descoperit şi câteva gropi de provizii, aparţinând locuirii săseşti, complexe care pot fi datate în secolul al XIII-lea. O astfel de groapă conţinea scheletul complet al unui cal. Este o descoperire unică într-o aşezare săsească medievală, nu numai de la noi. Capul şi gâtul au fost detaşate de trunchi la nivelul vertebrei toracale T2, fiind depuse pe partea dreaptă. Membrele anterioare au fost detaşate de corp în partea de sus a omoplaţilor, fiind „înghesuite” în acelaşi complex. Regiunea toracală, lombară, bazinul şi membrele inferioare au fost aşezate pe partea stângă a corpului, curbate după conturul gropii, toate oasele găsindu-se în conexiune anatomică. Pentru a putea fi îngropat complet, calul a fost tăiat în două părţi, iar membrele posterioare au fost chircite. Exemplarul respectiv era femelă, cu vârsta în jur de 15–20 ani, având o înălţime medie la greabăn de 134 cm. Era un exemplar mic, „îndesat”, comun siturilor medievale contemporane. Datorită suprasolicitării pe o perioadă îndelungată de timp, vertebrele lombare L5–L6 s-au sudat între ele, de asemenea unele falange (Ph2) de la membrele posterioare prezentau exostoze. Coroborarea datelor faunistice de cele arheologice urmează să aducă precizări asupra caracterului depunerii şi contextului descoperirii în ansamblul său.

[*O discuţie cu privire la necropola din jurul bisericii rotonde de la Ilidia* – Dumitru Ţeicu (MBM Reşiţa)]

Abordările propuse în ultima vreme, cu referire la peisajul medieval monumental, reconstituit cu ajutorul surselor numismatice şi arheologice şi al monumentelor de cult de acolo, au încercat să aducă în conul de lumină şi să restituie un segment al istoriei unui centru de putere medieval din secolele XII–XV. Demersul nostru încearcă o reluare a discuţiei, punctând, pe anume segmente din dosarul arheologic despre Ilidia, documentaţia care, coroborată de însemnări personale şi materialul arheologic păstrat, poate oferi o restituire a istoriei medievale a teritoriului investigat de la Ilidia.

Necropola din jurul bisericii rotonde n-a fost publicat încă. Ilie Uzum, cel ce a iniţiat cercetările în anul 1969 şi le-a gestionat până în anul 1985, a publicat, la închiderea şantierului, un singur raport despre investigaţiile din anul 1978. O referire sumară cu privire la topografia necropolei o regăsim într-o prezentare generală a curţii feudale de la Ilidia, unde el estimează, fără argumente sau

planuri topografice, prezenţa a circa 200 de morminte în ansamblul necropolei din jurul rotondei. Odată cu rotonda, în anul 1969, au fost cercetate în interior, dar şi în preajma acesteia, opt morminte. Cimitirul din jurul rotondei a fost cercetat, cu intermitenţe, în anii 1973 şi 1978–1980. Documentaţia arheologică, rămasă, probabil, la responsabilul ştiinţific, nu s-a păstrat în arhiva instituţiei. Restituirile noastre cu privire la necropolă s-au fundamentat pe câteva copii regăsite ale unor documente grafice şi fotografice. Estimările făcute pe documentele mai sus invocate determină un număr de circa 70 de morminte.

Documentaţia păstrată nu îngăduie o restituire topografică punctuală a necropolei şi, prin urmare, demersul nostru vizează o prezentare a sitului şi a inventarului funerar păstrat. Documentaţia cu privire la peisajul sepulcral de la Ilidia – *Obliţa* ne-a oferit ocazia unei discuţii despre importanţa şi rolul cimitirului ca loc de memorie colectivă, a raporturilor cronologice dintre monumentul de cult şi necropola amenajată în preajma acestuia.

O cărămidă cu reprezentarea unui plan de biserică, descoperită la curtea brâncovenească din Potlogi (jud. Dâmboviţa) – Florin Gabriel Petrică, Mihai Claudiu Năstase (CNMCD Târgovişte)

Descoperirea arheologică care constituie subiectul comunicării noastre are ca scop prezentarea şi identificarea unei biserici de plan dreptunghiular, incizată pe o cărămidă descoperită la palatul brâncovenesc de la Potlogi. Asemenea biserici de curte, edificate de Constantin Brâncoveanu, toate asemănătoare ca plan, se regăsesc la Potlogi, Mogoşoaia şi Doiceşti. Prezumtiv, una dintre ele ar putea fi reprezentată pe cărămida în discuţie. Am considerat, însă, bazându-ne pe un context istoric şi politic relevat în acest material, că ar putea fi vorba de biserica Sf. Nicolae din Făgăraş, ctitorie brâncovenească care se constituie într-un corolar al unei ideologii brâncoveneşti, în centrul căreia se afla figura lui Mihai Viteazul. Această biserică făgărăşeană a avut ca prim ctitor pe Mihai Viteazul, care o edifică în preajma anului 1595, existenţa ei fiind de scurtă durată, căci, în anul 1617, ea figura documentar la timpul trecut. Biserica lui Mihai Viteazul va fi refăcută în anul 1698 de către domnul martir, care, ulterior, în 1701, va reface şi o altă ctitorie a domnului unificator, cea de la Ocna Sibiului. În anul 1698, pe data de 17 iunie, era terminată şi pictura Bisericii Mari a Curţii domneşti din Târgovişte, al cărei prim strat aparţinea tot domniei lui Mihai Viteazul. În exact aceeaşi zi, 17 iunie 1698, începea refacerea bisericii domneşti din Făgăraş. Poate că nu este doar o simplă coincidenţă, ci ideea unui program politic, pe care l-am relevat într-o intervenţie istoriografică recentă.

Câteva consideraţii pe marginea unor brăţări de sticlă descoperite cu ocazia cercetării arheologice desfăşurate în 2014 în centrul Timişoarei, str. L. Blaga – Ana-Cristina Hamat (MBM Reşiţa)

Începând cu iarna anului 2013 şi până în prezent, în centrul oraşului Timişoara se desfăşoară ample lucrări de refacere a spaţiului public, în cadrul cărora a fost inclusă şi strada Lucian Blaga – aflată la NE de Castelul Huniade şi în interiorul cetăţii medievale. Pe toată lungimea sa, ea se situează în interiorul cetăţii medievale, precum şi în interiorul fortificaţiei de tip bastion din secolul al XVIII-lea. Datorită acestui fapt, zona a beneficiat de cercetare arheologică preventivă în perioada ianuarie – mai 2014. În cadrul cercetării au fost dezvelite mai multe structuri şi complexe care au fost încadrate cronologic – cu ajutorul stratigrafiei şi al materialului arheologic descoperit aici – într-o perioadă largă, care începe odată cu cetatea medievală şi durează până în epoca modernă şi contemporană. Din materialul arheologic foarte divers descoperit cu această ocazie, fac parte şi câteva fragmente de brăţări de sticlă. Acestea au apărut atât în complexe, cât şi în solul amestecat din interiorul canalului Vidrighin. În funcţie de tipologie, fragmentele pot fi puse în legătură atât cu tradiţia bizantină pentru prelucrarea sticlei, cât şi cu perioada stăpânirii otomane a cetăţii Timişoarei. Din păcate, ele nu se pot întregi – fiind vorba de fragmente destul de mici, iar starea de conservare a sticlei este în sine o problemă – din cauza solului foarte acid. Deşi sunt într-o stare de conservare destul de precară, considerăm că brăţările de sticlă descoperite în cetatea Timişoarei pot aduce noi informaţii, adăugându-se descoperirilor, publicate deja de-a lungul timpului, de pe teritoriul Banatului sau al Dobrogei. De asemenea, sunt printre puţinele artefacte, descoperite în cadrul cercetării de pe str. Lucian Blaga, care pot fi puse în legătură cu o perioadă anterioară cuceririi otomane.

Abrevieri ale afilierilor instituționale

BJ Gorj – Biblioteca Județeană Gorj
BU–PS 1 – Biroul de Urbanism al Primăriei Sectorului 1, Bucureşti
CI – Cercetător independent
CM Bacău – Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău
CMNM Iaşi – Complexul Muzeal Național „Moldova", Iaşi
CNADNR – Compania Națională a Autostrăzilor şi Drumurilor Naționale din România, Bucureşti
CNBAR – Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, Bucureşti
CNMCD Târgovişte – Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească", Târgovişte
CNRS – Centre National de la Recherche Scientifique, Paris
DAI Berlin – Deutsches Archäologisches Institut, Berlin
DJG–AN – Direcția Județeană Gorj a Arhivelor Naționale
IAB – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti
IA–FR – Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer", Bucureşti
IB – Institutul de Biologie, Bucureşti
ICEM–GS – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea
INFIN–HH – Institutul Național de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Bucureşti
ISSEE – Institutul de Studii Sud-Est Europene, Bucureşti
LR Poznan – Laboratorul de Radiocarbon, Poznan
MB Timişoara – Muzeul Banatului, Timişoara
MBM Reşița – Muzeul Banatului Montan, Reşița
MCDR Deva – Muzeul Civilizației Dacice şi Romane, Deva
MINAC – Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța
MJ Argeş – Muzeul Județean Argeş, Piteşti
MJ Buzău – Muzeul Județean Buzău, Buzău
MJ Ialomița – Muzeul Județean Ialomița, Slobozia
MJ Teleorman – Muzeul Județean Teleorman, Alexandria
MJ Vâlcea – Muzeul Județean Vâlcea, Râmnicu Vâlcea
MJ Vrancea – Muzeul Județean Vrancea, Focşani
MJERG Caransebeş – Muzeul Județean de Etnografie şi al Regimentului de Graniță, Caransebeş
MJIA Maramureş – Muzeul Județean de Istorie şi Arheologie Maramureş, Baia Mare
MJIA Prahova – Muzeul Județean de Istorie şi Arheologie Prahova, Ploieşti
MJ Satu Mare – Muzeul Județean Satu Mare
MMB – Muzeul Municipiului Bucureşti
MN Brukenthal – Muzeul Național N Brukenthal, Sibiu
MNIR – Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti
MO Craiova – Muzeul Olteniei, Craiova
MRPF Turnu Severin – Muzeul Regiunii Porțile de Fier, Drobeta–Turnu Severin
U Bucureşti – Universitatea Bucureşti
U „Al.I. Cuza" Iaşi – Universitatea „Al.I.Cuza", Iaşi
UBB Cluj – Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj–Napoca
UCDC Bucureşti – Universitatea Creştină „Dimitrie Cantemir", Bucureşti
U „1 Decembrie 1918" Alba Iulia – Universitatea „1 Decembrie 1918", Alba Iulia
U Petroşani – Universitatea Petroşani
UV Târgovişte – Universitatea „Valahia", Târgovişte
U Varşovia – Universitatea Varşovia

ZAHÁRIA COVACEF
(5 iunie 1942 – 23 august 2014)

S-a stins după o suferinţă tot mai grea, care a durat aproape doi ani, timp în care a continuat, totuşi, să lucreze.

În anul 2007, „Pontica” o aniversa pentru 65 de ani de viaţă şi 40 de ani de activitate în şi pentru MINAC. Activitate pe care a continuat-o şi după pensionarea forţată din anul 2004.

Privind lista de lucrări publicată de colegul Gheorghe Papuc în omagiul din „Pontica” XL/2007, p. 651–657, se constată, încercând o raportare, un număr egal de apariţii ştiinţifice privind arta greco-romană şi arheologia: câte (la acea dată) 45 pentru fiecare, în ţară şi străinătate, între 1970 şi până de curând. Din prima categorie, pe lângă numeroasele studii, se remarcă volumul *Arta sculpturală în Dobrogea romană, sec. I–III p.Chr.,* Cluj–Napoca, 2002 şi cel monumental, *Sculptura antică din expoziţia de bază a Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa,* Editura Mega, Cluj–Napoca, 2011. Cu acestea toate, Zahária Covacef rămâne cel mai important istoric de artă romană dintr-o regiune care depăşeşte graniţele actuale ale ţării.

Cum rezultă de mai sus, a avut şi o activitate arheologică bogată, cu participare activă la cercetările de salvare de la Constanţa, Mangalia, Agigea, Canalul Dunăre–Marea Neagră ş.a. şi la cercetări sistematice, precum cele de la

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 165–166

Sacidava, Tropaeum Traiani, castrul roman de la Buciumi, Capidava. Acolo, din 1973, a mers în fiecare an şi, din 1975, i s-a încredinţat responsabilitatea sectorului de est. În anii care au urmat, rezultatele pe care le-a obţinut au fost deosebite calitativ, cu observaţii stratigrafice extrem de importante.

Aşadar, un mare istoric de artă romană şi un mare arheolog. Această activitate intensă n-a împiedicat-o pe Zizi, cum îi spuneau cei apropiaţi, să fie o mamă deosebită şi o soţie exemplară. În cazul din urmă, este de remarcat sprijinul acordat lui Petre Covacef, soţul ei, un inginer de mare valoare, în cercetarea şi interpretarea istorică a tehnicii din epoca modernă şi contemporană la Constanţa şi în Dobrogea. Publicaţiile pe care le-a realizat în ultimii ani rămân demne de toată atenţia şi vom reveni cu alt prilej asupra lor. În 4 februarie 2015, Petre Covacef s-a dus lângă soţia sa.

De adăugat aici şi colegialitatea şi, totodată, atitudinea aproape maternă faţă de cei tineri cu care a colaborat.

Dumnezeu s-o odihnească în pace!

Alexandru Barnea*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: alex.barnea13”@gmail.com

Lawrence E. Stager, Daniel M. Master, J. David Schloen *et alii*, *Ashkelon 3, The Seventh Century B.C.*, Winona Lake, 2011, 817 p., 360 fig., 3 planşe şi 87 de tabele. Lucrare din seria: Lawrence E. Stager, J. David Schloen eds., Final Reports of the Leon Levy Expedition to Ashkelon, Harvard Semitic Museum Publications

Al treilea volum al seriei privitoare la săpăturile expediţiei Leon Levy de la Aşkelon, dintre anii 1985 şi 2006, are în vedere descoperirile din secolul al VII-lea a.Chr. Seria monografică a început în 2008 şi cuprinde până acum patru volume: Lawrence E. Stager, J. David Schloen, Daniel M. Master (eds.), *Ashkelon 1, Introduction and Overview (1985–2006)*, Winona Lake, 2008; B.L. Johnston, *Ashkelon 2, Imported Pottery of the Roman and Late Roman Periods*, Winona Lake, 2008; M.D. Press, *Ashkelon 4, The Iron Age Figurines of Ashkelon and Philistia*, Winona Lake, 2012. Alte şase volume sunt de aşteptat să apară în viitorul apropiat. Pe lângă cei trei editori, nu mai puţin de alţi 23 de autori semnează cele 28 de capitole, unele dintre acestea putând fi considerate ele însele mici monografii. Lucrarea are 817 pagini, cu peste 700 de ilustraţii color inserate în text şi cuprinde cinci părţi principale, precedate de o prefaţă şi o listă scurtă de abrevieri.

Distrugerea Aşkelonului de către Nebucadţenar al II-lea (Nabucodonosor) în luna Kislev (noiembrie/decembrie) 604 a.Chr. este amintită în mod excepţional de trei surse literare diferite, neinfluenţate una de alta: *Cronica Babiloniană* (BM 21946, r. 18–20), poemele lui Alceu (Fr. 350 şi 48) şi *Biblie* (Eremia 47:3–5). Plecând de la acestea, expediţia Leon Levy la Aşkelon şi-a propus să verifice urmele distrugerii prin cercetarea ruinelor din sec. al VII-lea, din două sectoare ale cetăţii în care s-au concentrat săpăturile: sectoarele 38 şi 50. În primul caz, avem de-a face cu un loc de depozitare şi producţie a vinului (cramă), în cel de-al doilea cu un loc comercial (piaţă).

Prima parte a lucrării (p. 3–49) cuprinde trei capitole. În primul, Lawrence Stager (L.E.S.) oferă cititorului, într-o manieră sintetică, o imagine cât mai completă a campaniei babilonienilor şi a Aşkelonului în zorii distrugerii din 604. Cu această ocazie, L.E.S. face un mic excurs asupra uneia dintre problemele adesea dezbătute de orientalişti şi clasicişti deopotrivă. Este vorba de descoperirile greceşti din Levant. Contrar părerii comune, pentru care numărul mare de descoperiri ceramice din Grecia de est în Levant indică prezenţa în garnizoane a mercenarilor greci în slujba Egiptului, contextele de la Aşkelon arată, mai degrabă, că această ceramică era folosită de către locuitorii cetăţii şi că existenţa ei se explică în primul rând prin reţelele comerciale din care oraşul făcea parte. În cazul de faţă, cele două contexte amintite dau mai degrabă dreptate unei astfel de interpretări, însă este încă dificil de a extrapola şi pentru alte situri. Celelalte două capitole din prima parte privesc descrierea detaliată a celor două sectoare. Astfel, descoperirile de aici indică faptul că Aşkelon era un oraş comercial de coastă, la fel ca şi porturile maritime Sidon şi Tir în Fenicia. Deşi comerţul maritim era principala activitate economică a oraşului, legăturile pe uscat erau foarte strânse, de aici plecând drumuri în toate direcţiile posibile. Pe lângă rolul comercial în Mediterana orientală, cele două contexte contribuie şi la înţelegerea producţiei locale. Astfel, producţia de vin era importantă la Aşkelon în sec. al VII-lea, aceasta fiind principala băutură.

Următoarele trei părţi reprezintă nucleul acestei monografii. În 22 de capitole sunt prezentate materialele descoperite în cele două sectoare. Primele şapte capitole formează partea a doua (p. 53–338) şi privesc descoperirile ceramice. În cei peste 1300 m^2 săpaţi a fost descoperită o cantitate impresionantă de fragmente, aproape 190000, care au fost selectate şi înregistrate, dintre care cele mai expresive sunt publicate în cataloage. După un capitol privind clasificarea şi analiza petrografică, sunt tratate, în funcţie de provenienţă, în capitole separate, produsele ceramice locale, feniciene, cipriote şi nord siriene, sud-est levantine, egiptene şi, într-un capitol extins, aproape cât o monografie, ceramica greacă (capitolul 10).

SCIVA, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 167–174

Câteva dintre importurile de ceramică greacă fuseseră semnalate de autoarea acestui capitol, Jane C. Waldbaum (J.C.W.), în mai multe studii, privitoare la prezenţa greacă în Levant, ce au intrat repede în literatura de specialitate. Importanţa Aşkelonului pentru periodizarea ceramicii greceşti din epoca arhaică a făcut ca monografia de faţă să fie una dintre cele mai aşteptate lucrări de către cei care se ocupă de respectiva epocă. Aceste descoperiri şi altele similare, făcute în ultimii 20 de ani la Tel Miqne–Ekron, Tel Bataş–Timnah, Meşad Haşaviahu, Tel Kabri au contribuit decisiv la stabilirea periodizării şi clasificării ceramicii din Grecia de est.

Din stratul de distrugere din anul 604 provin 270 de fragmente ceramice greceşti, 1261 din straturile anterioare distrugerii, iar 39 din straturi post distrugere. Cu excepţia a 17 fragmente corintice, celelalte vase provin din Grecia de est, în primul rând din Ionia. După analiza statistică, J.C.W. aduce în discuţie importanţa contextelor analizate pentru cronologia ceramicii est greceşti (p. 130–132), apoi, pe scurt, discută despre provenienţa acestor ceramici şi răspândirea lor în Orientul Apropiat (p. 133–138). J.C.W. observă apropierile dintre ceramica de la Aşkelon şi coloniile timpurii din Marea Neagră, precum Histria şi Borysthenes (aşezarea de pe actuala insulă Berezan) sau din Peninsula iberică, în primul rând Huelva[1]. Sunt prezente aici numeroase tipuri de cupe, amfore, hidrii, boluri cu păsări şi rozete, cratere, farfurii, vase de bucătărie, căni, *mortaria*, multe necunoscute până acum, din Orientul Apropiat, şi puţin cunoscute chiar şi în locurile de provenienţă. Majoritatea acestora datează din ultima treime a secolului al VII-lea, dată ce coincide cu primele importuri din *apoikiile* pontice.

Ca şi în aceste colonii, în sec. al VII-lea este de notat relativ numeroasa prezenţă a ceramicii din Grecia de Est cu decor figurat animalier („Wild Goat" Style) (p. 246–279), aparţinând mai ales stilului sud ionian Ic–d (SiA Ic–d după clasificarea propusă de M. Kerschner şi U. Schlotzhauer) şi, în mod excepţional, un fragment de cană (p. 280, cat. 410), ce prezintă un decor cu boboci de lotus, cunoscut în primul rând în stilul Fikellura. Botezat „proto-Fikellura", fragmentul a fost descoperit într-un strat anterior distrugerii din anul 604, astfel că problemele pe care le ridică nu sunt simplu de rezolvat în acest moment. Alături de alte fragmente descoperite la Milet, fragmentul de faţă a contribuit la ridicarea cronologiei stilului Fikellura cu mai bine de o generaţie. Un subcapitol special (p. 307–324, cat. 496–548) îl reprezintă descoperirile amforice. Şi aici, ca şi pentru celelalte categorii ceramice, analiza lui J.C.W. este una minuţioasă, clasificarea făcându-se pe centre de producţie, tipuri şi subtipuri. Unele dintre acestea îşi găsesc paralele în literatură doar în coloniile pontice timpurii, precum două exemplare fragmentare (p. 317, cat. 523–524), cunoscute în ultimii ani la Histria. Acestea sunt atribuite de autoare unui centru din nord-estul egeean, mai probabil însă avem de a face, dacă luăm în considerare cele câteva criterii morfologice, cu un centru nord ionian. Este de menţionat atât lipsa amforelor corintice, cât mai ales a celor atice de tip SOS. Spectrul acestor descoperiri amforice nu diferă deloc de cel al descoperirilor timpurii din Marea Neagră. Rămâne însă o problemă explicarea dispariţiei importurilor de amfore de transport din Grecia de Est în Orientul Apropiat după sfârşitul secolului al VII-lea, faţă de Pont, unde aceste importuri se găsesc într-o cantitate mai mare.

A treia parte (p. 341–588) a volumului cuprinde 12 capitole privitoare la alte artefacte decât ceramica. Astfel, sunt descrise sigiliile, amuletele egiptene, vasele din faianţă şi alabastru, podoabele, figurinele din teracotă, greutăţile, armele etc. Multe din aceste descoperiri indică, la fel ca şi la Tell Miqne–Ekron, o componentă egipteană mult mai puternică decât cea asiriană înaintea distrugerii din 604. A patra parte (p. 591–698) priveşte în primul rând resturile organice, de plante, animale şi peşti. Este un domeniu care s-a impus cu greu în arheologia clasică sau orientală.

---

[1] Această apropiere între ceramica din *apoikiile* milesiene timpurii din Marea Neagră, precum aşezarea de lângă Taganrog, lângă Don, Borysthenes, Histria, Orgame, şi importurile din estul Mediteranei a fost formulată relativ recent, iar Aşkelon îşi are rolul său în această discuţie, a se vedea de ex. articolul lui J.C. Waldbaum şi J. Magness, *The chronology of early Greek pottery: the new evidence from seventh century B.C.: destruction levels in Israel*, AJA 101, 1997, p. 23–40.

Ultima parte cuprinde sinteza şi concluziile scrise de Daniel M. Master şi L.E.S. Mai întâi, descoperirile, îndeosebi ceramica, sunt analizate din punct de vedere cantitativ şi spaţial (p. 701–736). Dacă în cele trei părţi centrale, materialele sunt studiate individual, în capitolul de sinteză sunt analizate în contextul imediat.

Capitolul de concluzii (p. 737–740), o bibliografie exhaustivă (p. 741–770), tabele de concordanţă (p. 773–796), un index general şi trei planşe cu profile din suprafeţele cercetate încheie această lucrare excepţională.

Rezultatul eforturilor autorilor de a combina analiza unor texte literare cu o descoperire arheologică este reuşit, fiind unul deosebit pentru prima epocă a fierului. Fără îndoială, descoperirile de la Aşkelon reprezintă unul dintre cele mai importante repere pentru arheologia Mediteranei orientale în sec. al VII-lea, ca şi pentru spaţii marginale, precum spaţiul pontic.

Iulian Bîrzescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti;
e-mail: iulianbirzescu@gmail.com.

Aleksander Pluskowski, *The Archaeology of the Prussian Crusade. Holy War and Colonisation*, Routledge, Londra/New York, 2013, 428 p., 84 fig. în text.

Cartea domnului Aleksander Pluskowski – conferenţiar la Universitatea Reading din Marea Britanie – se doreşte a fi cea mai cuprinzătoare sinteză în limba engleză privind subiectul enunţat în titlu. Autorul a remarcat lipsa unei astfel de lucrări în literatura arheologică de limbă engleză, majoritatea contribuţiilor la tema respectivă fiind în limbile germană şi poloneză.

Volumul explorează din punct de vedere arheologic şi al culturii materiale perioada cruciadei împotriva triburilor prusiene în secolul al XIII-lea şi societatea creată ulterior de Ordinul teuton, care a durat până în secolul al XVI-lea. Ne este furnizată astfel prima sinteză referitoare la cultura materială a unei societăţi cruciate unice, create în sud-estul regiunii Mării Baltice în cursul secolului al XIII-lea, incluzând o gamă completă de date arheologice, de la construcţiile existente la artefacte şi informaţii ecologice, integrate cu sursele scrise şi artistice.

Pentru a-şi atinge scopurile, autorul a conceput lucrarea în largi teme organizate cronologic, începând cu o schiţă istorică, explorând aşezările, castelele, oraşele şi peisajul statului teocratic al Ordinului teuton şi încheind cu rolul monumentelor, reconstruite şi ruinate din Prusia medievală, în lumea modernă, în contextul culturii poloneze.

Astfel, volumul a fost structurat în nouă mari capitole, precedate de: *lista ilustraţiei*; *prefaţă şi mulţumiri*; *terminologie şi glosar* (p. IX–XIX). Fiecare capitol, purtând un titlu sugestiv, cuprinde la rândul său mai multe subcapitole.

1. *Introducere: cadrul istoric şi surse* (p. 1–42). În prima parte sunt fixate coordonatele istorice: războiul sfânt la Marea Baltică în secolul al XII-lea; Ordinul teuton în Prusia; consolidarea cruciadei timpurii; cucerirea Sambiei şi apariţia Marii Prusii; războiul în Pomerania şi anexarea Gdanskului (Danzig); statul teuton şi „eterna cruciadă" împotriva Lituaniei în secolul al XIV-lea; războiul cu Polonia şi sfârşitul statului teuton. În cea de-a doua parte, sunt prezentate diversele surse: izvoare scrise, arta, arheologia, precum şi cele interdisciplinare.

2. *Prusia precreştină: societatea baltică medieval timpurie* (p. 43–88). Capitolul începe cu precizări legate de etimologie, limbaj şi etnicitate, după care sunt abordate diverse probleme şi fenomene: cultura materială; etnicitatea şi structura socială; fortificaţiile şi aşezările; regiunile Prusiei; Sambia – centru de putere regional; comerţul de lux şi specializările artizanale; militarismul; religia – cheia înţelegerii diversităţii în Prusia precreştină; arheologia religioasă a Prusiei; peisajul cultic; zeiţa şi teiul; pietrele sculptate; cimitirele şi cultul morţii; sacrificiile de cai şi umane; ţinuturile de graniţă creştine ale Prusiei – Kałdus, Kulmerland, Galindia, Masovia, Vistula şi Elblag; activitatea misionară în Prusia înainte de cruciadă – Adalbert şi Bruno; misiunile cisterciană şi rusească. Capitolul se încheie cu concluzii privind caracteristicile culturii Prusiei înainte de cruciade.

3. *Distrugerile războiului sfânt: cruciadă şi colonizare în secolul al XIII-lea* (p. 89–139). În acest capitol sunt tratate: ideologia cruciadei în zona baltică; arheologia aşezărilor estice – războiul sfânt şi colonizarea; faza finală a fortificaţiilor din Prusia; fortificaţiile şi castelele timpurii clădite de Ordinul teuton în Prusia; aşezările din secolul al XIII-lea; arheologia colonizării Prusiei – ceramica, monedele, aspectele dendrocronologice, cărămizile şi alte elemente de datare. Urmează chestiuni legate de frontiere şi de extinderea acestora: Kulmerland – prima frontieră; complexul Kulm – Colmen, în Culmine (Kałdus), Starogrod, Kulm (Chełmno), Thorn, Graudenz (Grudziadz), Rehden (Radzyn Chełminski), Engelsburg (Pokrzywno); consolidarea castelelor şi aşezărilor în Kulmerland; Delta Vistulei şi mlaştinile – frontiera cu Pomerania; Marienwerder (Kwidzyn), Christburg (Dzierzgon), Mewe (Gniew), Zantir, Biała Gora, Elbing (Elblag); Prusia Estică – cucerirea pădurilor şi a zonei lacurilor; sfârşitul triburilor Warmia şi Natangia; Sambia şi sfârşitul comanderiilor din estul Prusiei; Prusia centrală – de la Lubavia la Galindia; Sudovia. Capitolul se încheie cu concluzii privind caracterul cuceririi şi colonizării Prusiei în secolul al XIII-lea.

4. *Teritoriul castelelor roşii: consolidarea statului Ordinului Teuton în secolul al XIV-lea* (p. 140–195). Capitolul începe cu o privire de ansamblu asupra structurii şi organizării, colonizării şi populării Prusiei în secolul al XIV-lea. Continuă cu problematica castelelor şi a conventelor: modele de castele; originile modelelor; construirea castelelor; mânăstirile – centre de viaţă spirituală şi de promovare a ideologiei războiului sfânt; capele din castele; cultul Sfintei Maria; călătorii şi ideologie de cruciadă în construirea conventelor; castelele – centre de organizare militară, politice, administrative şi intelectuale; studiu de caz – Marienburg (Malbork) – castelul timpuriu; reconstruirea marelui castel; castelul mijlociu; incinta exterioară; oraşul şi comanderia Marienburg. Sunt tratate apoi chestiuni legate de monede şi identitatea economică a Ordinului teuton; castelele de frontieră, călătorii, colonizări şi explorarea resurselor; colonizarea teritoriilor de graniţă slave.

5. *De la colonizare la urbanizare: oraşe şi comerţ internaţional* (p. 196–245). Capitolul se deschide cu o scurtă introducere privind oraşele în epoca cruciadelor, arheologia şi istoria urbană, după care sunt trecute în revistă principalele oraşe: Elbing (Elblag), Thorn (Torun), Danzig, alte oraşe fortificate mai mici. Mai departe sunt urmărite aspecte ce ţin de viaţa în coloniile urbane; comunitatea urbană; Ordinul teuton, Hansa şi caracterul comercial internaţional; caracterul şi organizarea producţiei urbane; hinterlandul urban.

6. *Convertirea Prusiei: creştinarea statului Ordinului Teuton* (p. 246–293). Capitolul tratează faţetele multiple ale creştinării acestei regiuni pornind de la binomul cruciadă–convertire, care înseamnă în primul rând impunerea unui sistem parohial în Prusia, construirea bisericilor în teritoriul cucerit fiind primul pas. Autorul abordează chestiuni legate de: planimetria şi decorarea bisericilor; domeniul episcopal – Kulm, Pomesania, Ermland, Sambia; bisericile urbane; mânăstirile şi imboldul misionar; pelerinaj şi cultul sfinţilor; ideologia cruciadei şi convertirea religioasă; bisericile rurale; creştinarea prin colonizare; continuarea practicilor precreştine. La final este evaluat global impactul creştinării după cruciada din Prusia.

7. *De la pădure la câmp: schimbările mediului înconjurător în Prusia medievală* (p. 294–336). În acest capitol, poate cel mai interesant, autorul analizează cruciadele din perspectiva efectelor asupra mediului, urmărind aspecte diverse: ţinuturile împădurite; defrişările timpurii; curăturile medievale; vânatul şi capturarea vânatului; câmpiile şi luncile; agricultura în Prusia şi impactul Ordinului; raportul dintre urbanizare şi cultivare; creşterea animalelor; ţinuturile umede; vânatul şi pescuitul; aprovizionarea statului Ordinului teuton; apărarea zonelor colonizate; definirea peisajului colonizat. Din concluzii reiese cu claritate faptul că avem de-a face cu o transformare masivă a ţinuturilor Prusiei medievale.

8. *Sfârşitul războiului sfânt: de la declinul statului cruciat în secolul al XV-lea la construirea amintirii Prusiei medievale în secolul XX* (p. 337–374). Capitolul tratează în prima parte trecerea de la războiul sfânt la cel lumesc; sfârşitul erei construirii castelelor; impactul şi urmările anului 1410; oraşele Prusiei în secolul al XV-lea; reformarea şi sfârşitul Prusiei medievale. În cea de-a doua parte este abordată moştenirea istorică contestată a Ordinului din perspectiva epocii moderne: construirea memoriei Prusiei medievale; reînvierea monumentelor Ordinului teuton în perioada neogotică; distrugere, restaurare şi

reconstrucţie în secolul XX; reînvierea memoriei Prusiei tribale de dinaintea creştinării; peisajul martirilor; amintirea bătăliilor de la Płowce (1331) şi Grunwald (1410). În concluzie, autorul remarcă un fenomen interesant, şi anume că, după disoluţia Prusiei medievale, are loc o reconstrucţie a acesteia într-un alt plan.

9. *Concluzii: războiul sfânt şi colonizarea* (p. 375–384). În capitolul final sunt subliniate câteva dintre ideile de bază: Ordinul teutonic şi sfârşitul Prusiei tribale; cucerire şi colonizare; Livonia medievală – o oglindă a statului Ordinului teuton din Prusia, şi, desigur, în perspectivă, noi căi de cercetare referitoare la subiectul expus.

Volumul se încheie cu: *Referinţe suplimentare* (p. 385), *Bibliografie* (p. 386–422), *Index* (p. 423–428). Condiţiile grafice şi ilustraţia inserată în text sunt de bună calitate.

Apreciem că ne aflăm în faţa primei lucrări referitoare la arheologia Prusiei medievale, constituind în acelaşi timp o introducere cuprinzătoare la o perioadă şi o zonă de interes în creştere. De asemenea, este una dintre cele mai interesante abordări din perspectiva impactului unui stat asupra mediului înconjurător. Cartea reprezintă totodată o contribuţie importantă la promovarea conştientizării internaţionale a existenţei patrimoniului cultural al regiunii Mării Baltice, atitudine care a crescut rapid în ultimele câteva decenii.

Pentru arheologia din ţara noastră, volumul prezintă interes, pe de o parte, ca metodologie şi manieră de abordare, iar pe de altă parte, prin faptul că, în contextul privind *arheologia aşezărilor estice („Ostsiedlung") – războiul sfânt şi colonizarea* (p. 91–95), autorul a inclus referiri şi despre cetatea Marienburg (Feldioara) din Transilvania (unde a participat la cercetări arheologice în anul 2007). Această carte ne ajută să înţelegem mai bine ceea ce ar fi putut să însemne existenţa unui stat cruciat la curbura Carpaţilor, prezenţa Ordinului teuton pentru doar 14 ani în Ţara Bârsei nefiind altceva decât o „repetiţie generală" înainte de „misiunea Prusia".

Adrian Ioniţă
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti; e-mail: adrianionita67@yahoo.com.

Mary C. Beaudry şi Travis G. Parno (ed.), *Archaeologies of Mobility and Movement*, New York, Springer, 2013 [Contributions to Global Historical Archaeology]

Textele adunate în acest volum au la origine comunicări prezentate într-o conferinţă cu tema „People and Things in Motion", organizată la Boston, în noiembrie 2011, de grupul CHAT (*Contemporary and Historical Archaeology in Theory*). Ele examinează mişcarea obiectelor şi a oamenilor, cu inerentele lor recontextualizări, în perioade pentru care există numeroase izvoare scrise şi iconografice, şi propun viziuni diferite de ontologiile încurajate de arheologiile întemeiate pe săpătură, care îngheaţă obiectele în contextele lor locale, fie că sunt produse local sau nu.

Primul grup de studii, pus sub titlul „Objects in Motion", cuprinde cercetări asupra traseelor urmate de artefacte şi interacţiunii lor cu oamenii. Visa Immonen studiază o reţea a dorinţelor (*network of desire*)[2], care leagă populaţia din Laponia de cea din Noua Suedie, colonia nord-americană întemeiată în 1638, constatând că recipientele din cupru importate au primit valori legate de aspiraţii locale şi, în acelaşi timp, au contribuit la schimbări sociale, la noi moduri de a folosi munca şi timpul. Scott Joseph Allen încearcă să iasă dintr-o arheologie care face din obiecte trăsături culturale ale unui grup etnic, folosind o cantitate apreciabilă de informaţie istorică, care contrastează cu limitările impuse de materialul studiat, un set de pipe provenite din nord-estul Braziliei, fără context arheologic cunoscut, astfel că, în concluzii, care subliniază caracterul complex al relaţiilor dintre oameni şi obiecte, nu poate face mai mult decât să reafirme principii teoretice. Oscar Aldred pune la îndoială dihotomia obiect/persoană în cercetarea mişcărilor oilor şi păstorilor dintr-o comunitate din Islanda, de la mijlocul secolului al XIX-lea până la începutul secolului XX. Folosind instrumentul conceptual al lanţului de practici, definit de relaţiile reciproce dintre corpurile în mişcare şi sistemele materiale, şi care pune în evidenţă momentele de interdependenţă, el ajunge la

[2] Autorul susţine că utilitatea noţiunii de dorinţă provine din capacitatea ei de a lega viaţa cotidiană de macropolitică şi de reţelele globale de schimb, ajutându-ne să înţelegem cum funcţionează colonialismul ca o forţă care introduce noi moduri de viaţă şi de interacţiune (p. 17).

concluzia că mişcările sunt determinate uneori de oameni şi alteori de animale, în acord cu perspectivele care critică antropocentrismul incapabil să țină seama de capacitatea de acțiune a animalelor şi a obiectelor, de impactul lor asupra oamenilor, fără însă să compenseze suficient lipsa de sensibilitate pentru relațiile de putere, pentru asimetria dintre uman şi non-uman, conținută în abordări de acest fel. Cea mai importantă contribuție a acestei cercetări este argumentația în favoarea perceperii realităților arheologice ca fiind constituite nu prin materialitatea lor, ci prin fluxuri de mişcare a oamenilor şi animalelor, sensul unui obiect fiind definit nu de proprietățile sale, nici de relațiile cu alte obiecte, ci de mobilitatea sa şi de măsura în care mobilitatea i-a asigurat persistența (p. 60). Cercetarea lui Ronald Salzer se referă la un singur obiect, un ceas solar portabil descoperit în săpăturile de la fostul castel Grafedorf, aflat la 30 de kilometri de Viena, o descoperire izolată, datată, pe baza analogiilor, de la mijlocul secolului al XV-lea până la începutul secolului al XVI-lea. Autorul examinează carierele a doi proprietari care l-au putut folosi, ambii având nevoie de un asemenea instrument în deplasările lor, şi ajunge la concluzia că el indică modificarea percepției timpului într-o economie aflată în plină schimbare.

În partea a II-a, denumită „People in Motion", Chieh-fu Jeff Cheng şi Ellen Hsieh studiază aşezările pentru militari şi familiile lor, ridicate în Taiwan, începând cu 1950, după retragerea aici a guvernului naționalist. Peste 800 la număr, ele au fost concepute ca aşezări temporare, dar au avut o dinamică diversă, multe dintre ele devenind ruine, iar unele, obiecte de patrimoniu, fiind transformate în muzee, monumente şi parcuri, fenomen legat de autori de nevoile identitare ale celor veniți din China continentală şi de dezvoltarea unei sensibilități pentru ruinele moderne în Taiwan. Mats Burström examinează peste 30 de cazuri bine documentate de estonieni nevoiți să-şi părăsească țara în tipul ocupației sovietice din Al Doilea Război Mondial, care au îngropat mici tezaure personale, alcătuite mai ales din obiecte de folosință zilnică şi cărți, cu convingerea că se vor întoarce acasă nu după multă vreme, semnificațiile lor fiind amplificate de dificultățile de a mai ajunge la ele. Craig Cipolla studiază o mişcare complexă a unor amerindieni care au devenit *Brothertown Indians*, un toponim transformat în etnonim, şi au fost nevoiți să se mute de trei ori în cursul ultimului sfert al secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a celui de-al XIX-lea, în condiții ale căror posibilități şi constrângeri au avut efecte atât asupra relațiilor dintre ei, cât şi asupra legăturilor cu locurile lor de origine. Aceste mutări au dus la modificări ale ritualului funerar şi în decorarea obiectelor realizate din împletituri. Sean Winter studiază interacțiunea dintre global şi local în coloniile penale britanice din Australia şi constată dificultățile de a-i asocia pe condamnați cu anumite obiecte (de exemplu, din 1915 obiecte descoperite într-o asemenea colonie, la York, în Australia de Vest, doar două au putut fi asociate cu deținuții, restul fiind obiecte produse în masă, importate din Europa şi din America de Nord). Karen Hutchins studiază mişcarea oamenilor săraci din oraşele din Massachussets în secolul al XVIII-lea din perspectiva oferită de locuirea de la Parting Ways, aflată la marginea oraşului Plymouth, unde s-au adunat oameni izgoniți de alte oraşe, devenind, la sfârşitul acestui secol, un loc potrivit pentru afro-americanii recent eliberați. Ea foloseşte noțiunea de liminal, înțeleasă ca apropierea unor elemente din identități diferite, dar şi ca marginalitate. Acest grup de studii se încheie cu o cercetare a Magdalenei Naum, care porneşte de la faptul că, în condițiile călătoriilor transatlantice din secolul al XVII-lea, dorul de casă a ajuns să fie definit ca o boală cu aspecte psihologice şi fizice (p. 165). Autoarea susține existența unei adevărate epidemii de nostalgie, care ar fi fost una dintre cauzele întoarcerii celor care plecaseră în America (de exemplu, 70% dintre coloniştii care s-au aşezat în Noua Franță s-au întors de unde plecaseră doar după câțiva ani) şi îşi concentrează atenția asupra situației din colonia Noua Suedie, mai ales asupra activității celui de-al treilea guvernator, Johan Printz, şi asupra reşedinței sale. Construcția, care reproducea structura familiară a unei ferme din Suedia, şi obiectele familiare aduse de acolo ar fi avut funcția de a crea iluzia unei realități stabile, dar ar fi stimulat în acelaşi timp nostalgia, prin asocierea lor cu lucrurile lăsate în urmă. Totuşi, M. Naum nu demonstrează, analizând texte sau obiecte, că aşa s-a întâmplat: „[t]he feeling of longing might have been provoked by interactions with material objects brought from the home country" (p. 175). Acele obiecte ar fi putut provoca şi alte sentimente, mai puțin apăsătoare, irelevante pentru teza autoarei sau chiar contrare ei.

Cercetările grupate în ultima parte sunt puse sub titlul „Movement Through Spaces". John

Cherry, Krysta Ryzewski şi Luke J. Pecoraro examinează ce s-a întâmplat cu AIR Studios, o construcţie din insula Montserrat, unde nume faimoase ale muzicii rock-and-roll au făcut înregistrări între 1979 şi 1989. Activitatea ei a încetat ca urmare a efectelor uraganului Hugo, construcţia fiind apoi afectată şi de erupţiile unui vulcan din apropiere. Ceea ce a rămas din ea a devenit în 2010 obiectul atenţiei unor arheologi participanţi la proiectul *Survey and Landscape Archaeology on Montserrat*, iniţiat de J. Cherry şi K. Ryzewski, care au întocmit o documentaţie pentru toate resturile materiale. Autorii atrag atenţia asupra importanţei intrării în contact cu muzica înregistrată acolo, pe care o consideră parte integrantă din semnificaţia arheologică, şi îi îndeamnă pe cititorii articolului să asculte unele dintre piese (articolul conţine o anexă cu artiştii şi cu albumele înregistrate). Această semnificaţie este legată de autori de importanţa studiourilor ca loc de memorie, ca „source of pride" pentru localnici şi pentru cei care au părăsit insula, confruntaţi cu probleme identitare şi de nostalgie. Mai aflăm şi că studiourile se află pe lista faptelor istorice majore despre insula Montserrart, publicată pe site-ul agenţiei locale de turism (*Tourist Board*) şi că proiectul SLAM a reuşit să le introducă pe lista monumentelor alcătuită de Montserrat National Trust (p. 186). Ne aflăm aici în faţa unei subordonări totale a arheologiei faţă de patrimoniu şi de turism, arheologii transformându-se din cercetători în promoteri, care participă, alături de autorităţile locale, de *music fans* şi, bineînţeles, de proprietarul studiourilor, la selectarea faptelor materiale care ar trebui păstrate. Nu există nicio analiză serioasă a felului în care oamenii îşi amintesc de studiouri. Este citată reacţia unei vizitatoare virtuale, pentru care vederea ruinelor este „kind of sacred" (importanţa acestei aserţiuni face ca ea să fie citată de două ori, la p. 193 şi 194), ceea ce este suficient pentru ca autorii să vorbească despre pelerinaj şi despre memorie colectivă. De fapt, în loc să le studieze, autorii vor să le producă. Părerile lor despre semnificaţia patrimonială a ruinelor par mai importante decât părerile localnicilor sau ale altor oameni interesaţi de ele.

Articolul lui Travis Parno, inspirat de „Proiectul Arcadelor" al lui Walter Benjamin, are ca obiect felul în care funcţionează muzeele locale găzduite de case cu valoare istorică, aşa cum este Fairbanks House, şi foloseşte, spre deosebire de articolul anterior, un chestionar completat de vizitatorii muzeului în perioada mai – octombrie 2011. Din el se desprinde o impresie generală de autenticitate a obiectelor expuse, în ciuda provenienţei lor diverse şi a dificultăţii de a le imagina ca funcţionând în acelaşi context domestic. O autenticitate diferită de cea preţuită de cercetători, care ţine mai ales la integritatea materială şi la cât mai puţine intervenţii, o autenticitate contextuală şi superficială, condiţionată de aspectul vetust şi de autoritatea contextului în care sunt prezentate obiectele. Din păcate, fără o prezentare adecvată a chestionarului şi a rezultatelor sale, nu putem şti dacă imaginea vizitatorului construită de autor nu a fost influenţată mai mult de răspunsurile decât de ideile lui W. Benjamin.

Christina Hodge, care lucrează la muzeul Universităţii Harvard (The Peabody Museum of Archaeology and Ethnology), analizează, pe baza documentelor scrise şi a unor săpături, rolul unei clădiri, *The Indian College*, ridicată în 1655 şi demolată în 1677, în structurarea practicilor sociale. Deşi doar patru amerindieni au fost găzduiţi de această clădire, deşi activităţile desfăşurate acolo par să se fi concentrat în jurul misiunii de a traduce şi tipări *Biblia* în limba algonquină, autoarea nu ezită să vorbească despre „autoritate interculturală" (p. 217) şi despre „context colonial multicultural" (p. 226). Surprinde calificarea celor patru ca fiind „brilliant young Native men", care sugerează un proces riguros de selecţie şi este parcă desprinsă din textele recente în care universităţile se laudă cu studenţii lor. La fel, ideea că acea clădire era „an English space, but also in significant ways a Native one" sau că studenţii amerindieni au reuşit prin poziţia lor să „transcend hierarchies of race and wealth (while still bound by, and simultaneously re-inscribing, the same hierarchies)". Acest amestec între afirmare şi subordonare, împreună cu presupusa multiculturalitate, oferă o imagine ideologizată a dominaţiei culturale coloniale, în care amerindienii „both enforced and undermined logics of English colonialism" (p. 233). Pentru cititorii care nu au rămas cu impresia că acest articol celebrează anacronic trecutul multicultural al Universităţii Harvard, autoarea încheie: „The Indian College, and by extension early Harvard, is commemorated as a multicultural bastion, its locus reclaimed to manifest Native presences

within an otherwise Anglophile institutional setting" (p. 235).

În ultimul articol din partea a III-a, Alexander Keim examinează mişcarea prin spaţiul urban, asociată cu felul în care oamenii se reprezintă prin vestimentaţia lor, pornind de la descoperiri dintr-un cartier sărac al Boston-ului de la mijlocul secolului al XIX-lea, de la teorii asupra peisajului, de la felul în care Pierre Bourdieu a analizat constituirea dispoziţiilor (habitus), precum şi de la descoperiri arheologice: un fragment de statuetă din ceramică, recipiente din sticlă cu numele producătorilor înscrise pe fund (ceea ce i-a permis autorului să identifice pe harta oraşului locurile din care au putut fi cumpărate şi drumurile pe care cei care le-au folosit le-au făcut de acasă până la magazine) şi resturi de încălţăminte. Deşi autorul se arată încrezător în capacitatea arheologiei de a scoate analiza trăirilor individuale din domeniul purei speculaţii (p. 250), ceea ce ne oferă este o juxtapunere de obiecte şi teorii, articulate într-o naraţiune neconcludentă.

Volumul se încheie cu un comentariu scris de Shannon Dawdy, în care autoarea insistă asupra unor emoţii, dorul (*longing*) de casă şi dorinţele, de la dorinţele de avea anumite lucruri până la dorinţele arheologilor de a estetiza ruinele modernităţii, acestea încurajând mişcarea şi transformând-o în experienţe cu efecte delocalizatoare. Ea subliniază contrastul dintre preocuparea tradiţională pentru mobilitate, concentrată asupra marilor mişcări de populaţie şi asupra căilor comerciale majore, şi preocuparea autorilor acestui volum pentru „broken lines of goodbyes, painful departures, ambivalent displacements, wanderings, and abandonments", pentru nostalgie, „the wounded underside of the modern condition (early modern to contemporary) of extreme mobility" (p. 258). Autoarea face o distincţie foarte interesantă, între nostalgia după un loc şi nostalgia pentru trecut (*pastness*) (p. 259), fără însă să remarce pericolul ca schema dominantă a marilor mobilităţi să fie înlocuită de una, la fel de autoritară, a micilor nostalgii („it is not unreasonable to assess all heritage making as a form of enacted nostalgia" (p. 259). Mi se pare totuşi că autoarea are dreptate atunci când afirmă că o „cotitură (*turn*) nostalgică" în arheologie ar putea tempera elanul arheologiilor memoriei, deseori înţeleasă ca fiind una colectivă, idealizată şi continuă (vezi cazul estonienilor care se întorc să dezgroape ce au uitat, p. 260).

Valoarea textelor este inegală (introducerea, comentariul final şi articolele scrise de Oscar Aldred şi de Craig Cipolla mi s-au părut cele mai bune), dar toate aduc contribuţii la explorarea direcţiilor de cercetare deschise de abandonarea opoziţiei dintre mişcare şi imobilitate, cultivată încă la noi, opoziţie în care mişcarea este asociată cu barbaria („migratori", nomazi), iar absenţa mişcării apare ca ceva natural şi de dorit, o condiţie primară a civilizaţiei.

Deşi nu aş recomanda volumul pentru capacitatea de a convinge că investigaţiile pe care le conţine duc cunoaşterea dincolo de ilustrarea cadrului teoretic asumat, reprezentarea oamenilor şi a relaţiilor lor cu obiectele mi se pare mult mai realistă decât cele cu care suntem obişnuiţi. Mi se par semnificative dificultăţile cu care se întâlneşte cel care vrea să prezinte o arheologie de acest fel în limba română, dificultăţi generate mai ales de un mod de a gândi despre umanitate unde nu este loc pentru lucruri obişnuite pentru fiecare dintre noi (e.g. dorinţe – *desires*; încâlceala intextricabilă a vieţilor noastre – *entanglement*). Limbajul nostru ştiinţific a fost purificat de aceste lucruri omeneşti pentru a reduce umanitatea la exprimarea automată a unor valori culturale.

Gheorghe Alexandru Niculescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: alec_niculescu@yahoo.com.

ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
ACMISB – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţiunea din Basarabia
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, Roma/Moscova
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj–Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – Anné Épigraphique, Paris
AIIA Iaşi – Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Iaşi
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj–Napoca
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPAnthropol – American Journal of Physical Anthropology
AnŞUIaşi – Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi
AnthAnz – Anthropologischer Anzeiger, Berlin
AO –Arheologhičeskie Otkrytija, Moscova
Apulum – Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
APURSR – Arheologhični pamijatki URSR, Kiev
ArheologijaKiev, Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti
ArhSSSR – Arheologija SSSR, Moscova
ArhSSSR–SAI – Arheologija SSSR. Svod arheologičeskih istočnikov, Moscova
Banatica – Banatica, Muzeul judeţean Reşita, Reşita
BEO – Bulletin d’Études Orientales, Damasc
BSS – Black See Studies. The Danish National Research Foundations Centre for Black See Studies, University of Aarhus
B.Thr. – Biblioteca Thracologica
Bulletin of archaeology – Bulletin of archaeology. The University of Kanazawa, Kanazawa
CAD – The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago
CaieteARA – Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare şi Arheologie, Asociaţia ARA, Bucureşti
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
Chiron – Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice şi Creştine al Facultăţii de Istorie a Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi
CNA – Cronica numismatică şi arheologică, Bucureşti
CRAI – Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; serie nouă N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti
Danubius – Danubius. Revista Muzeului de Istorie, Galaţi
Drevnosti – Drevnosti, Moscova
EME – Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος. Digital Encyclopaedia of the Hellenic World
EphemDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, Roma –Bucureşti

EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj–Napoca
ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj(–Napoca)
HPS – Hungarian Polis Studies, Debrecen
IAK – Izvestija Arheologhičeskoj Komissii, Sankt-Petersburg
ILD – C. C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, Bucureşti, 2005
IMF – Izvestija Moldavskogo filiala AN SSSR, Chişinău
IOSPE – B. Latyschev, *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae*, vol. 2, Petropolis, 1916
Iran – Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies
Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila
Izvestija Sofia – Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
J.Anat – Journal of Anatomy
J.Anthropol.Archaeol – Journal of Anthropological Archaeology
JUH – Journal of Urban History
KAGSP – Kul'tura Anticnyh Gorodov Severnogo Pričernomorja
Korunk – Korunk, Cluj–Napoca
KSIA – Kratkie soobščenija Instituta arheologhii SSSR, Moscova
KSIAU – Kratkie soobščenija Instituta arheologhii AN USSR, Kiev
KSOGAM – Kratkie soobščenija o polevyh arheologhičeskih issledovanijah
Odesskogo arheologhičeskogo muzeja, Odessa
Latomus – Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles
MASP – Materialy po arheologhii Severnogo Pričernomorja, Odessa
MCA (Materiale) – Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAntiq – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MIA – Materialy i Issledovanija po Arheologhii SSSR, Moscova/Leningrad
(Sankt- Petersburg)
NE – Numizmatika i Epigrafica, Moscova
Pallas – Pallas. Revue d'études antiques, Toulouse
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
PIR^2 – *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, Leipzig
Pontica – Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
Publications in Classical Philology – Publications in Classical Philology, University of California, Berkeley
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RA – Revista Arheologică, Chişinău
REA – Revue des Études Anciennes, Université Michel de Montaigne, Bordeaux 3
RELat – Revista de Estudios Latinos, Madrid
REMMM – Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, Paris
Renaessanceforum – Renaessanceforum. Journal of Renaissance Studies, Aarhus
RITL – Revista de istorie şi teorie literară, Bucureşti
RMD – M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, 2 vol., Londra, 1978 şi 1985
RMPh – Rheinisches Museum für Philologie, Köln
SAI – Studii şi Articole de Istorie, Bucureşti
Sargetia – Sargetia, Acta Musei regionalis Devensis, Deva
SCIV(A) – Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SCN – Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti
SMIM – Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti
SNUNK – Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina, Sofia
SovArch – Sovetskaja Arheologija, Moscova
SP – Studii de Preistorie, Bucureşti

Sprawozdania Archeologiczne – Sprawozdania Archeologiczne, Instytut Archeologii i Etnologii, Polikiej Akademii Nauk, Warsyawa
SSPK – Starožitnosti Stepovogo Pričernomorja ta Krimu, Zaporožie
StCl – Studii Clasice, Bucureşti
StComCaransebeş – Studii şi Comunicări Caransebeş
Stratum – Stratum, Chişinău/Sankt-Petersburg/Odessa/Bucureşti
StratumP – Stratum Plus, Chişinău/Sankt-Petersburg/Odessa/Bucureşti
Syria – Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie, Beirut
TD – Thraco-Dacica, Bucureşti
TGIM – Trudy Gosudarstvennogo Istoriceskogo muzeja, Odessa
Thracia – Thracia, Sofia
Tibiscum – Muzeul Banatului, Timişoara
Transactions of the Oriental Ceramic Society – Transactions of the Oriental Ceramic Society, Londra
TSP – Terrakoty Severnogo Pričernomorja, Moscova
VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
Vestigia – Vestigia. Deutsches Archäologisches Institut. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik, München
VNU (ist.) – Vestnik Nižegorodskogo Universiteta. Istoria, Nižnij Novgorod
VOMN – Vestnik Odesskogo Muzeja Numizmatiki, Odessa
WMMÉ – A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
ZOAO – Zapiski Odesscogo Arheologhičeskogo Obščestva, Odessa
ZOOID – Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii o Drevnostej, Odessa
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ŽMNP – Žurnal Ministerstva Nardonogo Prosveščenija, Sankt Petersburg/Kiev

ERATĂ

Într-un articol semnat de Emilian Teleaga, *Pecetea lui Skyles şi tumulii fastuoşi de la Agighiol şi Cugir. Omisiune şi falsificare în fondarea mitului „strămoşilor” românilor, geto-dacii*, apărut în SCIVA, 65, 3–4, 2014, p. 295–318, din vina autorului, s-au strecurat două regretabile erori. La cererea acestuia, numărul actual al revistei conține următoarea erată:

La p. 300, în loc de: „Părerea exprimată de Meljukova a fost întărită de Alexandru Vulpe. El a localizat cele cinci râuri secundare scitice ale lui Herodot între Prut şi Siret, corespunzător graniței traco-scite”, se va citi: „Părerea exprimată de Meljukova a fost întărită de Alexandru Vulpe. El ilustrează trei dintre cele cinci râuri secundare scitice ale lui Herodot între Prut şi Siret, dar le localizează în bazinul Siretului”.

La p. 301, nota 29 – „Rezultatele finale sunt publicate într-un articol în două părți din 2014 (Teleaga, Soficaru, Bălăşescu 2014; Teleaga *et alii* 2014)”, se va citi astfel: „Rezultatele finale au fost înaintate spre publicare într-un articol în două părți din 2014 (Teleaga, Soficaru, Bălăşescu 2014; Teleaga *et alii* 2014)”.

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 2 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L.**, P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: oanadamian63@gmail.com et iab.redactie@gmail.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ZOE PETRE (sub îngrijirea), **Antidoron. Centenarul acad. Em. Condurachi (1912–2012)**, 2012, 78 p.

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, **Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova,** 2012, 656 p.

ION MOTZOI-CHICIDEANU, **Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară,** vol. I–II, 2011, 900 p., 472 pl.

CARMEN MARIA PETOLESCU, **Monedele regelui Coson,** 2011, 128 p., 20 pl.

ALEXANDRU BARNEA, **Tropaeum Traiani. Tezaurul de denari republicani imperiali.** III, 2011, 56 p., 67 pl.

EMILIAN POPESCU, TUDOR TEOTEOI (editori), **Études byzantines et post-byzantines,** vol. VI, 2011, 538 p.

MARIA CRÎNGACI ŢIPLIC, **„Oaspeţi germani" în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie şi arhitectură (sec. XII – XIII),** 2011, 396 p., 60 pl., 7 hărţi

GHEORGHE I. CANTACUZINO, **Începuturile oraşului Câmpulung şi Curtea Domnească. Aspecte ale civilizaţiei urbane la Câmpulung,** 2011, 438 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia. Un mileniu de istorie,** 2010, 384 p.

FLORIN CURTA, **Text, Context, History and Archaeology,** 2010, 476 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Opuscula Scythica. Grecs et Romans au Bas Danube,** 2009, 410 p.

MIHAI BĂRBULESCU, **Signum originis (Religie, artă şi societate în Dacia romană),** 2009, 302 p.

VASILE CHRISTESCU, **Istoria militară a Daciei romane,** 2010, 303 p., 1 pl.

GHEORGHE DIACONU, RADU HARHOIU (ediţie îngrijită şi prefaţată), **Dacia în epoca primelor migraţii (secolele al II-lea – al IV-lea d. Hr.),** 2009, 162 p., 32 pl.

MICHEL KAZANSKI, **Archéologie des peuples barbares (editor Victor Spinei),** 2009, 491 p.

PETRE ROMAN, ANN DODD-OPRIŢESCU, **Ostrovul Corbului între km. fluviali 911–912. Morminte şi aşezări preistorice,** 2008, 182 p.

SEBASTIAN BRATHER, **Archaeology and identity. Central and East Central Europe in the earlier Middle Ages** (editori V. Spinei, A. Rubel), 2008, 492 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria. XIII. La basilique épiscopale (les résultats des fouilles),** 2007, 236 p., 82 pl.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Contribuţii la istoria Daciei romane (I),** 2007, 352 p.

GHEORGHE POSTICĂ, **Civilizaţia medievală timpurie din spaţiul pruto-nistrean (secolele V–XIII),** 2007, 488 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 66, nr. 1–2, Bucureşti, 2015, p. 1–178